

**De apostolische beweging:
een overzicht van de herkomst van het
liedgoed en het gedachtegoed
tussen 1826 en 1946**

dr Alexander Lammertsma

5 mei 2017

*In 't verleden
ligt het heden;
in het nu,
wat worden zal.*

Willem Bilderdijk (1756-1831)

Inhoudsopgave

Voorwoord en motivatie	6
Algemene inleiding	8
DEEL 1: Overzicht van externe bewegingen	12
Inleiding en overzicht van deel 1.....	12
Hoofdstuk 1: Lutheranisme en piëtisme	16
1.1 Lutheranisme	16
1.2 Piëtisme.....	19
Hoofdstuk 2: Calvinisme, Réveil en christelijk zionisme	21
2.1 Calvinisme	21
2.2 Calvinisme in Nederland.....	24
2.3 Zwitsers Réveil	28
2.4 Nederlands Réveil	30
2.5 Christelijk zionisme	32
Hoofdstuk 3: Anglicaanse Kerk, het methodisme en de Oxford-beweging	36
3.1 Anglicaanse Kerk	36
3.2 Methodisme	39
3.2.1 Ontstaan methodisme	39
3.2.2 Gedachtegoed methodisme.....	40
3.2.3 Lieder en bij het methodisme	41
3.3 Oxford-beweging.....	42
Hoofdstuk 4: Verlichting en romantiek	47
4.1 Ontstaan van de Verlichting en haar ideeënwereld.....	47
4.2 Ideeën over het taalgebruik	48
4.3 Ideeën over de muziekstructuur en de invloed op de kerkmuziek	48
4.4 Romantiek	49
4.5 Totstandkoming en receptie van het Deutsches Evangelisches Kirchen-Gesangbuch	51

Hoofdstuk 5: Erwekkingsbeweging	53
5.1 Ontstaan van de Erwekkingsbeweging	53
5.2 Liedgoed uit de Erwekkingsbeweging	55
5.3 Erwekking binnen de Landeskirche	58
5.3.1 Christenthumsgesellschaft	58
5.3.2 Minden-Ravensberger Erwekkingsbeweging	59
5.3.3 Evangelischen Gesellschaft	63
5.3.4 Pilgermission St. Chriscona	64
5.4 Basler Mission	66
5.5 Methodisten	67
5.6 Baptisten	72
5.7 Blaues Kreuz	73
 Hoofdstuk 6: Heiligingsbeweging en Gemeinschaftsbeweging	 75
6.1 Heiligingsbeweging en gospel hymnes	75
6.2 Overslaan heiligingsbeweging naar Europa	77
6.3 Ernst Gebhardt en de verspreiding van heiligingsliederen	78
6.4 Gemeinschaftsbeweging	81
6.5 Walter Rauschenbusch in de verspreiding van heiligingsliederen	85
 DEEL 2: Overzicht van apostolische bewegingen	 88
Inleiding en overzicht van deel 2	88
 Hoofdstuk 7: Katholiek apostolische beweging in Engeland	 90
7.1 Opkomst katholiek apostolische beweging in Engeland	90
7.2 Muziek in de Katholiek Apostolische Kerk	93
7.3 Van metrische naar gregoriaanse psalmen	95
7.4 Hymnes	97
7.5 Responsoriën en anthems	101

Hoofdstuk 8: Katholiek apostolische beweging in Duitsland	102
8.1 Opkomst katholiek apostolische beweging in Duitsland.....	102
8.2 Gemeenschappelijke muziek: niet-metrische psalmen, hymnes en responsoriën	103
8.2.1 Psalmen: anglicaanse chants en gregoriaanse psalmodie	103
8.2.2 Hymnes	104
8.2.3 Responsoriën en cantica	106
8.3 Koormuziek: psalmen en hymnes	106
 Hoofdstuk 9: Nieuw-apostolische beweging in Duitsland.....	108
9.1 Ontstaan van de Allgemeine Christliche Apostolische Mission	108
9.2 Ontstaan van de Apostolische Gemeinde	109
9.3 Gemeenschappelijke muziek in de Neuapostolische Kirche	112
9.3.1 Wachmann-liturgie en Apostolisches Gesangbuch van 1898	113
9.3.2 Apostolisches Gesangbuch van 1904 en 1906	113
9.3.3 Neuapostolisches Gesangbuch van 1910.....	116
9.3.4 Neuapostolisches Gesangbuch van 1925	120
9.4 Koormuziek in de Neuapostolische Kirche.....	122
9.4.1 Berliner Chormappe van 1924	123
9.4.2 Einheitliche Ausgabe van 1938	124
9.5 Rol van Emanuel Gohle voor het apostolische lied	125
 Hoofdstuk 10: Hersteld-apostolische beweging in Nederland	128
10.1 Ontstaan Hersteld-Apostolische Zendingsgemeente in Nederland	128
10.2 Gemeenschappelijke muziek in Nederland.....	130
10.2.1 Gemeenschappelijke bundel van 1898 en 1907	130
10.2.2 Gemeenschappelijke bundel van 1914	132
10.2.3 Gemeenschappelijke bundel van 1933	133
10.3 Koormuziek in Nederland.....	134
10.3.1 Voorlopige koorbundel van 1906.....	135
10.3.2 Koorbundel van 1932	136
 Samenvatting en conclusie, Referenties.....	139
Overzicht van liedboeken, psalters en bijbels.....	156
Eindnoten	168

Voorwoord en motivatie

Rond het jaar 2000 kwam een aantal vragen bij me bovendrijven: Wat is de basis van het gedachtegoed van Het Apostolisch Genootschap, hoe is dat in de loop van de jaren veranderd, op welke punten wijkt het af van dat van andere christelijke kerkgenootschappen, wat zijn de achtergronden van de ontwikkeling van het liedrepertoire, hoe wordt de Bijbel geïnterpreteerd en wat is het criterium om bepaalde gedeelten wel te gebruiken en andere niet? Aan deze vragen lag een behoefte aan diepgang en reflectie ten grondslag, maar ook de wens om mijn eigen gedachten te vormen. Vragen waarop maar weinig, en slechts in geringe mate bevredigende antwoorden kwamen in een genootschap dat zich eerder op de toekomst wilde richten dan zich te bezinnen op haar fundamenten en deze te herbronnen.

Om toch een antwoord te krijgen, koos ik ervoor om de liedboekontwikkeling te analyseren, want liederen vormen een weerslag van het gedachtegoed en veranderingen daarin geven vaak aanwijzingen voor wijzigingen in het gedachtegoed. Tijdens het onderzoek bleek al snel dat de liederen niet alleen van interne komaf zijn, maar zeker in het begin veelal van externe komaf. Een eerste belangrijke aanwijzing van die externe komaf was het ontdekken van het belang van het vertaalde heiligingslied (zie paragraaf 6.2) van met name Ernst Gebhardt en de rol van het *Reichsliederbuch* uit de Gemeinschaftsbewegung (zie paragraaf 6.4) in de verspreiding daarvan, zie Schulz (1930, p. 225-229) en Schulz (1934, p. 18). Veel van de liedboeken in deze twee studies uit diverse Duitse en Amerikaanse negentiende-eeuwse opwekkingsbewegingen ben ik antiquarisch gaan verzamelen. Dit was hetzelfde corpus aan liedboeken dat ook in het *Apostolisches Gesangbuch* van 1904 werd genoemd. Daarnaast had ik via connecties uit de Nieuw-Apostolische Kerk en de Katholiek Apostolische Kerk ook een derde druk van het liedboek uit de Catholic Apostolic Church en kopieën van de Duitse katholieke apostolische bundels uit 1859 en 1866 bemachtigd; ook de bronnen daarin ben ik gaan verzamelen evenals additioneel secundair materiaal. Verder had ik de overzichtsstudie van Luth, Pasveer en Smelik onder de titel 'Het kerklied: Een geschiedenis' uit 2001 aangeschaft evenals de studie van Schröter (1998) over de katholieke apostolische beweging. Uit de vergelijking daarvan met de katholieke apostolische bundels werd voor mij de invloed van de katholiserende Oxford-beweging (zie paragraaf 3.3) in het begin van de apostolische beweging duidelijk. De studie van Columba Graham Flegg over de Catholic Apostolic Church uit 1992 bevestigde dat verband, zie Flegg (1992, p. 8). Met dit materiaal was de basis voor de huidige studie gelegd.

Deze liedboekstudie heb ik nog tot 2006 doorgezet, daarna heb ik bewust afstand genomen. Het kostte te veel energie, energie die ik ergens anders voor nodig had. Ik had in 2005 wel een versie aan een aantal mensen rondgestuurd, zonder daar nog een reactie op te krijgen. De kostbare collectie liedboeken en secundair materiaal is op de plank blijven liggen totdat er ruimte in mijn hoofd was om deze studie opnieuw op te pakken. Ik wilde deze collectie, die ik met veel moeite bijeen had gebracht, niet zo maar van de hand doen maar er nog wat mee doen. Bij een computercrash was de digitale versie van de studie echter verloren gegaan.

In augustus 2014 kwam de digitale versie van mijn onvoltooide manuscript uit 2005 via het archief van het Dienstencentrum van Het Apostolisch Genootschap onverwacht weer boven water en kwam ik naar aanleiding daarvan weer in contact met Manfred Horstmanshoff, iemand die ik nog kende uit mijn tijd in de gemeenschap Delft. Opmerkelijk was dat ik de maand daarvoor net in de Benedictijner abdij van Solemnes was geweest waar ik een vesper had meegemaakt. De spirituele kracht van het gregoriaans in die vesper was voelbaar. Solesmes is de plaats waar de Liturgische beweging startte. Dat is één van de katholieke inspiratiebronnen van de Oxford-beweging, een beweging die het katholicisme wilde terugbrengen in de Anglicaanse Kerk en onder andere in de liturgie het gregoriaans wilde herstellen, maar ook een bron is geweest voor de apostolische beweging. Het toeval wil dat ik me juist had ingeschreven voor een cursus gregoriaans bij Marcel Zijlstra, één van de auteurs van 'Het kerklied: een geschiedenis' en organist van de St. Adelbertabdij in Egmond-Binnen, een verre verwant van de abdij in Solesmes. Het contact met Manfred Horstmanshoff heeft mij ertoe aangezet om de liedboekstudie vrijwel geheel te herschrijven en fors uit te breiden. Resultaat is het huidige manuscript. De opvattingen hierin geven mijn persoonlijke visie weer.

Voor de totstandkoming van dit manuscript wil ik een aantal mensen persoonlijk bedanken. Zonder hen was deze studie nooit tot stand gekomen. Daarbij wil in het bijzonder noemen Mathias Eberle, Dietmar Korthals, Andreas Ostheimer, Harald Goldschmidt, Edwin Diersmann, Pieter van Hes, Johan Giskes, Truus Bouman-Komen en niet in de minste plaats Manfred Horstmanshoff. Zonder Manfreds stimulans en enthousiasme was dit manuscript er in de huidige vorm niet geweest. Hopelijk vult dit boek een kennisleemte en inspireert het anderen om vervolgonderzoek te doen.

Algemene inleiding

Muziek, en zang in het bijzonder, neemt in de christelijke wereld van oudsher een belangrijke plaats in. Zang maakt het immers mogelijk om het onzegbare handen en voeten te geven omdat de ziel daarin aan het woord komt. Aldous Huxley verwoordt het als volgt: “Na de stilte komt muziek het dichtst bij het zeggen van het onzegbare”, zie Luyten (2014, p. 27). Of zoals Leonardo da Vinci het zegt: “Muziek, dat zijn de vormen van de onzichtbare wereld”, met dank aan Marius Engelbrecht voor dit citaat. Al bij de eerste christengemeenschappen werden er psalmen en gezangen ten gehore gebracht, zie Brand (1998, p. 18). In de loop der eeuwen zijn er telkens dichters geweest die hebben geprobeerd om hun gevoelens onder woorden te brengen en componisten die deze gedichten van muziek voorzagen. Bron van inspiratie voor deze liederen was vaak de Bijbel. Daarbij waren er stromingen die zich beperkten tot de psalmen en stromingen die een breder gebruik van de Bijbel maakten of juist liederen schreven gebaseerd op persoonlijke geloofservaringen met soms een enkele Bijbelverwijzing.

Ook binnen de apostolische beweging is muziek belangrijk. Apostel L. Slok, vanaf zijn roeping in 1946 de leider van de Hersteld Apostolische Zendinggemeente in de Eenheid der Apostelen en vanaf 1951 die van Het Apostolisch Genootschap, verwoordt dit in 1965 als volgt: “muziek is de inkt waarmee de ziel de diepste roerselen van het menselijk wezen beschrijft. [...] Muziek doet een mens tot andere gedachten, voornemens en besluiten komen. Deze invloed is iets wonderlijks, vooral wanneer de muziek de woorden draagt. Dan zegt het meer dan de muziek of de woorden op zichzelf, want in de woorden ligt een wereld van gedachten en gevoelens, die door de muziek als het ware bij ons wordt ingedragen”, zie Brand (1998, p. 18). En zelfs in het begin van de apostolische beweging zijn er duidelijke opvattingen over liturgische muziek. John Bate Cardale, de eerste nieuw geroepen apostel in Engeland, schrijft hierover in zijn *Readings upon the Liturgy* in 1851: “music used in Divine worship should be simple, grave, and elevated”, zie Cardale (1851, p. 482-483).

Ondanks het belang van muziek voor de apostolische beweging, is er over de herkomst daarvan vrij weinig onderzoek gepubliceerd. De ontwikkeling van het katholiek apostolische liedgoed is alleen fragmentarisch beschreven in onder andere Irving (1825), Cardale (1851), Oliphant (1862), Curwen (1901), Pearce (1911), Flegg (1992), Schröter (1998), Korthals (2006) en Waller (zonder jaar). In hersteld-apostolische en nieuw-apostolische hoek zijn er de studies van Brand (1998), Giskes (2001), Korthals (2006), Koch (2013) en diverse artikelen in *Ons Maandblad* en *De Stroom*. Verder heeft Mathias Eberle in Duitsland diverse presentaties gegeven voor met name het Archiv Brockhagen. Een integraal overzicht ontbreekt echter.

Brand (1998) geeft een korte beschrijving van de historische liedboekontwikkeling in apostolische kring. Hij geeft aan dat er in de tijd van Apostel Schwartz gebruik is gemaakt van de psalmen en gezangen van de Nederlands Hervormde Kerk, maar gaat niet verder op de achtergronden daarvan in. Verder geeft hij aan welke eigen bundels er eind negentiende, begin twintigste eeuw verschenen. Een analyse en vergelijking met de Duitse bundels

ontbreekt. Daarnaast wordt er geen aandacht besteed aan de ontwikkeling van het *Neuapostolisches Gesangbuch* en de herkomst daarvan. Dat is van belang omdat het uit ongeveer 700 liederen bestaande *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910 model heeft gestaan voor de Nederlandse bundel van 1914. Aan de herkomst van de Duitse en Nederlandse bundels besteedt Giskes (2001) geen aandacht omdat de kennis op dat punt toen ontbrak. Verder schetst hij de ontwikkeling in Nederland na 1863, maar gaat hij niet dieper in op het gebruikte liedgoed uit de Nederlands Hervormde Kerk. Het verband met de Verlichting en het Réveil wordt daarbij niet benoemd, terwijl dit voor het karakter daarvan belangrijk is. Giskes (2001) was echter niet bedoeld om een volledig overzicht te geven van de apostolische muziekgeschiedenis. Tijdens de liedrevisie in de jaren negentig is gekeken naar de afkomst en leeftijd van liederen evenals naar de oorspronkelijke dichter, maar dit onderzoek was mede door het ontbreken van veel gegevens, dermate tijdrovend, dat hieraan minder aandacht is gegeven, zie *Ons Maandblad* (1993, p. 11-12). Het bleek naderhand dat er in de Duitstalige bundels van de Neuapostolische Kirche ruimschoots gebruik is gemaakt van liederen uit de heiligingsbeweging, maar er kon in de jaren negentig tijdens de liedboekrevisie in Het Apostolisch Genootschap niet achterhaald worden langs welke kanalen die liederen zijn opgenomen. De heiligingsbeweging is een opwekkingsbeweging die rond 1840/1850 vanuit methodistische denominaties in Noord-Amerika van de grond kwam en al tijdens het aardse leven een geheiligd leven propageerde; vanuit Amerika beïnvloedde zij het geestelijke leven in Europa, zie Ohlemacher (2000, p. 372) en hoofdstuk 6.

Koch (2013) gaat in op zowel de katholieke apostolische als de nieuw-apostolische muziekontwikkeling, maar legt net zoals Korthals (2006) geen verband met de Oxford-beweging en de Erweckungsbewegung. De Oxford-beweging is een katholiserende beweging in de Anglicaanse Kerk in de negentiende eeuw, zie paragraaf 3.3. Ten slotte verscheen er in de periode 1991-2002 in *Ons Maandblad* en *De Stroom* in het kader van de liedboekrevisie in Het Apostolisch Genootschap een reeks artikelen over de historische achtergronden van een aantal specifieke liederen. Hoe waardevol ook, het is geen brede beschrijving van de ontwikkeling van het liedgoed en het onderliggende gedachtegoed.

Korthals (2006) onderzoekt de ontwikkeling van het apostolische lied in Duitsland; hij beschouwt daarbij zowel de katholieke apostolische beweging als de nieuw-apostolische beweging. Het verband met de Erweckungsbewegung wordt aangegeven, maar dat met de Oxford-beweging ontbreekt echter, terwijl dit een basis legde voor de samenstelling legde van deze bundel. De Erweckungsbewegung is een Duitse opwekkingsbeweging uit het begin van de negentiende eeuw die in vele verschijningsvormen het aanbreken van de wederkomst en het Rijk Gods verkondigde, zie Götzelmann (2000, p. 274) en hoofdstuk 5.

Naast de heiligingsbeweging, de Oxford-beweging en de Erweckungsbewegung is er nog een aantal andere bewegingen die de apostolische beweging qua gedachtegoed en liturgie beïnvloed hebben. Dergelijke invloeden komen onder meer uit het calvinisme (zie paragraaf 2.1), het Réveil (zie paragraaf 2.3 en 2.4), het christelijk zionisme (zie paragraaf 2.5), het anglicanisme (zie paragraaf 3.1) en het methodisme (zie paragraaf 3.2). Uit deze bewegingen werd ook liedgoed geselecteerd dat aansprak en hielp om kracht te geven in levenssituaties

en het gaan van de weg door het leven, maar in meer of mindere mate werd aangepast aan de eigen opvattingen. Brand (2000) en Brand (2013a) geven wel inzicht in een aantal van die stromingen, maar een samenhangend totaalbeeld inclusief de ontwikkeling van de gebruikte muziek ontbreekt daarin. Zo komt onder andere het belang van de Oxford-beweging voor de liturgie en de muziek niet naar voren en wordt de invloed van Erweckungsbewegung en de heiligingsbeweging voor de muzikale ontwikkeling in de hersteld-apostolische en nieuw-apostolische hoek niet benoemd. Voor een goed begrip van de muzikale ontwikkeling in de apostolische beweging is een dergelijk overzicht van groot belang. Daarbij is het belangrijk te beseffen dat de muzikale ontwikkeling sterk samenhangt met die van het gedachtegoed en de liturgie. Waar in deze studie wordt verwezen naar Nederlandse apostolische liederen, wordt in principe gerefereerd naar de *Zangkoor-liederen der Hersteld Apostolische Gemeente* uit 1932 (koorbundel 1932) en het *Gezangboek der Hersteld Apostolische Zending-Gemeente in de Eenheid der Apostelen in Nederland en Koloniën* uit 1933 (gemeenschappelijke bundel 1933); waar de genoemde liederen niet in deze twee bundels staan, worden eerdere Nederlandse gemeenschappelijke bundels uit 1914 of 1907 aangehaald.

Een overzichtsstudie van de ontwikkeling van het apostolische gedachtegoed en liedgoed ontbreekt dus. Het doel van dit manuscript is om op muziekhistorisch en theologisch terrein op hoofdlijnen een bijdrage te leveren aan de geschiedschrijving van de apostolische beweging over de periode 1826-1946.¹ Het is niet bedoeling om de geschiedenis van de apostolische beweging te herschrijven. Voor een overzicht daarvan verwijs ik naar Brand (2000), Brand (2001) en Brand (2013a); van deze drie is de laatste het meest gedetailleerd.

Beginpunt van deze studie is 1826, het jaar waarin Edward Irving in aanraking kwam met de kring rondom Henry Drummond die op zijn beurt de Albury-conferenties op zijn landgoed faciliteerde. Het eindpunt is 1946; na het overlijden van apostel Van Oosbree in 1946 wordt de roeping van apostel L. Slok in datzelfde jaar in Duitsland niet erkend en begint een periode van afscheiding die in 1951 eindigt voor de Hoge Raad. Dit leidt tot oprichting van Het Apostolisch Genootschap in 1951 waarin het grootste deel van de hersteld-apostolische beweging in Nederland apostel L. Slok volgt. Qua gedachtegoed gaat apostel Slok een heel andere kant op dan de Nieuw-Apostolische Kerk en voor het liedgoed wordt in Het Apostolisch Genootschap een selectie gemaakt uit de liederen zoals die tot 1946 tot stand kwamen en wordt deze selectie aangevuld met een reeks van nieuwe interne composities van met name Wim Westerveld en Jaap van der Meulen. Over de periode na 1946 is echter veel meer bekend dan daarvoor. Met name uit de periode vòòr 1910 is nog weinig bekend over de herkomst van het liedgoed. Wat het liedgoed betreft ligt de focus op de gemeenschappelijk te zingen liederen en de koorliederen.

Deze studie is als volgt opgebouwd. **In deel 1** komen de externe, veelal onderling gerelateerde bewegingen aan de orde die van belang zijn voor de ontwikkeling van het gedachtegoed, de liturgie en het liedgoed in de apostolische beweging. Daarbij gaat het om de reformatie (lutheranisme, calvinisme en anglicanisme) en de reacties daarop zoals het piëtisme, het christelijk zionisme, het Réveil, het methodisme, het Blaues Kreuz (de methodistische anti-alcoholbeweging), het baptisme, de Oxford-beweging, maar ook om de

Verlichting, de romantiek, de Erweckungsbewegung, de heiligingsbeweging en de Gemeinschaftsbewegung.

Deel 2 beschrijft het ontstaan van de apostolische beweging inclusief de ontwikkeling van het gedachtegoed, de liturgie en het liedgoed. Binnen de apostolische beweging wordt in deze studie onderscheid gemaakt tussen vier hoofdstromingen: de katholieke apostolische beweging in Engeland, die in Duitsland, de nieuw-apostolische beweging in Duitsland en de hersteld-apostolische beweging in Nederland. De invloed uit de diverse externe bewegingen uit deel 1 wordt op hoofdlijnen geschetst. Zo vormt het christelijk zionisme, de Anglicaanse Kerk, de Oxford-beweging en het methodisme een directe bron voor de katholieke apostolische beweging in Engeland. In de katholieke apostolische beweging in Duitsland zijn er duidelijke invloeden van het lutheranisme en het piëtisme zichtbaar, maar ook van de katholieke apostolische beweging in Engeland. In de nieuw-apostolische beweging in Duitsland zijn invloeden te constateren uit de heiligingsbeweging, de Gemeinschaftsbewegung en de katholieke apostolische beweging in Engeland. Wat betreft de hersteld-apostolische beweging in Nederland zijn er invloeden zichtbaar vanuit het Réveil, maar ook van de nieuw-apostolische beweging in Duitsland.

Besloten wordt met een **samenvatting en conclusie**. Daarin worden ook de punten voor verder onderzoek vermeld. Buiten de scope van dit boek staat het onderzoeken van het feitelijke gebruik van de diverse liederen en de uitvoeringspraktijk; daarover is te weinig vastgelegd om daar uitspraken over te kunnen doen. Ook allerlei musicologische aspecten zoals de mate van hergebruik van melodieën, de herkomst van individuele liederen, het gebruik van contrafacten², de verandering in de gehanteerde muziekstijlen en veranderingen van harmonisaties, worden niet systematisch onderzocht. Ten slotte ontbreekt een theologische duiding van de liederen en de wijzigingen van het gedachtegoed die daaruit blijken; ook dat is een mogelijk punt voor vervolgonderzoek evenals een uitbreiding van de onderzoeksperiode na 1946.

DEEL 1: Overzicht van externe bewegingen

Inleiding en overzicht van deel 1

Aan de apostolische beweging ligt een groot aantal onderling samenhangende bewegingen ten grondslag. Ten eerste is dat de reformatie in de zestiende eeuw. Aan de reformatie gaat op haar beurt in de dertiende, veertiende en vijftiende eeuw een aantal vernieuwingsbewegingen in de katholieke kerk vooraf. Het zijn reacties op het verval in de katholieke kerk zoals dat blijkt uit het nastreven van persoonlijke eer, macht en bezit door de geestelijkheid. Tot deze voorreformatie horen de bedelordes van de franciscanen en de dominicanen; deze bedelordes predikten armoede en eenvoud. Verder was er ook de devotia moderna, de moderne devotie; hiertoe hoorde Geert Grote (1340-1384) met zijn Broederschap van het Gemene Leven die gericht was op het streven om Christus na te volgen in eenvoud, armoede en zelfverloochening. Naast Geert Grote is daarin ook Thomas à Kempis (1380-1471) actief, een belangrijke denker die beroemd is geworden met zijn *De Imitatione Christi*; een boek dat niet alleen de volgers van Luther, Calvin, Cranmer, Knox, Whitefield en Wesley heeft geïnspireerd maar ook de mensen uit de Erweckungsbewegung en dat zelfs heden ten dage nog gelezen wordt, zie à Kempis (1867, p. 1) en Jarlert (2012, p. 231).

Daarnaast horen tot de voorreformatie ook de bewegingen rondom John Wycliff (1320-1384), Johannes Hus (1369-1415) en Savonarola (1452-1498). John Wycliff was kritisch ten aanzien van de rijkdom van de geestelijkheid, de heerschappij van de paus en het celibaat. Hus was een aanhanger van Wycliff. Savonarola bestreed op zijn beurt de grote rijkdom van de hogere geestelijken waardoor ze te werelds leefden en vervreemdden van de gelovigen. Fundamentele kritiek komt in de vijftiende eeuw verder vanuit het humanisme, met Desiderius Erasmus (1469-1536) als belangrijke denker. In zijn beroemde werk *Lof der Zotheid* uit 1511 haalt hij zowel het kerkelijk als het wereldlijk gezag over de hekel. De voorreformatie leidt niet tot een kerkscheuring, maar beïnvloedt wel een aantal latere bewegingen zoals het piëtisme (zie paragraaf 1.2), het puritanisme (zie paragraaf 3.1) en het methodisme (zie paragraaf 3.2).

In de zestiende eeuw ontstonden er in Europa drie grote reformatiebewegingen die, in tegenstelling tot de voorreformatie, wel tot een kerkscheuring leidden, namelijk het lutheranisme (zie paragraaf 1.1), het calvinisme (zie paragraaf 2.1) en het anglicanisme (zie paragraaf 3.1) die op hun beurt weer tot allerlei nieuwe religieuze stromingen leidden. De initiator van het lutheranisme is Maarten Luther. Als zodanig heeft hij eigen opvattingen over de liturgie, het gebruik van de volkstaal, het belang van het betrekken van de gemeente, over het schrijven van nieuwe liederen en het meezingen van de gemeente tijdens de kerkdiensten. Die opvattingen worden echter niet gedeeld door de keizer van het Habsburgse rijk en de paus. Dit leidt in de eerste helft van de zestiende eeuw tot godsdienstoorlogen. Met de vrede van Augsburg in 1555 komt daaraan een einde en wordt

de basis gelegd voor de Landeskirche met het besluit om de landsvorsten de religie van hun onderdanen te laten bepalen conform het principe cuius regio, eius religio.

Na de dertigjarige oorlog (1618-1648) verstarde echter de Lutherse Kerk. Als reactie daarop kwam het piëtisme van de grond, zie paragraaf 1.2. Karakteristiek voor de piëtisten in de zeventiende en achttiende eeuw is een sterk devote en innerlijk gerichte levenshouding. Onder de piëtisten hebben de Herrnhutters een belangrijke rol gespeeld bij het doorgeven van het piëtistische gedachtegoed. Noch de Erweckungsbewegung (zie hoofdstuk 5), noch de Gemeinschaftsbewegung (zie paragraaf 6.4) waren later mogelijk geweest zonder de Moravische broeders uit Herrnhut, zie Jarlert (2012, p. 241).

Naast het lutheranisme vormt het calvinisme de tweede pijler van de reformatie. Waar in Duitsland en sommige Scandinavische landen het lutheranisme de overhand had, voerde in Frankrijk, Zwitserland en Nederland het calvinisme de boventoon. In tegenstelling tot Luther heeft Calvin heel andere opvattingen ten aanzien van de liturgie, de liturgische muziek, het gebruik van orgels en van gemeente- en koorzang. Vanuit het calvinisme (zie paragraaf 2.1) kwamen in de negentiende eeuw verschillende bewegingen tot stand, waaronder het Réveil (paragraaf 2.3 en 2.4) en het christelijk zionisme (zie paragraaf 2.5). Het christelijk zionisme wordt beïnvloed door het puritanisme (zie paragraaf 3.1); het Réveil bouwt voort op het calvinisme maar ook op het piëtisme. Het Réveil begint in Zwitserland en vormt naast het piëtisme mede de basis van waaruit de Erweckungsbewegung in de negentiende ontstaat, zie hoofdstuk 5. Het Réveil en het christelijk zionisme zijn daarbij onderling verwant. In beide bewegingen zien we zowel de gedachte van de uitverkiezing als de wederkomst, ideeën die we terug zien in de apostolische beweging. En in beide stromingen zijn mannen actief die later aan de basis staan van de katholieke apostolische beweging zoals Edward Irving en Henry Drummond.

De derde pijler van de reformatie is het anglicanisme in Engeland (zie paragraaf 3.1). De Anglicaanse Kerk wordt gekenmerkt door een combinatie van het lutheranisme, het calvinisme en het katholicisme. Als reactie op de Anglicaanse Kerk ontstaat in de zestiende eeuw het puritanisme, een zeer sober, naar intern religieus leven gerichte beweging die de Anglicaanse Kerk nog te katholiek vindt. Het puritanisme heeft niet alleen invloed op de Schotse Kerk maar ook op het christelijk zionisme en het Zwitserse Réveil. Als zodanig maakt het puritanisme deel uit van de internationale piëtistische beweging in de zeventiende en achttiende eeuw.³ Die beweging bestaat niet alleen uit het puritanisme, maar ook uit het Duitse piëtisme, de nadere reformatie⁴ in Nederland en het methodisme in Engeland en Amerika (First Great Awakening).

Na de Toleration Bill van 1689, die de godsdienstvrijheid vastlegde, kwam de Anglicaanse Kerk in verval en dat verval zou ongeveer 150 jaar duren. Twee keer komt er een opwekking in de Anglicaanse Kerk: rond 1729 leidt dat tot het methodisme (zie paragraaf 3.2) en rond 1830 tot de katholisierende Oxford-beweging (zie paragraaf 3.3). Naast de effecten op de liturgie heeft de Oxford-beweging ook invloed op de muziekontwikkeling in zowel de Anglicaanse Kerk als in de apostolische beweging. Een belangrijk effect is daarbij het herstellen van de gregoriaanse zingwijze van de psalmen en het opnieuw vertalen van hymnes uit het Grieks en Latijn. Het fundament van de Oxford-beweging ligt niet alleen in de

katholieke Liturgische beweging, maar ook in de Engelse evangelical revival (zie paragraaf 3.3) en de romantiek (zie paragraaf 4.4). De Anglicaanse Kerk, de Oxford-beweging en het methodisme behoren tot de voedingsbodem voor het ontstaan van de apostolische beweging in Engeland.

Vanuit met name het methodisme zoals dat eind achttiende eeuw vanuit Engeland naar Amerika is overgewaaid, ontstaat in de negentiende eeuw in Amerika de heiligingsbeweging (Second Great Awakening), een interkerkelijke opwekkingsbeweging met een sterk methodistisch karakter, zie Smelik (1997, p. 157), Schmid (2002, p. 1) en paragraaf 6.1. Rond 1874-1875 slaat deze beweging inclusief de gospel hymnes (heiligingsliederen⁵) die daaruit voortvloeien, via de heiligingsconferenties in Oxford en Brighton, over naar Europa. Deze gospel hymnes zijn echter in het Engels; om ze te kunnen gebruiken, moeten ze vertaald worden. Met name Ernst Gebhardt (1832-1899), een Duitse methodistische predikant, hymnoloog, componist, liedschrijver en vertaler, speelt daarbij een zeer belangrijke rol. Naast zijn eigen bundels is de opname van zijn vertalingen in het *Reichsliederbuch* van de Gemeinschaftsbewegung een belangrijk kanaal voor de verspreiding van het vertaalde heiligingsrepertoire. Juist het lied van Ernst Gebhardt geeft het *Reichsliederbuch* zijn specifieke kleur, zie paragraaf 6.3. Dit vertaalde heiligingsrepertoire is een belangrijke bron voor het typische 'apostolische' liedgoed dat eind negentiende eeuw zijn intrede doet in de nieuw-apostolische bundels in Duitsland, zie paragraaf 9.3.

Naast de reformatie is ook de Verlichting en de romantiek van belang voor de apostolische beweging. De Verlichting had in de achttiende eeuw heel eigen opvattingen over de theologie, zie paragraaf 4.1. Het verstand is bepalend voor geloofsvragen. De Verlichting is op haar beurt weer van invloed op de Erweckungsbewegung, het Réveil, maar ook op de liedboekontwikkeling in de Nederlands Hervormde Kerk. De Verlichting beïnvloedt ook het liedgoed. Zo werden liederen door Verlichte denkers in rationalistische richting herschreven en werd het belang van een goede woord-toon relatie benadrukt. Eind achttiende eeuw is de Verlichting op haar retour en komt er in de negentiende eeuw met de romantiek een reactie. Voor de romantici is het gevoel belangrijker dan de rede; een evenwichtige woord-toon relatie zoals de Verlichting die voorstaat, wordt echter nog wel benadrukt.

Als reactie op de Verlichting en het armoedige bestaan in Duitsland en Zwitserland ontstaat in de negentiende eeuw vanuit de romantiek (zie paragraaf 4.2) en het piëtisme de Erweckungsbewegung (zie hoofdstuk 5). De Erweckungsbewegung, die verwant is met het Réveil en de evangelical revival in Engeland, komt zowel tot stand binnen de Landeskirche in Duitsland en Zwitserland, als ook in katholieke en protestantse hoek en in diverse vrijkerkelijke richtingen zoals de methodisten (zie paragraaf 5.5), de baptisten (zie paragraaf 5.6), het Leger des Heils en het Blaues Kreuz (zie paragraaf 5.7). De Erweckungsbewegung is binnen de Landeskirche echter geen centrale beweging, maar bestaat in elk van de Landeskirchen uit een groot aantal verwante opwekkings- en missieverenigingen met elk hun eigen dichters en predikanten. In deze bewegingen komt een veelheid aan liedboeken tot stand, zowel voor intern gebruik als voor missiedoeleinden. Met name de Minden-Ravenberger Erweckungsbewegung onder leiding van Johann Heinrich Volkening (zie paragraaf 5.3.2) is van belang voor de nieuw-apostolische muziekontwikkeling in Duitsland,

vooral door zijn *Kleine Missionsharfe* uit 1836 maar ook door zijn *Große Missionsharfe* uit 1882. In de Landeskirche vindt het liedgoed uit de Erweckung tot circa 1900 echter geen ingang omdat men kerkliederen wilde gebruiken uit de periode van vóór de Verlichting.

In de evangelisch-lutherse Landeskirche worden veel van de originele teksten en melodieën sterk aangepast aan de Verlichtingsideeën. Als gevolg daarvan laat de kwaliteit van het liedgoed daar rond 1800 te wensen over. Eind jaren dertig van de negentiende eeuw komt hieruit de wens naar voren om tot een gezamenlijk liedboek te komen en daarin het oude evangelisch-lutherse liedgoed qua tekst en melodie in oude staat terug te brengen. Dit leidt in 1853 tot het *Deutsches Evangelisches Kirchen-Gesangbuch in 150 Kernliedern*, zie paragraaf 4.5. Dit liedboek vormt met name voor de katholieke apostolische beweging in Duitsland een belangrijke bron voor het samenstellen van haar liedboek uit 1859 en 1866, zie hoofdstuk 8.

Hoofdstuk 1: Lutheranisme en piëtisme

1.1 Lutheranisme

De grondslag voor het lutheranisme werd gelegd door Maarten Luther (1483-1546). Na zijn opleiding aan de Latijnse school, eerst in Maagdenburg – waar deze geleid werd door de Broeders des Gemenen Levens – en daarna in Eisenach, trad hij in 1505 bij de Augustijnen in Erfurt in.⁶ In 1508 ging Luther filosofie doceren aan de universiteit van Wittenberg; tegelijkertijd zette hij zijn theologische studie voort. In oktober 1512 werd hij doctor in de Heilige Schrift. Ten aanzien van de katholieke kerk was hij kritisch. Dat de mens zelf de hemelse zaligheid kon verwerven door het doen van goede werken, het uitspreken van de biecht en het doen van boete, werd voor hem steeds moeilijker te aanvaarden. Het grote struikelblok voor Luther was de praktijk van de aflaten. Die aflaten waren kwijtscheldingsbrieven voor aardse straffen die door de kerk waren opgelegd zoals vasten, boete doen, op bedevaart gaan en aalmoezen geven. Het aankopen van een aflaat was voldoende om zondestraffen zonder grote persoonlijke inzet kwijtgescholden te krijgen. Bovendien werd de indruk gewekt dat wie rijker was, meer aflaten kon kopen en een betere plaats in de hemel zou krijgen dan een minder bedeelde. Daarnaast werden deze aflaten ook om andere redenen verkocht zoals voor de herbouw van de St. Pieter in Rome. Luther wilde deze misstanden aanklagen; hij reageerde in het bijzonder tegen de Jubileumaflaat voor de St. Pieter. Op 31 oktober 1517 spijkerde hij 95 stellingen tegen de handel in aflaten en tegen de paus op de deur van de slotkapel in Wittenberg. 1517 is daarmee het symbolische beginjaar van de reformatie en 31 oktober de dag van de reformatie.

In 1519 veroordeelden de theologische faculteiten van Leuven en Keulen Luthers stellingen; in 1521 werd hij op de Rijksdag in Worms geëxcommuniceerd door paus Leo X en vervolgens door de keizer in de rijksban gedaan. Het pad waarop Luther bezig was om weer in de ware traditie van de kerk te staan, een pad dat de katholieke kerk in zijn ogen had verlaten, eindigde in een breuk met de katholieke kerk, zie Boendermaker e.a. (2001, p. 165) en Schmidt-Lauber (2006, p. 395). Na zijn veroordeling vond hij in de keurvorst van Saksen een beschermheer. Op diens kasteel in Eisenach, de Wartburg, kon Luther ongestoord werken aan de vertaling van het Nieuwe Testament in het Duits; in 1522 verscheen de eerste druk daarvan. Voor die vertaling maakt hij gebruik van de door Erasmus uitgegeven en geredigeerde Griekse tekst. In maart 1522 keerde hij terug naar Wittenberg. Zijn aanhang, ook onder de vorsten, was kennelijk zo groot dat de rijksban toch niet toegepast werd. In 1524 legde Luther het monnikshabit af en in 1525 trouwde hij met een uitgetreden cisterciënzer non. In 1534 verscheen ook Luthers vertaling van het Oude Testament. De apocriefe teksten liet hij weg; vooral in deze geschriften zou men bewijzen vinden voor de katholieke leer.⁷ Op 18 februari 1546 overleed Maarten Luther in Eisleben; op bevel van zijn keurvorst werd hij in de Slotkerk van Wittenberg begraven.

Kenmerkend aan Luthers theologie is een aantal elementen. Ten eerste wordt de rechtvaardiging van de zondaar door de genade van God verkregen door het geloof, zonder enige verdienste van de zondaar, zie Schmidt-Lauber (2006, p. 396). En het is genade dat God verbinding tot stand brengt met mensen als Hij hun leven binnenkomt en hun leven van ongelooft doet veranderen in een leven van geloof, zie Schmidt-Lauber (2006, p. 397). Daarnaast heeft Luther opvattingen over de redding en de rol van God. Alleen indien God zelf werkt, is er hoop op eeuwige redding; God redt niet door het menselijk oordeel en inzicht.⁸ God doet alles, maar dan wel door ons, zie Schmidt-Lauber (2006, p. 398); Hij is een genadevolle Vader die in Christus mensen opzoekt en met Hem verzoent, zie Schmidt-Lauber (2006, p. 396). Heel karakteristiek voor het lutheranisme is het algemene priesterschap en de verlossingsleer; voor Luther zijn we allemaal priesters en koningen in Christus als we geloven in Christus. De bemiddelende rol van de priester tussen God en de gelovigen wordt door Luther verworpen, zie Schmidt-Lauber (2006, p. 398-399). En door het geloof alleen komt de mens in aanmerking voor verlossing, niet door het doen van goede werken (*sola fides*);⁹ Wat betreft het Rijk Gods stelt Luther dat daartoe alle rechtzinnig gelovigen in Christus en onder Christus behoren; de Heilige Geest houdt hen op het rechte pad.¹⁰ In de Lutherse vieringen staan de sacramenten van de doop en de eucharistie centraal. Ten slotte had Luther de overtuiging dat bij verdere doorwerking van de reformatie de joden naar verwachting christenen zouden worden.

Ten aanzien van kerkmuziek heeft Luther heel eigen opvattingen, zie Boendermaker e.a. (2001, p. 167-170) en Meier (2004, p. 26-27). Muziek is in zijn visie een gave van God; alle wezens is dit gegeven, alleen de mens kan zingen met woorden. De mogelijkheden van muziek zijn het hoogst als zij ten dienste van het evangelie staan, eenstemmig of meerstemmig. Daarnaast is muziek het werktuig van de Heilige Geest. Muziek spreekt het gevoel aan, niet het intellect, maar geeft beide de mogelijkheid verheven te worden, geraakt te worden.

Verder is het lied voor Luther een belangrijk middel om de gemeente bij de kerkdienst te betrekken in lijn met zijn ideeën over het algemeen priesterschap: het is zowel lofzang, catechismus, gebed als verkondiging, maar moet dan wel in de volkstaal beschikbaar zijn en niet in het Latijn zoals in de katholieke kerk. Daarom vervangt Luther delen uit het katholieke ordinarium, de vaste delen van de mis, door gemeenteliederen in het Duits, zie Boendermaker e.a. (2001, p. 168). Zo maakt hij van het credo het koraal 'Wir glauben all an einen Gott' en van het sanctus 'Jesaja dem Propheten das geschah' en componeert daar de melodie bij. Ook op basis van de psalmen schrijft hij liederen zoals 'Ein fester Burg ist unser Gott' (psalm 46) en 'Aus tiefer Not schrei ich zu dir' (psalm 130). Bij sommige liederen blijft hij dicht bij de psalmtekst, bij andere is de berijming vrijer. Een deel van het ordinarium wordt bij Luther echter nog in het Latijn gezongen. In 1524 verschijnt van Luther het *Achtliederbuch*, met daarin drie liederen van Speratus en vier van Luther, zie Boendermaker e.a. (2001, p. 171-172). In totaal heeft Luther bijna 40 liederen geschreven inclusief de veelal ritmische koraalmelodieën. Voor die melodieën baseerde hij zich grotendeels op het gregoriaans, het Duitse geestelijke lied en volksliederen. Daarmee gaf Luther de traditie van de Duitse koralen een enorme impuls.

Als zodanig hebben de liederen van Luther een hoog 'woordgehalte', zie Boendermaker e.a. (2001, p. 175), maar dat was ook het doel; Bijbelwoorden moesten in zwang raken. In totaal verwijzen de liederen 90 keer direct of indirect naar het Oude Testament en 348 keer naar het Nieuwe Testament. In Luthers theologie maar ook in zijn liederen zien we de spanning tussen het samengaan van God en mens, rijk en arm, tijd en eeuwigheid, licht en donker, wereld en hemel, jammerdal en feestzaal, kyrie en gloria.

In het spoor van Luther zijn ook dichters als Nikolaus Hermann, Philip Nicolai, Paul Gerhardt en Johann Heermann actief en in hun schaduw ook Johannes Meyfart, Johann Rist, Valentin Thilo, Georg Neumark, Martin Rinckart en Johann Frank. Tegen het einde van de zestiende eeuw zijn er circa twintig duizend lutherse liederen geschreven in Duitsland en in 1618 is dit opgelopen tot misschien wel vijftientwintig duizend, zie Eskew en McElrath (1980, p. 92-93).

Religieuze twisten en de Vrede van Augsburg (1555)

Na het Edict van Worms in 1521 waarbij Luther in de rijksban gedaan werd, ontstond er een periode van religieuze twisten in het Habsburgse Rijk. Keizer Karel V probeerde de reformatie met dreiging en geweld tot stilstand te brengen, zie Stolk (2005). Ondanks de dreigementen van de kant van Karel V, sloten veel vorsten zich bij het lutheranisme aan. Ze verenigden zich in 1531 in het Schmalkaldisch Verbond om zich tegen een eventuele aanval van de rooms-katholieke vorsten te kunnen verdedigen. De nieuwe alliantie, onder leiding van landgraaf Philips van Hessen en keurvorst Johan Frederik van Saksen, vormde een krachtig tegenwicht tegen de keizer en de rooms-katholieken in het Habsburgse rijk. Na mislukte godsdienstgesprekken, besloot Karel V echter om de reformatie met geweld te bestrijden.

De katholieke kerk zette op haar beurt met de contrareformatie ook een tegenbeweging in gang, zie Mitchel (2006, p. 333-337). Tijdens een serie van besprekingen in een periode van bijna twintig jaar (1545-1563) die bekend is als het Concilie van Trente, werd de katholieke leer duidelijk geformuleerd, de leer van Luther veroordeeld, werden seminaries gesticht en werd op initiatief van Ignatius van Loyola de Jezuïetenorde opgericht. Naast de pauselijke inquisitie werd in 1542 ook de Romeinse inquisitie opgericht als wapen tegen de reformatie, zie Broers (2013, p. 81-82). Deze Romeinse inquisitie, waarin de jezuïeten een hoofdrol speelden, richtte zich vooral op de geleerden in de kerk.

Uiteindelijk komt er in 1555 met de godsdienstvrede van Augsburg een compromis tussen Karel V en het Schmalkaldisch Verbond. Met de Vrede van Augsburg zijn er officieel twee verschillende geloofsrichtingen: de lutherse en de rooms-katholieke. Verder krijgen de vorsten op basis van het principe "cuius regio, eius religio" het recht om voor zichzelf én voor hun onderdanen te bepalen welke godsdienst er in hun gebied geldt. Velen van deze lokale vorsten werden protestant, vaak om de katholieke kerk en de keizer van het Roomse rijk als concurrerende machtsfactor uit te schakelen.¹¹ Daarmee wordt de basis gelegd voor een regionaal georganiseerde Landeskirche. Voor Karel V was de Vrede van Augsburg een enorme nederlaag; eenheid onder de christenen was een belangrijk doel voor hem.¹² Deze

nederlaag zette hem in 1555 aan om afstand te doen van de troon; hierdoor kwam Filips II op de troon. De godsdienstvrede van Augsburg geldt echter alleen voor de luthersen die de Augsburgse Confessie van 1530 onderschrijven, zie Stolk (2005); de Augsburgse Confessie, de Confessio Augustana, is de eerste geloofsbelijdenis van de Lutherse Kerk. Dopersen en volgelingen van Zwingli en Calvijn profiteerden niet van de overeenkomst en kregen daarom geen erkenning en bescherming van het Habsburgse rijk. In sommige vrije rijkssteden, zoals Augsburg, konden zowel luthersen als rooms-katholieken hun godsdienst blijven belijden.

1.2 Piëtisme

Als reactie op het lutheranisme ontstond in de zeventiende eeuw het piëtisme. Na de dertigjarige oorlog (1618-1648) waren de verschillende stadstaten in wat nu Duitsland is, in een morele en spirituele chaos beland. Daarnaast lag in de Lutherse Kerk de nadruk op zuiverheid in de leer en sacramenten wat ten koste ging van de warme, persoonlijke vroomheid van leken. In het mystieke, evangelische milieu, zoals onder andere bij de puriteinen en de quakers, was dat wel te vinden.¹³ Dit was de voedingbodem voor het piëtisme. De piëtisten streefden naar het herstel van een oprecht en eenvoudig christendom, een religie gebaseerd op hoop, geloof en liefde. Ze riepen op tot een devoot en gewijd leven en de bekering van individuen en praktiseerden in kleine kring gebed en studie. Het persoonlijke leven hoorde gericht te zijn op dienstbaarheid aan God en de naaste, niet op het verkrijgen en vergroten van bezit.

De grondslagen voor het piëtisme zijn kernachtig uiteengezet door Philip Jacob Spener (1635-1705) in zijn *Pia Desideria* uit 1675. Het gaat daarbij om persoonlijke en gemeenschappelijke bestudering van de Bijbel, algemeen priesterschap van alle gelovigen, werken der liefde (naastenhulp en diaconie), door gebed en goed voorbeeld anderen winnen voor het evangelie, en begrijpelijke en eenvoudige preken in plaats van geleerde, theologische oraties, zie Erb (1983, p. 5-7). De piëtisten bestreden de claims van een autonome rede en stonden over het algemeen gereserveerd ten opzichte van wereldse zaken als roken, drinken en dansen. Verder was de geestelijke wedergeboorte een centraal thema, zie Matthias (2004, p. 49).

Binnen het piëtisme kunnen een aantal richtingen worden onderscheiden die elk hun eigen accent legden, zie Erb (1983, p. 4-27). In de Spener-Halle variant werd met name het belang van bekering naar voren gebracht, bij de Herrnhutters het verlangen naar echte spiritualiteit (Vertiefung) en bij het Rijnlands piëtisme de bloed- en wondentheologie en de boetestrijd.¹⁴ In Herrnhut vonden vervolgde volgelingen van Johannes Hus onderdak bij graaf Zinzendorf (1700-1760). Deze Moravische broeders beïnvloedden graaf Nikolaus Ludwig von Zinzendorf, die later als bisschop van de Broeders werd gewijd en die een broederschap tot stand bracht in Herrnhut (Moravië). Zinzendorf's 'religie van het hart' was een intense toewijding aan de persoon van Christus, gecombineerd met meer nadruk op christelijk leven dan op christelijke leer. De Moravische broeders benadrukten verder de rol van Jezus Christus als persoonlijke redder, in het bijzonder ten aanzien van de verzoening, en zagen een sterk relatie tussen de eigen bekering en Christus, zie Jarlert (2012, p. 241). Het zingen van liederen speelde een

belangrijke rol; beroemd zijn de Singstunden die Zinzendorf in Herrnhut organiseerde, zie Eskew en McElrath (1980, p. 97).

Naast de vele geschriften werd er een enorme hoeveelheid piëtistische liederen geschreven door bijvoorbeeld Paul Gerhardt (1607-1676), Nicolaas Ludwig Zinzendorf (1700-1760) en Gerhard Tersteegen (1697-1769). Van Gerhard Tersteegen is het lied 'Ich bete an die Macht der Liebe' ['Ik bid u aan o macht der liefde', nr. 72, gemeenschappelijke bundel 1933], zie *Ons Maandblad* (1991) en van Nikolaus Ludwig von Zinzendorf 'Herz und Herz vereint zusammen' ['Trouw en vast aaneengesloten', nr. 85, gemeenschappelijke bundel 1933], zie Bouman-Komen (1997, p. 18).¹⁵ Piëtistische liederen benadrukken de spanning tussen de transcendentie van God en de persoonlijke relatie in berouw, bekering en redding maar ook de persoonlijke christelijke ervaring, zie Eskew en McElrath (1980, p. 96). Veel van de piëtistische liederen werden opgenomen in de bundels van Johann Anastasius Freylinghausen die vanaf 1704 verschenen en via deze bundels verder verspreid, zie Boendermaker e.a. (2001, p. 199-201).

Het piëtisme is echter niet alleen in Duitsland werkzaam, maar ook in Nederland. Zo organiseerde de Herrnhutterse Broedergemeente uit Zeist vanaf 1793 jaarlijks zendingsdagen, zie Smelik (1997, p. 197-200). Ook een aantal mensen uit het Réveil heeft de zendingsdagen bezocht om te genieten van stichtelijke muziek, gulle gastvrijheid maar vooral om er samen te bidden voor de komst van het Koninkrijk Gods. Rond 1860 nam het aantal bezoekers fors toe. Vanaf 1863 tot en met 1939 werden door deze Herrnhutters naar het voorbeeld van de Amerikaanse Campmeetings en de Duitse missiefeesten (zie paragraaf 5.2) ook zendingsfeesten georganiseerd. Deze zendingsfeesten waren een groot succes met duizenden bezoekers van alle standen en leden van verschillende protestantse kerkgenootschappen.

Hoofdstuk 2: Calvinisme, Réveil en christelijk zionisme

2.1 Calvinisme

Circa 25 jaar na Luther werd Johannes Calvijn (1509-1564) geboren. Rond zijn veertiende zou hij de vooropleiding in de letteren gaan volgen om vervolgens theologie te gaan studeren, zie Hartmans (2008). Als gevolg van een financieel schandaal kreeg zijn vader echter een conflict met de katholieke kerk. De consequentie daarvan was dat hij werd geëxcommuniceerd; Calvijn moest daardoor van zijn vader rechten gaan studeren in plaats van letteren en theologie. Voor die studie ging Calvijn naar Orléans en Bourges om daar bij vooraanstaande humanistische rechtsgeleerden te studeren. Na de dood van zijn vader ging hij in 1531 alsnog klassieke literatuur studeren in Parijs, zie Zachman (2002, p. 184). Daar werd hij beïnvloed door Guillaume Budé en Desiderius Erasmus. Van hen leerde hij het belang van een betrouwbare uitgave van Griekse en Latijnse teksten en het interpreteren daarvan vanuit hun letterlijke, linguïstische en culturele context om zo tot de diepere betekenis te komen.¹⁶

Calvijn waardeerde het werk van Luther en onderschreef Luthers claim ten aanzien van de rechtvaardiging door het geloof alleen. Van lutheranisme verdachte personen werden in Parijs echter gearresteerd. Nadat zijn positie ten opzichte van Luther duidelijk was geworden door zijn betrokkenheid bij een roemruchte redevoering in 1533 van de rector van de universiteit van Parijs, Nicolaas Cop, waarin deze aandacht besteedde aan de kritiek van Erasmus en Luthers op de kerk, vluchtten zowel Calvijn als Cop Parijs uit. Na omzwervingen door Frankrijk belande Calvijn in 1535 in Basel. Daar ontmoette hij de reformatoren Heinrich Bullinger en Guillaume Farel. In Basel kwam hij ook in aanraking met de geschriften van Oecolampadius en Ulrich Zwingli, zie Zachmann (2002, p. 186). Oecolampadius werd door Calvijn gewaardeerd om zijn Bijbel-interpretaties; van Zwingli leerde Calvijn de concepten van de goddelijke voorzienigheid en de uitverkiezing van het volk van God, zie Bürki (2006, p. 438).

Door de plotselinge bekering van Calvijn tot het evangelie zoals dat gepreikt werd door Luther, Zwingli en Oecolampadius, voelde hij zich geroepen om hetzelfde evangelie te verspreiden, en speciaal voor diegenen zonder kennis van Grieks, Hebreeuws en Latijn catechetische geschriften samen te stellen. Dit resulteerde een jaar later, in 1536, in de eerste uitgave van Calvijns *Institutio Religionis Christianae* (Onderwijs in het christelijk geloof) dat zijn zienswijze op de christelijke leer samenvat, zie Hartmans (2008). In de jaren daarna heeft Calvijn dit werk verder uitgebreid; de laatste editie is van 1559.

Calvijns theologie heeft een aantal kenmerken. Ten eerste is voor Calvijn God soeverein; Hij is almachtig en majesteitelijk tegenover de onmachtige en zondige mens die niet zelf in staat is tot verzoening met God, maar volledig op het offer van Christus, Zijn dood en opstanding

is aangewezen, zie Luth en Smelik (2001, p. 218). Alleen aan God komt de eer toe, doordat Hij de mens redt door de kruisdood van Christus en doordat God de mens het geloof geeft (Soli deo gloria).¹⁷ Daarnaast verkondigt Calvijn de uitverkiezing (predestinatie): de mens is alleen rechtvaardig voor God door het verzoenende werk van Christus en kan daar zelf niets aan veranderen. God heeft voor de geboorte bepaald wie deze rechtvaardiging ten deel valt en wie niet.¹⁸ Net zoals bij Luther komt de rechtvaardiging alleen door het geloof, niet door goede werken (sola fides).¹⁹ Daarnaast staan zijn opvattingen over de genade en de Bijbel centraal. Genade is een gave van God die de mens rechtstreeks bereikt zonder tussenkomst van een priester of sacramenten. De biecht wordt daarmee aangevallen. Alleen Christus bemiddelt tussen de mens en God (solus Christus).²⁰ Enkel de Bijbel is het woord van God en dat woord moet toegankelijk zijn voor iedereen. Toegankelijk betekent zowel verkrijgbaar, leesbaar als interpreteerbaar. Ten aanzien van het avondmaal wijst Calvijn de roomse transsubstantiatieleer waarin brood en wijn in het lichaam en bloed van Christus veranderen, af, zie Luth en Smelik (2001, p. 217-218). Het offer van Christus kan niet herhaald worden; brood en wijn verwijzen naar het offer van Christus en door het te nuttigen wordt de gelovige ervan verzekerd dat het eenmalige offer van Christus hem ten goede komt.

Calvijn zag voor zichzelf geen rol weggelegd in de publieke dienst als predikant, maar in een stil leven van studie. Guillaume Farel deed echter een beroep om hem te helpen bij het hervormen van de Geneefse kerk, zie Hartmans (2008). Farel en Calvijn ontteden de kerk van roomse elementen: de Latijnse mis, de uitgebreide liturgie, de eucharistie en de biecht werden afgeschaft. Centraal kwam de preek te staan. Verder werden de gelovigen geacht in overeenstemming te leven met de Bijbel; zo nodig konden ze door de kerk tot de orde geroepen worden. Farel en Calvijn wilden van Genève een Bijbels Utopia te maken waar de stad gezien werd als een familie in een beschermd huis, zie Luth en Smelik (2001, p. 217). Daarvoor wilden ze ook het openbaar bestuur hervormen zodat de kerkelijke tucht ook in de stad zou gelden, zie Hartmans (2008). Dit leidde tot een conflict met het bestuur van Genève waarna zowel Calvijn als Farel verbannen werden.

Calvijn werkte na zijn uitzetting uit Genève dankzij zijn vriend en inspiratiebron Martin Bucer (1491-1551) drie jaar als predikant in Straatsburg onder de Franse calvinistische geloofsvluchtelingen die daar asiel hadden gezocht, zie Hartmans (2008). Na de Bernse overheersing van Genève kwam er een ander stadsbestuur waardoor Farel en Calvijn in 1541 konden terugkeren. Tot 1555 was zijn positie als predikant echter nog altijd precair en kwam hij regelmatig in botsing met het stadsbestuur. Na zijn terugkeer in Genève ging hij onder invloed van Bucer de kerk verder institutionaliseren.²¹ Calvijn stelde vier, op het Nieuwe Testament gebaseerde, ambten in binnen de kerk: doctores, belast met het onderwijzen van theologie en de opleiding van nieuwe predikanten, predikanten, belast met het preken, sacramenten toedienen en de mensen onderwijzen en terechtwijzen, ouderlingen, belast met het handhaven van de kerkelijke tucht, en diakenen, belast met de armenzorg. Verder stichtte Calvijn in 1559 in Genève een academie om predikanten op te leiden.²² Zijn vriend en latere opvolger Theodore Beza was de eerste rector. Jonge mannen uit heel Europa kwamen aan Calvijns academie studeren om vervolgens terug te keren naar hun thuisland en daar te prediken. Zo hebben bijvoorbeeld John Knox, de latere leider van de Schotse Kerk,

Marnix van Sint-Aldegonde en Caspar Olevianus de leer van Calvijn over grote delen van Europa verspreid.

In de liturgische opvattingen van Calvijn staat een aantal elementen centraal, zie Bürki (2006, p. 444-446). Allereerst is dat het preken over het Woord van God. God spreekt in de Bijbel de gelovigen aan om via de Heilige Geest het geloof van de uitverkorenen te wekken. Een gebed is de basis van de viering en alle gelovigen participeren actief, in het bijzonder door het zingen van psalmen. Verder horen de gelovigen zich God toe te wijden en de oproep van de Heilige Geest te volgen. Qua theologie heeft Calvijn de rechtvaardiging van de goddeloze verder doordacht en uitgewerkt in zijn *Institutie*.²³ Calvijn wordt soms wel Luthers meest systematische leerling genoemd. De centrale gedachten van Luther komen terug in de theologie van Calvijn, hoewel er op bepaalde punten, zoals de viering van het avondmaal, verschillen bestaan.

Wat betreft de liturgische muziek verwierp Calvijn de muzikale erfenis van de katholieke kerk, inclusief orgels, koren en door mensen gedichte liederen zoals die van Luther. Zingen is voor Calvijn echter van eminent belang, immers de gezongen verkondiging heeft een grotere kracht dan de gesproken verkondiging, zie Luth en Smelik (2001, p. 219). De zang hoorde daarbij wel beperkt te blijven tot de goddelijk geïnspireerde liederen uit de Bijbel, en dan met name de psalmen;²⁴ de psalmberijmingen moesten wel zo dicht mogelijk bij de brontekst blijven en ze moesten ook eenstemmig en zonder begeleiding gezongen worden, zie Eskew en McElrath (1980, p. 104). Ten aanzien van het zingen van psalmen legde Calvijn de basis voor het Geneefse psalter, een berijmde vertaling van alle 150 psalmen in het Frans.

Het complete Geneefse psalter komt echter niet in één keer tot stand. Er ligt een proces van bijna 30 jaar aan ten grondslag waarin de teksten en de muziek werd vormgegeven, zie Pratt (1939, p. 11-20). In de periode tot de complete versie in 1562 zijn ten minste 25 versies gepubliceerd en waarschijnlijk meer. De eerste aanzet komt in 1539 tot stand met het Straatburgse Psalter, zie Eskew en McElrath (1980, p. 104) en Pratt (1939, p. 11). Het bevat 18 psalmen, waarvan vijf door Calvijn berijmd zijn, inclusief de geloofsbelijdenis, de lofzang van Simeon en de tien geboden.²⁵ In tegenstelling tot Luther was Calvijn geen dichter en geen componist. Voor de teksten werd hij bijgestaan door Clement Marot (1497-1544) en na de dood van Marot door Theodore Beza (1519-1608), zie Eskew en McElrath (1980, p. 105). Louis Bourgeois (1510-1559) was daarbij de belangrijkste componist, maar er zijn ook composities van Guillaume Franc en Maître Pierre, zie Luth en Smelik (2001, p. 222) en Eskew en McElrath (1980, p. 105). Het is echter met name aan Louis Bourgeois te danken dat de muziekstijl van het Geneefse psalter zich onderscheidt van alle andere metrische psalters, zie Pratt (1939, p. 62).

In 1562 verscheen de complete editie van het Geneefse psalter waarin alle 150 berijmd en van een melodie voorzien waren. Op het totaal van 150 psalmen zijn er 125 verschillende melodieën, zie Pratt (1939, p. 32). Aan een aantal van die psalmmelodieën ligt een bestaande hymne of sequensmelodie ten grondslag, zie Luth en Smelik (2001, p. 222-223). Verder blijkt uit een rooster in de eerste complete editie dat alle 150 psalmen in een half jaar gezongen werden, zie Luth en Smelik (2001, p. 224). Dit was verdeeld over drie

kerkdiensten per week: twee op zondag en één op woensdag waarbij er een voorkeur was voor boetepsalmen op woensdag en lofpsalmen op zondag.

Hoewel het Geneefse psalter eenstemmig was, hebben de melodieën verschillende componisten zoals Louis Bourgeois, Claude Goudimel, Pierre Certon, Clément Janequin en Orlando di Lasso geïnspireerd om meerstemmige zettingen te schrijven voor niet-liturgische doeleinden zoals uitvoeringen in huiselijke kring, zie Luth en Smelik (2001, p. 224-225).

2.2 Calvinisme in Nederland

Na 1540 verspreidde het calvinisme zich ook in de Nederlanden, zie van Hulzen (1970, p. 164-167). De calvinisten kwamen in het geheim bijeen onder leiding van rondtrekkende predikanten. Door de regering werden ze niet alleen beschouwd als ketters maar ook als oproerkraaiers. De Nederlanden waren in de zestiende eeuw namelijk nog in Spaanse, katholieke handen; protestanten werden vervolgd. De vervolgingen waren zo fel dat een aantal calvinisten rondom Jan Utenhove naar Engeland vluchtten, zie Klaassens (2006, p. 463-465) en Luth en Smelik (2001, p. 226-227). In 1550 werd in Londen de eerste Nederlandse protestantse kerk gesticht. Koning Edward VI, de eerste protestantse koning van Engeland, verschaftte hen gastvrijheid. Voor het gebruik in de Nederlandstalige gemeente in Londen gaf Utenhove in 1551 tien berijmde psalmen uit inclusief het Onze Vader en de geloofsbelijdenis.

Lang zou deze periode niet duren. Na de dood van Edward VI kwam in 1553 de katholieke Mary Tudor – Bloody Mary – op de troon. Dit leidde tot een hevige vervolging van protestanten. Een congregatie protestanten week daarop uit naar Oost-Friesland, en met name Emden. Na de opvolging van Mary Tudor in 1558 door Elisabeth, keerde Utenhove terug naar Engeland, zie Luth en Smelik (2001, p. 226-227). In 1562 vluchtte een congregatie onder leiding van Peter Datheen vanuit Londen naar Frankenthal zu Worms, waar ze gastvrij werden ontvangen door prins Frederick III, zie Klaassens (2006, p. 464). Deze prins droeg de zaak van de calvinistische reformatie een warm hart toe en steunde de ontwikkeling van de calvinistische theologie. Zo publiceerde hij de Heidelbergse Catechismus zoals die door Zacharius Ursinus (1493-1539) en Caspar Olevianus (1536-1587) was geschreven. Datheen vertaalde niet alleen de Heidelbergse Catechismus, maar ook het Geneefse psalter en verschillende liturgische formulieren en teksten in het Nederlands. Het psalmenboek van Datheen bevatte naast de psalmen ook de berijmde tien geboden, de lofzangen van Zacharia, Maria en Simeon, de geloofsbelijdenis, het Onze Vader en het gebed voor de Predikatie, zie Luth en Smelik (2001, p. 227-228). In 1566 werd dit geheel in een paar duizend exemplaren gedrukt. Het gebruik van deze Datheen-berijming van de psalmen werd tijdens de synode van Wezel (1568) aanbevolen en tijdens de synodes van Dordrecht in 1574 en 1578 verplicht gesteld, zie Klaassens (2006, p. 465). Tijdens de synode van Dordrecht in 1574 werd het orgelspel na de dienst afgeschaft, zie Luth en Smelik (2001, p. 248). Op basis van 1 Korintheërs 14:19 zag men een verbod van het gebruik van het orgel. Orgelspel was te vergelijken met spreken in tongen en deed de preek vergeten, leidde tot bijgeloof en

lichtvaardigheid en maakte het noodzakelijk dat de collecte tijdens de dienst werd gehouden, wat een hindernis was in de liturgie.

Onder leiding van de protestantse prins Willem van Oranje kwamen de Nederlanden in verzet tegen de Spaanse overheersing. In 1568 startte de oorlog tegen de Spanjaarden die tot 1648 zou duren. Tijdens deze tachtigjarige oorlog, was er een periode van betrekkelijke rust van 1609 tot en 1621, het twaalfjarig bestand. In die periode vindt in 1618-1619 de synode van Dordrecht plaats in opdracht van de regering; de Hervormde Kerk was namelijk de nationale kerk geworden, zie Klaassens (2006, p. 466). Naast de verklaring tegen de remonstranten (arminianen) die een afgezwakte versie van de predestinatieleer voorstonden, en het besluit tot de uitgave van de *Statenvertaling* van de Bijbel die in 1637 werd gepubliceerd, werd er bepaald dat alleen de 150 psalmen, de tien geboden, de lofzangen van Maria, Zacharias en Simeon gezongen mochten worden in de Hervormde Kerk; het gebruik van de Bedezang voor de Predikatie liet men over aan de vrijheid van de gemeenten. Voor de gemeentezang moest er gebruik gemaakt gaan worden van de Datheen-berijming.²⁶

De berijming van Datheen leverde in de zeventiende eeuw echter veel kritiek op, zie Luth en Smelik (2001, p. 232). Die kritiek betrof het gebruik van stopwoorden, verkeerde accenten en ouderwetse taal. Verder liet de kwaliteit van deze berijming namelijk veel te wensen over. Zo waren de Franstalige teksten vrij letterlijk vertaald en werd er geen rekening gehouden met de plaatsing van accenten, zie van Lieburg (2012, p. 160). Dat leverde een groot aantal conflicten op tussen tekst- en melodie-accenten. Volgens een telling van Pollmann zou het gaan om meer dan zeventuizend van dergelijke valse accenten, zie Smelik (1997, p. 30). Verder protesteerden niet alleen dichters als Constantijn Huygens, Pieter Corneliszoon Hooft, Joost van den Vondel en Jacob Revius, maar ook musici en theologen tegen de kwaliteit van het rijm, zie Klaassens (2006, p. 467). Ondanks deze kritiek bleef de berijming van Datheen in de zeventiende en achttiende eeuw echter in gebruik.

In de jaren vijftig van de achttiende eeuw laaide de kritiek over de Datheen-berijming opnieuw op, zie Smelik (1997, p. 91). Ten eerste vond men het ethisch onverantwoord om psalmen te zingen met daarin vervloekingen en vergeldingen. Ten tweede spraken de psalmen slechts indirect over Christus en daarom werden ze als oud-testamentische liederen achterhaald beschouwd. Nadat op provinciale synodes de herziening van Datheens berijming meerdere keren aan de orde was geweest, gaven de Staten-Generaal in 1762 toestemming voor een nieuwe psalmberijming. Voor die nieuwe psalmberijming had de Staten-Generaal besloten dat er een selectie gemaakt moest worden uit de bestaande berijmingen van Johannes Eusebius Voet uit 1764, een vertegenwoordiger van de nadere reformatie, die van Hendrik Ghysen (1660-1693) uit 1686, een voorzanger uit de Amstelkerk in Amsterdam, en die van het interconfessionele kunstgenootschap Laus Deo, Salus Populo uit 1760, zie Luth en Smelik (2001, p. 233-234), Vell (2009) en van Lieburg (2012, p. 160-161); de psalmen moesten daarbij in hun geheel worden overgenomen uit één van deze drie berijmingen.²⁷ Uit de berijming van Voet resulteerden 82 psalmen, uit die van Ghysen 10 en uit die van Laus Deo, Salus Populo 57, zie Vell (2009).²⁸

In 1773 verscheen de *Statenberijming*. Naast de psalmen bevat deze een aantal gezangen, waaronder de tien geboden, de lofzangen van Maria, van Zacharias en van Simeon. De Geneefse psalmmelodieën werden in de nieuwe berijming echter gehandhaafd, wat voor velen geen onverdeeld genoegen was. Met behulp van 'Pauze' werd er aangegeven welke gedeelten van een psalm als een eenheid gezongen moesten worden. De psalmen waren isometrisch gezet, dat wil zeggen dat het oorspronkelijke ritme vervangen was door noten van dezelfde lengte, een effect van de Verlichting. De *Statenberijming* vertoont ook andere kenmerken van de Verlichting, zie Luth en Smelik (2001, p. 234). Zo waren de psalmen namelijk belerend van toon, was God goed, Jezus menselijk en was de wereld niet meer het jammerdal. In de psalmen klonk optimisme door over de mens en de wereld, hoop op opstanding en weerzien na de dood; voor het geloof in erfzonde en duivel was geen plaats meer. Het zingen van andere liederen was niet toegestaan, zie Klaassens (2006, p. 467).

Bij het aanbieden van de *Statenberijming* aan de Staten-Generaal hield Ahasverus van den Berg (1733-1807) in 1773 een toespraak waarin hij duidelijk maakte dat het tijd was voor evangelische lofliederen waarin men over Jezus Christus wilde zingen in de stijl van het Nieuwe Testament, iets wat samenhangt met een andere visie op de psalmen, zie Luth en Smelik (2001, p. 235). De psalmen staan in het Oude Testament en de vloek- en klaagpsalmen pasten niet bij de ethische opvattingen in het midden van de achttiende eeuw.

De geluiden die van den Berg verwoordde, werden zo breed gedragen dat op de provinciale synodes besloten werd om naast de *Statenberijming* een liedboek samen te stellen. Resultaat hiervan was dat in 1807 onder voorzitterschap van Ahasverus van den Berg de *Evangelische Gezangen om nevens het Boek der Psalmen bij den openbaren godsdienst in de Nederlandsche Hervormde Gemeenten gebruikt te worden; op uitdrukkelijken last van al de kerkvergaderingen der voornoemde Gemeenten. Bijeen verzameld en in orde gebragt, in de jaren 1803, 1804 en 1805* verscheen met in totaal 192 gezangen. De bundel bestaat voor een belangrijk deel uit vertalingen van liederen van Christian Fürchtegott Gellert, Friedrich Gottlieb Klopstock, Georg Neumark en Isaac Watts. Belangrijke bijdragen kwamen ook van Hieronymus van Alphen, Willem Bilderdijk en Rhijnvis Feith.²⁹ Naast het zingen van psalmen werd het gebruik van de *Evangelische Gezangen* in de Nederlands Hervormde Kerk verplicht gesteld tijdens de nationale synode van 1817, zie Klaassens (2006, p. 467); pas in 1860 werd deze verplichting opgeheven.

In 1869 verscheen de *Vervolgbundel op de Evangelische Gezangen* met in totaal 82 nieuwe gezangen. De commissie die deze vervolgbundel samenstelde, bestond uit Barend ter Haar, Nicolaas Beets, R. Bennink Janssonius, J.J.L. ten Kate, P. Parson, E. Laurillard en J.P. Heije. De geselecteerde liederen komen van onder andere Hieronymus van Alphen, Isaac da Costa, Bilderdijk, ter Haar, Bennink Janssonius, J.J.L. ten Kate, Jan de Liefde en Adama van Scheltema, maar er zijn ook vertalingen van liederen van Luther, Gerhardt en Tersteegen. Naast liederen over de uitbreiding van de kerk zijn er ook zendingsliederen opgenomen. Daarnaast werd het aantal liederen voor liturgische gebeurtenissen zoals confirmatie, volwassendoop en huwelijk uitgebreid. Opvallend is het aandeel van liederen van Réveil-dichters, zie paragraaf 2.4. Juist binnen het orthodoxe Réveil werd het kerklied gecultiveerd terwijl liederen die aansloten bij moderne theologische opvattingen, ontbraken. In

tegenstelling tot de *Evangelische Gezangen* is God in de *Vervolgbundel* juist dichtbij en werd hij als zorgzame en waakzame herder weergegeven. Tevens werd de gereformeerde verzoeningsleer in heldere taal onder woorden gebracht.³⁰

Net zoals de *Evangelische Gezangen* werd ook de *Vervolgbundel* genoteerd in isometrische zettingen. Niet iedereen was daar gelukkig mee. Johannes Gijsbertus Bastiaans (1812-1875), organist van de Sint Bavokerk in Haarlem, zette zich in voor ritmische melodieën. Op basis van de *Vervolgbundel* schreef hij een vierstemmig koraalboek, zie Veenstra (2002). Dit was het *Vierstemmig koraalboek: bevattende de nieuwe Melodiën van den Vervolgbundel op de Evangelische Gezangen met voor- tussen- en naspelen voor het orgel of voor gemengd koor en orgel: voor het orgel tot begeleiding van het kerkgezag bij de Hervormde Gemeente* uit 1869-1870. Het werd echter verdrongen door het koraalboek van J. Worp uit 1870, zie Zwart (1991).

Rond 1900 was in de Nederlands Hervormde Kerk en de andere protestantse denominaties slechts een deel van de psalmen populair. Slechts 29 psalmen werden in veel van hun bundels opgenomen, zie Smelik (1997, p. 89).³¹ Daarvan kwamen er 18 uit de berijming van Voet, 8 van Laus Deo, Salus Populo en 3 uit die van Ghysen. Daarbij ging het met name om psalmen die de Goddelijke voorzienigheid bezingen en waarin God de wereld regeert en er niets buiten zijn wil om geschiedt. Niet alleen de inhoud, maar ook het taalgebruik en de Geneefse psalmmelodieën worden genoemd als redenen voor het minder populair zijn van een groot aantal psalmen, zie Smelik (1997, p. 90).

De Afscheiding (1834) en de Doleantie (1886)

De Nederlands Hervormde Kerk is in de negentiende eeuw niet meer de enige protestante kerk in Nederland. Vanuit de Nederlands Hervormde Kerk kwamen er in de negentiende eeuw namelijk twee belangrijke afscheidingen van gereformeerden tot stand, zie Smelik (1997, p. 2): de Afscheiding in 1834 en de Doleantie in 1886 onder leiding van Abraham Kuyper (1837-1920). De Afscheiding van 1834 ontstond doordat enkele hervormde predikanten de Nederlands Hervormde Kerk onzuiver vonden in de leer en de kerkorde; men beriep zich daarbij op de belijdenisgeschriften van de synode van Dordrecht uit 1618-1619, zie van Kooten en Prins (2002, p. 17). De inhoud en de wijze van invoering van de *Evangelische Gezangen* was daar een zoveelste bewijs van, zie Smelik (1997, p. 114). De aversie tegen deze bundel werd ook aangewakkerd door de verplichtingstelling om ten minste één gezang daaruit te zingen.

In de ogen van Abraham Kuyper was de Nederlands Hervormde Kerk in de tweede helft van de negentiende eeuw te vrijzinnig, was ze afgeweken van de Dordtse kerkorde uit 1619 en bracht ze de gelovigen niet dicht bij God.³² Daarom richtte hij de Nederduits Gereformeerde Kerk (Dolerende) op. Kuyper baseerde zijn neocalvinistische ideologie gedeeltelijk op Calvijn, maar ook op het werk van andere reformatoren zoals Zwingli, Bucer en Bullinger, zie Hartmans (2008). De strikte regels zoals het niet reizen op zondag of dat genieten zondig is, staan bijvoorbeeld niet in het werk van Calvijn. Hoewel het calvinisme veelal geassocieerd wordt met zwaar fatalisme en een diepe afkeer van plezier, heeft dat

meer te maken met de invloed die de Engelse puriteinen onder ander via de nadere reformatie hebben uitgeoefend dan met de leerstellingen van Calvijn. Ten aanzien van de kunst interpreteert Kuyper in 1898 de opvattingen van Calvijn als volgt:

“de kunst [is] in al haar vertakkingen [...] een gave Gods, nader als een gave van den Heiligen Geest; dat hij de machtige uitwerking der kunst op het gemoedsleven ten volle begreep; dat hij haar bestemming zag in het verheerlijken van God die ze ons schonk, in de verdeling des levens, in het ons schenken van hooger genot, en zelfs van gewoon vermaak; en dat hij, wel verre van in haar slechts een nabootsing der natuur te zien, haar de roeping toeschreef, om ons een hogere werkelijkheid te ontsluiten dan deze zondige en ingezonken wereld ons bood”, zie Smelik (1997, p. 35).

Qua muziek prefereert Kuyper de psalmen uit het Geneefse psalter. In zijn opvattingen is de muziek door “haar vrijmaking en voor de ontsluiting van de weg tot haar geheele moderne ontwikkeling aan het Calvinisme dank verschuldigd”, zie Smelik (1997, p. 37). Louis Bourgeois wordt door Kuyper als de meest geniale protestantse componist beschouwd en Kuyper prijst Claude Goudimel omdat hij de melodie niet in de tenor maar in de sopraan plaatste.

2.3 Zwitsers Réveil

Begin negentiende eeuw kwam in Zwitserland het Réveil van de grond; het was een reactie op het rationalisme dat in de achttiende eeuw via de Verlichting (zie paragraaf 4.1) de kerk was binnengedrongen. De kerk, de staat en de maatschappij waren namelijk door de Verlichting verschijnselen van verval en ontbinding gaan vertonen, zie hoofdstuk 4. Genève is de plaats waar de basis voor het Réveil wordt gelegd. In 1810 richtte een aantal theologiestudenten daar de Société des Amis op; ze zochten daarmee compensatie voor het rationalistische karakter van het academisch onderwijs in Genève, zie van der Zwaag (1993) en van der Zwaag (2015, p. 42). In de collegezaal werd namelijk de Bijbel niet gebruikt voor de theologiecolleges; men beschouwde deze als overbodig. Daarom ging men in de Société des Amis zich toeleggen op intensieve Bijbelstudie; daarbij werd men beïnvloed door het piëtisme uit Herrnhut, zie Brand (2013a, p. 37). Belangrijke thema's waren de goddelijkheid van Jezus Christus en de redding die slechts door Jezus Christus kon plaatsvinden. Aan de Geneefse academie studeerden in die tijd verscheidene personen die later een belangrijke rol hebben vervuld in het Réveil zoals Ami Bost, Henri-Louis Empaytaz, Gaussen, Gonthier, Emile Guers, Adolph Monod en Henri Pyt, zie van der Zwaag (1993) en Daumas (zonder jaar). Uiteindelijk gingen zij onder invloed van het Réveil allemaal theologie studeren. César Malan, hun leider vanaf 1816, was enkele jaren daarvoor al theologie gaan studeren, A. F. L. Galland en Merle d'Aubigné volgden later.

De focus van het Réveil was een hernieuwde oriëntatie op het calvinisme en een dienovereenkomstig herstel van de christelijke levenspraktijk, zie van der Zwaag (1993). Die hernieuwde belangstelling blijkt onder andere uit het initiatief van Henry Drummond om de Institutie van Calvijn twee keer te laten herdrukken, zie van der Zwaag (2015, p. 494); de kennis van Calvijn was in de negentiende namelijk in de vergetelheid geraakt. Het blijkt ook uit het feit dat Félix Neff de ideeën van de puritein Thomas Wilcox (1621-1687)

propageerde, zie van der Zwaag (2015, p. 461-463). Concreet maakte hij daarbij gebruik van de Franse vertaling uit 1762 van Wilcox' boek *A Choice Drop of Honey from the Rock of Christ* onder de titel 'Le miel découlant du Rocher'.

De calvinistische oriëntatie van het Réveil was wel ingebed in het individualisme en het piëtisme. Men benadrukt dat het christendom meer een levenswijze is dan een doctrine, zie Daumas (zonder jaar) en van der Zwaag (1993). De Réveil-denkers verwachtten een betere wereld door middel van innerlijke, door het geloof opgewekte verandering van het individu. Net als in de romantiek staat het gevoel centraal in plaats van de rede. Verder is het ook een protest tegen het optimisme van de Verlichting met zijn nadruk op de haast onbeperkte mogelijkheden van de mens om een betere wereld tot stand te brengen, zie hoofdstuk 4. Naast het opwekken van het leven en de piëteit van de kerken aan de ene kant had het Réveil ook zorg, evangelisatie en missie overal ter wereld ten doel.

Ten behoeve van de evangelisatie werden er in het Zwitserse Réveil vele gedichten geschreven. Die gedichten kwamen niet alleen van César Malan, maar ook van onder andere Edmond Louis Budry, Felix Neff, Emile Guers, Henri-Louis Empaytaz, Ami Bost, Frédéric Chavannes, Merle d'Aubigné en Galland, zie Atger (1970) en Rivard (1890). Veel van deze liederen verschenen in Canada voor het eerst op muziek in de *Chants Évangéliques* uit 1862 van Laurent Édouard Rivard (1832-1917), zie Lalonde (2002, p. 139). Rivard schrijft in het voorwoord daarvan dat hij de melodieën eenvoudig heeft gehouden zodat iedereen ze kan meezingen en kan onthouden. Deze eerste editie met 150 liederen bevat naast vier liederen van Lowell Mason (1792-1872) en één van George Frederic Root (1820-1895), beide Amerikaanse componisten uit de heiligings-beweging (zie hoofdstuk 6), ook 'Tu m'as aimé, Seigneur' ['Gij vraagt gehéél mijn hart', nr. 87 koorbundel 1932] op de muziek van Johann Michael Haydn en de tekst van Frédéric Chavannes.³³ In de Lausanne-editie van de *Chants Évangéliques* uit 1890 met 200 liederen zien we het lied van Empaytaz 'Gloire à l'Agneau! Louange au Rédempteur' ['Zingt den Almachtige een vroolijk lied!', nr. 26 koorbundel 1932] op de muziek van Zwitserse componist en dirigent Ferdinand Laur³⁴ en 'Rends toi ma maître de nos âmes' ['Heil'ge Geest, Gij Hemeltolk', nr. 49 gemeenschappelijke bundel 1933] met de tekst van Budry.³⁵ Dat laatste lied verscheen vijf jaar daarvoor al in Budry's *Recueil des Chants évangéliques* uit 1885, zie Schulz (1930, p.211).

Vanuit Zwitserland verspreidt het Réveil zich naar Duitsland, Engeland en Schotland, Frankrijk en Nederland; het wordt een Europa-brede beweging met veel persoonlijke onderlinge contacten. Belangrijke internationale contactpersonen waren César Malan (Frankrijk), Robert Haldane (Schotland) en Henry Drummond (Engeland). Zo onderneemt Robert Haldane, een lid van de Schotse Kerk die sterk beïnvloed is door Wesley en Whitefield, in 1816 een zendingsreis naar het vasteland alwaar hij in Genève Réveil-mannen als Empaytaz, Galland en Gaussen ontmoette. In 1817 bleef Henry Drummond op zijn reis naar het Heilige Land, in Genève steken en heeft daar contact met diverse Réveilmannen, zie Brand (2013a, p. 37).

2.4 Nederlands Réveil

In Nederland is Willem Bilderdijk de vader van het Réveil.³⁶ Naast Bilderdijk waren daarin ook mensen actief als Isaïc da Costa, Jan Jakob Lodewijk ten Kate, Abraham Capadose, Jan de Liefde en Guillaume Groen van Prinsterer.³⁷ Het Réveil kreeg in Nederland een eigen orthodox-protestantse vorm: de nadruk lag op de beleving van de eigen vroomheid, op de harmonie van dogma en gevoel.³⁸ Men riep niet op tot een breuk met de Nederlands Hervormde Kerk, maar voerde strijd via geschriften of in het parlement. Daarbij was het Réveil anti-revolutionair, dat wil zeggen tegen de idealen van de Franse revolutie en die van de Verlichting, zie van Kooten en Prins (2002, p.17).

Het hart van het Réveil klopte in de Bijbellezingen van Da Costa, zie Wallet (2012, p. 194-195). Daar construeerde Da Costa voor het gehoor van gedoopte joden en vooraanstaande christenen zijn eigen 'joodse christendom'. Da Costa wilde de heidenen toespreken en hun ogen openen voor de joodse Bijbel, de joodse Jezus, het joodse volk en het joodse land. Da Costa gaf een joodse uitleg van de Bijbel en vormde met christenjoden en heidenchristenen een gemeenschap die Israël een plaats gaven in hun leven. Hierdoor werd het Réveil als een joodse hervorming beschouwd. Hendrik Pieter Scholte (1805-1868), één van de leiders van de Afscheiding van 1834, kwam door de Bijbellezingen van Isaïc da Costa al snel onder invloed van de Amsterdamse Réveil-mensen.³⁹

Later, vanaf 1845, verbreedde de beweging zich door de nadruk die kwam te liggen op maatschappelijke bewogenheid: armenzorg, strijd tegen alcoholisme en hulp aan verwaarloosde jeugd, prostituees en zwakzinnigen. Het Réveil zette zich in om het religieuze, morele en sociale leven in overeenstemming te brengen met hun idealen, zie Luth en Smelik (2001, p. 250). Daarnaast kreeg de christelijke zending vanuit het Réveil een belangrijke impuls. Zo richtte Jan de Liefde in 1855 Tot Heil des Volks op in Amsterdam om vanuit de geest van het Réveil evangelisatie en hulpverlening te verrichten.⁴⁰ Deze evangelisatie vond onder andere plaats via traktaten, zondagsscholen en huis- en ziekenbezoeken. Bijna vanaf het begin hoorde ook de armoedebestrijding tot de kerntaken van Tot Heil des Volks.

De aanhangers van het Réveil werden ten aanzien van de wederkomstgedachte beïnvloed door de Schotse theoloog Edward Irving, zie van der Zwaag (2006, p. 583). Irving gaf namelijk het essay *Signs of the Times* van Thomas Carlyle uit in 1829; dit beïnvloedde niet alleen Hendrik Pieter Scholte maar ook verschillende Réveilfiguren zoals Da Costa, Willem Messchert, H.J. Koenen en Willem de Clerq, zie Poston (1983, p. 381) en van der Zwaag (2006, p. 583). In de tekenen des tijds zagen ze de op handen zijnde wederkomst van Christus en het Laatste Oordeel, zie Brand (2000, p. 10-11). De wederkomst zou door verschrikkelijke rampen worden ingeluid en zou worden gevolgd door het Laatste Oordeel, waarna het eeuwigdurende Koninkrijk Gods zou aanbreken. Aan het begin van dit rijk heeft de opstanding plaats van de uitverkorenen die tezamen met de levende uitverkorenen opgenomen worden in het duizendjarig rijk. Aan het einde van het duizendjarig vredesrijk staan alle doden op en worden ze onderworpen aan het Laatste Oordeel waarna een nieuwe hemel en een nieuwe aarde aanbreekt.

Het Réveil gebruikte niet alleen Bijbelstudie als middel voor geloofsoverdracht maar ook het lied, zie Luth en Smelik (2001, p. 250).⁴¹ Belangrijke Réveil-dichters waren daarbij Bilderdijk,

Isaïc da Costa, Nicolaas Beets, H.J. Coenen, Jan de Liefde en Jan Jakob Lodewijk ten Kate. Centraal in hun liederen stonden thema's als de verzoening door Christus' bloed, schuld en vrijspraak, Gods voorzienigheid en de uitverkiezing. Van Isaïc da Costa komt overigens het origineel van het apostolische lied 'Zij zullen haar niet hebben' (nr. 172 gemeenschappelijke bundel 1933), zie Giskes (1991a), en van Nicolaas Beets komt het lied 'Daar is uit 's werelds duist're wolken' (nr. 178 gemeenschappelijke bundel 1933).⁴²

Voor inspiratie om nieuwe gedichten te schrijven, werd niet alleen naar Nederlandse dichters gekeken maar ook naar internationale dichters van het Réveil zoals César Malan. Malan schreef een aantal liedbundels waarvoor hij niet alleen de tekst schreef maar ook de melodieën componeerde, zie Smelik (1997, p.148-149). Malans liederen werden tijdens de stichtelijke samenkomsten van het Réveil in Amsterdam in het Frans gezongen. Zijn liederen worden in Smelik (1997) als volgt getypeerd:

“Malans liederen [zijn] sterk dogmatisch gekleurd en geven [...] een eigenaardige mengeling te zien van methodisme en streng calvinisme. Aan elke zondaar roept Malan toe zich te bekeren en het Evangelie te geloven maar men houde daarbij wel in het oog, dat alleen uitverkorenen waarlijk met kracht geroepen worden door Jezus Christus. Ook de strijd tegen de ‘wereld’ en ‘valse leraars’ is een telkens terugkerend thema in de liederen”, zie Smelik (1997, p. 149).

In Nederland raakte het werk van Malan pas bekend door de vertalingen van Ten Kate in zijn *De Harpe Sions van César Malan* (1870) en die van Carel Steven Adama van Scheltema in zijn *Harpe Sions van César Malan* (1881), zie Smelik (1997, p. 150). Ten Kate en Adama van Scheltema hebben in hun vertalingen de scherpste kanten van Malans leer geretoucheerd, zie Smelik (1997, p. 150). Het Réveil-lied van Malan dringt echter nauwelijks door in de bundels van de diverse Nederlandse protestantse kerken in de jaren dertig van de twintigste eeuw; slechts 2 á 3 liederen van Malan werden erin opgenomen, zie Smelik (1997, p. 150).

Het Réveil stond echter niet op zichzelf. Het was verwant met de Schotse evangelical revival, zie van den Berg (1990) en van der Zwaag (2015, p 124-149). De centrale figuur daarin is Thomas Chalmers, de leider van de Vrije Schotse Kerk die in 1843 uit de Schotse Kerk ontstaat, zie Cheyne (1999, p. 79-106) en van der Zwaag (2006, p. 148). De Vrije Schotse Kerk hield zich, net zoals het christelijk zionisme, bezig met haar taak jegens "the lost Sheep of the House of Israël" en het belang van de bekering van de joden in verband met "the anticipated consummation of the fulness and universality of the reign of Christ", van den Berg (1990). In 1843 besloot het ter continuering van het werk van de *Glasgow Society for promoting Christianity among the Jews* een kerkelijk comité met hetzelfde doel in het leven te roepen.

Voor Da Costa en Capadose was de betrokkenheid met Israël een punt van herkenning. Tijdens een vergadering van de General Assembly van de Vrije Schotse Kerk in 1846 hield Capadose een redevoering waarin hij de joden schetste als eerste vrije Kerk in Jeruzalem en hij – tevergeefs – de vrije Schotse Kerk opriep hun belijdenis uit te breiden met een artikel waarin “het herstel van Israël in zijn erfland en de persoonlijke regeering van Koning Jezus in heerlijkheid voor den dag des oordeels erkend wordt” zie van den Berg (1990). Groen van

Prinsterer roemde Chalmers om zijn ideeën over het onderwijs, de armenzorg en de relatie tussen kerk en staat. De vrije Schotse Kerk was voor Jan de Liefde de inspiratiebron om in 1856 naar het voorbeeld daarvan een Vrije Evangelische Gemeente op te richten in Amsterdam. In die Vrije Evangelische Gemeente zijn invloeden te herkennen van het Nederlandse Réveil, maar ook van het calvinisme, het piëtisme, het methodisme en de heiligingsbeweging.

Verder was er binnen het Réveil een sterke genegenheid ten aanzien van de Afscheiding⁴³, zie van der Zwaag (2006, p. 554 en verder) en de Groot (2007). Bilderdijk had een positieve waardering voor de Heidelbergse Catechismus en de Dordtse leerregels, net zoals de voormannen van de Afscheiding, zie van der Zwaag (2006, p. 228-229). En ook de anti-vaccinatie opvatting werd gedeeld. Vanuit het Réveil was er ook sympathie voor de Afscheiding door de toename van de vervolgingen van afgescheidenen. Maar er waren ook verschillen van opvatting. Groen van Prinsterer kon evenals H.J. Koenen het ijveren tegen de *Evangelische Gezangen* bijvoorbeeld niet goedkeuren. Verder zag men binnen het Réveil wel voldoende mogelijkheden om de Nederlands Hervormde Kerk van binnenuit te reformeren. Ondanks de geestverwantschap ging praktisch niemand van het Réveil tot de Afscheiding over, zie van der Zwaag (2006, p. 543 en verder). Representant van beide stromingen waren twee bladen: *Nederlandsche Stemmen* uit het Réveil en *De Reformatie, Tijdschrift der Christelijk Gereformeerde Kerk in Nederland* dat door Hendrik Pieter Scholte namens de afgescheidenen werd geredigeerd. De scherpe toon in *De Reformatie* ten aanzien van bijvoorbeeld allerlei regeringsmaatregelen werd in Réveil-kringen echter afgekeurd.

2.5 Christelijk zionisme

Naast het Réveil ontstond er begin negentiende eeuw een beweging die later het christelijk zionisme is gaan heten. De basis daarvoor ligt in het calvinisme (zie paragraaf 2.1) en het puritanisme (zie paragraaf 3.1). De calvinisten plaatsten de Bijbel in een historische context en hanteerden daarbij een letterlijke interpretatie van de teksten in plaats van de allegorische interpretatie van de katholieken, zie Sizer (2006, p. 27-30). Bij Theodore Beza, de opvolger van Calvijn in Genève, en de dominicaan Martin Bucer ontstond een nieuwe opvatting ten aanzien van de plaats van de joden binnen de plannen van God. Waar Calvijn en Luther met Israël in Romeinen 11:25 verwezen naar de kerk van de joodse en de niet-joodse gelovigen, prefereerden Beza en Bucer om Israël te interpreteren als de niet-gelovige joden en het jodendom. In de vertalingen van 1557 en 1560 van de Geneefse Bijbel stond er bij Israël een korte aanduiding dat dit het land van de joden betekende. Bij latere edities werd dit versterkt en werd er een toekomstige bekering van de joodse staat naar het christendom mee gesuggereerd.

Deze Geneefse Bijbelvertaling in combinatie met de geschriften van puriteinen zoals William Perkins en Hugh Broughton, zorgde in Engeland en de Amerikaanse koloniën voor de verspreiding van het puriteinse idee dat de bekering van het joodse volk een zegen zou zijn voor de hele wereld. Thomas Brightman (1562-1607), Henry Finch en John Cotton voegden daaraan nog de verwachting toe van de terugkeer van de joden naar Israël, wat ook wel het herstel van de joden wordt genoemd, zie Clark (2007, p. 123). Op basis van een interpretatie

van Openbaringen 10 voorspelde Brightman in zijn *Apocalypsis Apocalypseos* dat de bekering van de joden spoedig zou plaatsvinden en dat de wereld op weg was naar universele zegen, zie Sizer (2006, p. 28). In de late zeventiende en in de gehele achttiende eeuw domineerden deze postmillennialistische ideeën in het Europese en Amerikaanse protestantisme.

Aan het eind van de achttiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw was er als gevolg van de Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog, de Franse revolutie en de Napoleontische oorlogen aan beide zijden van de Atlantische Oceaan een beweging weg van het optimisme van het postmillennialisme. In plaats van naar universele zegen was de wereld op weg naar het einde der tijden. Van dat premillennialisme zijn er twee vormen te onderscheiden, zie Sizer (2006, p. 34). Het historisch premillennialisme geloofde dat het joodse volk in de kerk geïncorporeerd zou worden en terug zou keren naar Israël; het dispensationele premillennialisme geloofde dat het joodse volk terug zou keren voor of na hun bekering maar afgescheiden zouden blijven van de kerk. Het belangrijkste kenmerk van dispensationeel premillennialisme of dispensationalisme is het opdelen van de geschiedenis in zeven tijdperken op basis van het Bijbelboek Openbaringen. Vertegenwoordigers van het historisch premillennialisme waren Lewis Way, Charles Simeon, Joseph Wolff en Charles Spurgeon; vertegenwoordigers van het dispensationele premillennialisme waren Edward Irving, John Nelson Darby en Benjamin Newton. Beide perspectieven waren aanwezig tijdens de Albury-conferenties, zie Sizer (2006, p. 34).

Het postmillennialisme en het premillennialisme zijn beiden vormen van het christelijk zionisme. Kenmerkend aan het christelijk zionisme is een letterlijke uitleg van de Bijbel om daarmee de toekomst te voorspellen, het onderscheid tussen joden en niet-joden en daarmee het onderscheid tussen uitverkorenen om het Rijk Gods te betreden en de niet-uitverkorenen, de noodzaak dat de joden moeten terugkeren naar Israël voorafgaand aan de wederkomst van Christus, het teruggeven van Judea en Samaria, Jerusalem als eeuwige en exclusieve joodse hoofdstad en de herbouw van de tempel, zie Sizer (zonder jaar). Men baseert zich daarbij niet alleen op het Bijbelboek Openbaringen, maar ook op delen van het boek Daniël en Joël.

Binnen het christelijk zionisme kwamen er begin negentiende eeuw twee verenigingen tot stand die ook relevant zijn voor de apostolische beweging: de London Jews Society en de Continental Society, zie Sizer (2006, p. 34-38 en 42). De London Jews Society – voluit de London Society for Promoting Christianity among the Jews – werd in 1809 opgericht en had aanvankelijk ten doel om zieken en bedroefde mensen, maar ook onwetenden zoals joden te bezoeken en geestelijk te ondersteunen. Amsterdam was aangewezen voor deze jodenzending en de London Jews Society zond bij voorkeur missionarissen uit met een joodse achtergrond, zie Wallet (2012, p. 194). Zo was de jood Christiaan Wilhelm Hirsch Pauli van 1844 tot 1874 naar Amsterdam uitgezonden. Hij werd beschermd door Isaac da Costa en Abraham Capadose en zij introduceerden hem in de Réveil-kringen. De missie was weinig succesvol en het gehoor van Pauli bestond grotendeels uit christenen.

Het charitatieve streven van de London Jews Society ging na de oprichting ook vrij snel het streven omvatten naar joods nationalisme en het herstel van de staat Israël op basis van de

profetische passages uit de Bijbel met betrekking tot het einde van het ballingschap van de joden en hun intocht in Israël. Lewis Way was hun belangrijkste vertegenwoordiger. Beïnvloed door Edward Irving en Joseph Wolff, schreef Way tussen 1820-1822 een reeks speculaties over het herstel van de joden en de wederkomst van Christus. Hij riep christenen op om te bidden voor de joden in de overtuiging dat de profetieën in het Oude Testament letterlijk betrekking hadden op de joden en niet op de kerk. De joden hadden volgens de London Jews Society een aparte status ten opzichte van de kerk omdat zij Gods uitverkoren volk waren. Het toekomstige berouw en vervolgens het herstel van de joden, waren het resultaat van het letterlijk lezen van de profetieën uit het Oude Testament. Net zoals Joseph Wolff was Way ervan overtuigd dat het vinden van de tien verloren stammen noodzakelijk was om het herstel van de joden mogelijk te maken, zie Sizer (zonder jaar).

Naast de London Jews Society was er ook de Continental Society.⁴⁴ De Continental Society met de volledige naam The Continental Society for the Diffusion of Religious Knowledge over the Continent of Europe was een evangelische christelijke missiebeweging die in 1819 in Londen werd gesticht voor de verspreiding van het evangelische gedachtegoed op het Europees continent. Initiatiefnemers van de Continental Society waren de Schotse evangelist Robert Haldane en Henry Drummond, zie Daumas (zonder jaar). Naast Drummond en Haldane waren ook Ami Bost, Henri Pyt, de Duitser Christian Johann Gerhard Oncken en Edward Irving actief in de Continental Society. In 1823 werd Oncken door de Continental Society naar Hamburg gestuurd. Het missiewerk van de Continental Society concentreerde zich met name op Zuid-Europa, zie Sizer (2006, p. 42).

Waar Irving het initieel als voor vanzelfsprekend aannam dat de zending de wereld naar steeds grotere triomfen en een tijd van universele zegen zou leiden (postmillennialisme), overtuigde Coleridge hem echter dat de wereld juist steeds slechter werd en op weg was naar de Dag des Oordeels (premillennialisme), zie Sarver (2001). Zo voorspelde Irving, een voorman in de apostolische beweging, in 1825 tijdens een rede voor de Continental Society dat de wereld spoedig een reeks van snel op elkaar volgende Godsgerichten en angstige verwarringen zou ervaren voorafgaand aan de wederkomst van Jezus Christus. Irving beweerde dat het missiewerk volslagen nutteloos was omdat het laatste oordeel spoedig op deze landen van het vroegere Roomse rijk zou vallen, zie Sizer (2006).

Het geheel van Irvings theologie kreeg een direct karakter door de verwachting van de spoedige wederkomst. De basis voor de eindtijd-profetie van Irving was het boek 'La Venida del Messias en Glorie y Majestad' van Manuel Lacunza dat Hatley Frere in 1826 onder de aandacht van Irving bracht, zie Brand (2013a, p. 46-47). Lacunza interpreteerde hierin de eerste drie hoofdstukken van de Openbaringen van Johannes als de apocalyptische gebeurtenissen die op het punt stonden plaats te vinden. Irving was zo onder de indruk van Lacunza's toekomstspeculaties, dat hij besloot om dit boek te vertalen. Aan zijn vertaling uit 1827 voegde Irving een voorwoord toe waarin hij zijn eigen profetische voorspellingen presenteerde over het einde van de wereld. Hij voorspelde de afvalligheid van het christendom, het daaropvolgende herstel van de joden en tenslotte de wederkomst van Christus aan het begin van het duizendjarig rijk. Irving's profetische zienswijzen ten aanzien

van Israël hadden een zeer sterke invloed op veel christelijke leiders en politici waaronder Henry Drummond.

Vanaf 1830 ging het bergafwaarts met de Continental Society door onenigheid over de inzichten ten aanzien van het premillennialisme en de wenselijkheid van afscheiding van de kerk ten koste van de verkondiging. In 1840 kon de Continental Society haar financiële verplichtingen niet meer nakomen.

Hoofdstuk 3: Anglicaanse Kerk, het methodisme en de Oxford-beweging

3.1 Anglicaanse Kerk

Na vele omwentelingen kwam in 1662 de Anglicaanse Kerk formeel tot stand, zie Valkestijn (2001, p. 123). In haar opvattingen, liturgie en muziek combineert ze elementen uit zowel de katholieke, de lutherse als de calvinistische traditie. De Anglicaanse Kerk hanteert aan de ene kant een lutherse rechtvaardigingsleer, een calvinistische avondmaalsopvatting en een arminiaanse zienswijze inzake de predestinatie, vermindert het aantal sacramenten van zeven naar twee (doop en avondmaal) en breekt met de katholieke leer van de apostolische successie. Aan de andere kant handhaaft ze de triniteitsleer, vaste liturgische gebeden en kerkelijke gewaden en heeft het leven en sterven van Jezus Christus zowel een verzoenende als een reinigende werking, zie Mönnich (1959, p. 164) en Scott (zonder jaar). Door deze middenpositie heeft zij van meet af aan een belangrijke rol gespeeld in de oecumenische beweging. Anglicanen vinden hun identiteit niet in leerstellingen, maar in gezamenlijk gebed en innerlijke vroomheid zonder uiterlijkheden net zoals Erasmus. De Bijbel is daarbij volgens de anglicaanse belijdenis de volstrekt enige maatstaf bij de bepaling van wat noodzakelijk geloofd moet worden om de zaligheid te verkrijgen. Bijbelstudie wordt van grote betekenis geacht, niet alleen voor de theologie, maar ook voor het persoonlijke geloofsleven. Daarbij wordt er gebruik gemaakt van de King James vertaling die in 1611 verscheen.

De Anglicaanse Kerk was echter een staatskerk en duldde geen afwijkende opvattingen. Gelovigen met afwijkende opvattingen, de zogenaamde dissenters, werden vervolgd en bestraft.⁴⁵ Een groot aantal van hen verliet begin zeventiende eeuw Engeland en vestigde zich met name in Nederland en de Verenigde Staten. Eén van de groepen dissenters was die van de puriteinen.^{46,47} Zij pleitten voor een strikte levenswandel en een innerlijk religieus leven, ascese, afwijzen van de wereld, afkeer van alles met een zweem van plezier, strenge levenstucht en zondagsheiliging. Verder wilden de puriteinen het persoonlijke en openbare leven van zedeloosheid ontdoen en de Anglicaanse Kerk zuiveren van roomse invloeden. Daarnaast benadrukten ze de joodse wortels van het christendom; op vele plekken in de Bijbel worden immers de joden als Gods uitverkoren volk genoemd. Inspiratiebron voor de puriteinen waren de lollarden, de volgelingen van John Wycliff.

Alleen tijdens de periode van de Commonwealth, de periode zonder koningshuis van 1650 tot 1660, waren de puriteinse opvattingen overheersend; in die periode werd de eredienst gezuiverd en op sterk calvinistische leest geschoeid, zie Valkestijn (2001, p. 126): koorzang en andere gezangen dan de psalmen werden verboden, de orgels moesten worden afgebroken of in ieder geval zwijgen; alle kerkelijke feestdagen werden afgeschaft en ruim drieduizend priesters werden afgezet en vervangen door puriteinse predikanten. Niet alleen het anglicanisme maar ook het katholicisme werd verfoeid. Alle beelden die maar op enige manier naar katholicisme rieken, werden vernietigd. Ook het wereldse leven werd aan banden gelegd. Zo werden theaters gesloten, werd dansen en ander tijdverdrijf verboden.

Als zodanig is het puritanisme van invloed op een aantal latere bewegingen zoals het Zwitserse Réveil (zie paragraaf 2.3), het christelijk zionisme (zie paragraaf 2.5), en de Schotse Kerk via John Knox (1513-1572) en in Nederland op de nadere reformatie (zie paragraaf 2.2) met mensen als Johannes Eusebius Voet (1587-1676), de Afscheiding in 1834 en de bevindelijk gereformeerden, zie paragraaf 2.2.

Aan het einde van de Commonwealth, kwam de creatieve energie terug die tijdens de jaren van de Commonwealth onderdrukt was. In deze periode van herstel, de 'Restoration Era', begon de muziek in de Engelse kerk aan een vitale opbloei. Met de terugkeer van koorzang en orgels in de kerken verschenen er een aantal drukken met meerstemmige zettingen van de acht gregoriaanse psalmtonen. Vanuit deze praktijk van het vierstemmig geharmoniseerde gregoriaans ontstond de English chant, zie Valkestijn (2001, p. 133-134).⁴⁸ Bovendien werd het anthem, een voortzetting van het voorreformatorische motet, als officieel onderdeel van de liturgie erkend. Met name Henry Purcell (1659-1695) en George Frideric Händel (1685-1759) hebben het anthem tot grote hoogte opgestuwd.

Na de godsdienstvrijheid door de Toleration Bill in 1689 groeide een periode van verdraagzaamheid die later degenereerde in lethargie op alle kerkelijke terreinen. Deze periode zou ongeveer 150 jaar duren, zie Valkestijn (2001, p. 127). Deze verlamming van het geestelijk leven werd in de achttiende eeuw nog verder versterkt door de Verlichting, zie hoofdstuk 4. Niet alleen de zangpraktijk in de Anglicaanse Kerk was bedroevend in de achttiende eeuw, maar ook het godsdienstige leven had een laag niveau. Een aantal keer kwam er een opleving: in 1729 legden de gebroeders Wesley de basis voor het methodisme (zie paragraaf 3.2) en in 1833 kwam de Oxford-beweging (zie paragraaf 3.3) van de grond.

Wat het liedgoed betreft werden tot in het begin van de negentiende eeuw lutherse koralen verworpen en werd er voor de gemeentezang uitsluitend gebruik gemaakt van metrische psalmen, zie Shaw (2009). Naast de psalmen werd er gebruik gemaakt van het *Book of Common Prayer* als gebedenboek zoals dat door Thomas Cranmer (1489-1556) was samengesteld, zie Valkestijn (2001, p. 128-131). Tot 1821 was het zingen van hymnes officieel verboden, zie Yrigoyen en Warrick (2013, p. 246-249). Daarmee werden er sterk calvinistische opvattingen gehanteerd ten aanzien van de liturgische muziek. De eerste Engelse berijming van de psalmen, het Sternhold-Hopkins psalter uit 1562, werd naar het voorbeeld van het Geneefse psalter van Calvijn geschreven. Tot het tweede decennium van de negentiende eeuw was dit het officiële psalmenboek, zie Valkestijn (2001, p. 149-150).

In muzikaal opzicht was het Sternhold-Hopkins psalter echter nogal pover. Van de 150 psalmen had slechts een derde deel een eigen melodie. Een beperkt aantal daarvan is overgenomen uit het Geneefse psalter, zie Pratt (1939, p. 75). Qua metrum werd er in 88 procent van de psalmen gebruik gemaakt van het ballademetrum: viertien syllaben in twee regels van acht en zes lettergrepen; dit maakte het mogelijk om ze te zingen op bekende melodieën in dat metrum. Daarmee was echter nog geen aanvaardbare uitvoeringspraktijk gegarandeerd. De manier waarop dit psalter werd gebruikt, had een destructieve invloed op de psalmodie. Het was namelijk gebruikelijk dat een priester een psalm voorzong en de gemeente dit nazong. Deze 'old way of singing' leidde tot trage zang en het verloren gaan van het ritme, zie Valkestijn (2001, p. 142-144).

Het Sternhold-Hopkins psalter was niet het enige Engelstalige Psalter. Zo is er ook het *Scottish Psalter* (1564), het Tate-Brady Psalter (1696) en dat van Isaac Watts (1719). Het Tate-Brady Psalter is weliswaar vrijer en meer gepolijst, maar het werd nooit geaccepteerd door de Anglicaanse Kerk; het werd met name daarbuiten gebruikt. Isaac Watts hield er ten aanzien van psalmen een eigen mening op na. Als er al psalmen gezongen moesten worden, dan hoorde dit volgens hem te gebeuren in de voor christenen begrijpelijke taal van het Nieuwe Testament, zie Luth en Smelik (2001, p. 142-143). Dit resulteert in Watts' *Psalms of David Imitated in the Language of the New Testament* (1719).

Hoewel de psalmodie rond 1600 zowel bij anglicanen als niet-anglicanen overheerste, was niet iedereen er even tevreden mee. Naast de psalmodie groeit buiten de Anglicaanse Kerk langzaam een nieuw soort geestelijk lied: de hymne, een devoot, metrisch gezang van een sterk persoonlijk en meestal niet-Bijbels type, zie Valkestijn (2001 p. 145). Hoewel de hymnes geïnspireerd werden door de Bijbel, wordt de parafrase langzaam vrijer en vervaagt de grens tussen parafrase en nieuwe creatie. De grote doorbraak van de hymne komt met Isaac Watts (1674-1748).

Volgens Isaac Watts moet een hymne de gedachten en gevoelens uitdrukken van degenen die hem zingen. Hiermee onderscheidt hij zich van Calvijn die een zo letterlijk mogelijke Bijbelvertaling voorstond, zie Eskew en McElrath (1980, p. 118). De hymnes van Isaac Watts zijn in theologisch opzicht wel calvinistisch van aard, zie Eskew en McElrath (1980, p. 120-121). Zo is er een nadruk op de majesteit en soevereiniteit van God, de verdorvenheid van de menselijke natuur, de zekerheid van de uitverkorenen en de verzoening van Jezus Christus aan het kruis voor de zonden van de mensheid. De centrale focus is de verheerlijking en aanbidding van Christus. De teksten zijn veelomvattend qua strekking en zijn kosmisch in achtergrond. Zo beschreef Watts de almacht van God, de grootsheid van de natuur, het wonder van de schepping, de onmetelijkheid van de tijd en ontzaglijkheid van de eeuwigheid. Een apostolisch lied dat zijn oorsprong vindt in een hymne van Watts is 'Come ye, that love the Lord' ['Wat zoete troost wacht ons', nr. 92 gemeenschappelijke bundel 1933]; van hem is ook het bekende kerstlied 'Joy to the World! The Lord is come'. Een aantal volgers uit de school van Watts zijn Joseph Addison, Phillip Doddridge, Joseph Hart en Anne Steele, zie Eskew en McElrath (1980, p. 119-120). Later zorgden de gebroeders Wesley, die tot de grondleggers van het methodisme behoren, voor een enorme stroom van hymnes, zie paragraaf 3.2.

Pas rond 1820 werd de hymne als liturgisch lied in de Engelse kerk officieel geaccepteerd en raakte het Sternhold-Hopkins psalter in onbruik. Daarna kwam er in de negentiende eeuw een ongekende bloeiperiode voor de hymne in Engeland tot stand. Er verscheen een groot aantal nieuwe gezangboeken. King (1885, p. vii) schat dat het totale corpus dat daarin tot stand kwam ongeveer 20 duizend hymnes groot is. De hymnes van Isaac Watts en Charles Wesley hebben daarbij een sterk stempel gedrukt op het anglicaanse liedrepertoire. Op basis van 52 representatieve liedbundels laat King (1885, p. 306-309) zien dat van de 325 meest voorkomende hymnes er 22 van Charles Wesley zijn en 21 van Isaac Watts. Andere belangrijke dichters voor het anglicaanse lied zijn John Mason Neale, James Montgomery, Reginald Heber en Phillip Doddridge.

3.2 Methodisme

3.2.1 *Ontstaan methodisme*

Rond 1729 ontstond binnen de Anglicaanse Kerk het methodisme. Mannen van het eerste uur uit het methodisme zijn John Wesley (1703-1791), zijn broer Charles (1707-1788) en George Whitefield (1714-1770). Tijdens hun studie aan de universiteit van Oxford vormden ze samen met andere studenten de 'Holy Club', om zo elkaars geloof te versterken. Deze groep, die haar vroomheidsleven met grote ernst nam en naar strenge methode inrichtte, kreeg als scheldnaam 'methodisten'. Deze benaming werd echter door de aanhangers zelf geaccepteerd. Een belangrijke motivatie voor deze club was de ontdekking van de strikte discipline met betrekking tot vroomheid onder de eerste christenen door John Wesley, zie Norwood (1974, p. 24-25). In de periode 1729-1735 zouden ze gewoonlijk elke week bijeenkomen, regelmatig vasten en zich onthouden van de meeste vormen van amusement en luxe. Leider van de Holy Club werd John Wesley, die al op 22-jarige leeftijd in de Anglicaanse Kerk werd gewijd. Naast een grondige Bijbelstudie en het gezamenlijk lezen van theologische geschriften hielden ze zich bezig met zielszorg in de stadsgevangenis, het bezoeken van armen en het onderwijzen in kindertehuizen, zie Voigt (1998). Ze predikten daarbij een dienstbaar en sober leven, zie Valkestijn (2001, p. 151).

In 1732 werd John Wesley lid van de Society for Promoting Christian Knowledge (SPCK). De SPCK was de oudste anglicaanse missie-organisatie die in 1698 was opgericht door de anglicaanse priester Thomas Bray; deze missie-organisatie was gericht op het aanmoedigen van christelijk onderwijs en het voortbrengen en verspreiden van christelijke literatuur, zowel in Engeland als overzee.⁴⁹ In opdracht van de Society for Promoting Christian Knowledge reisde John Wesley en zijn broer Charles in de winter van 1735-1736 naar de Engelse kolonie Georgia. Er kwam echter een andere John Wesley in Georgia aan dan die Engeland verlaten had. Op de boot reisden namelijk ook 26 Moravische broeders uit Herrnhut mee naar Amerika (zie paragraaf 1.2). Met name hun ongelooflijke godsvertrouwen viel op. Ondanks een zware storm bleven ze, schijnbaar ongestoord, hun geloofslieden zingen en dat maakte een enorme indruk op John Wesley; een dergelijk godsvertrouwen ontbeerde hij.

In 1784 richtten de Wesley's en Whitefield in de Verenigde Staten de methodistische kerk op. Het opbloeien van het methodisme in Amerika wordt aangeduid met de First Great Awakening. Het is de bron waaruit later niet alleen in de Verenigde Staten maar ook in Europa andere methodistisch geïnspireerde bewegingen zouden ontstaan zoals het baptisme, de Blaukreuz-beweging, het Leger des Heils maar ook de heiligingsbeweging (Second Great Awakening).

3.2.2 Gedachtegoed methodisme

Wesley's methodisme komt voort uit de Anglicaanse Kerk en neemt daaruit niet alleen de triniteitsleer, de arminiaanse opvatting rondom predestinatie en de lutherse rechtvaardigingsleer over, maar leent ook in de eenvoudige liturgie van de Anglicaanse Kerk, zie Norwood (1974, p. 42-46).

In theologisch opzicht put John Wesley ook uit vele andere bronnen. Zo zijn de mystici, Thomas à Kempis (1380-1471)⁵⁰ en William Law (1686-1761)⁵¹ een belangrijke bron voor het gedachtegoed van Wesley. Op basis van hun ideeën komt John Wesley tot de doctrine van christelijke perfectie of volledige heiliging, een doctrine die methodisten onderscheidt van anderen gelovigen. Deze doctrine stelt dat er verschillende stappen zijn op de weg naar christelijke perfectie, zie Norwood (1974, p. 48-49). De eerste stap is de erkenning dat de mens zondig is. Hoewel de mens door de erfzonde belast is, betekent dit niet dat de mensheid totaal verdorven is, zoals Calvijn leert. Zelfs voor de zondige mens is er een sprankje hoop: voor iedereen is er na de geboorte de voorbereidende genade, die hem in staat stelt om zich gereed te maken voor een nieuw leven in Christus. De tweede stap is de acceptatie dat hij gered kan worden. Door zich naar God te keren en zijn rechtvaardigende genade te erkennen en te accepteren, worden de zonden van de mens vergeven. Nadat de mens de rechtvaardigende genade heeft ontvangen, kan hij de zekerheid ontvangen dat hij gered is. Deze doctrine van verzekering is een gave van de Heilige Geest en niet iedereen ervaart dit; ze maakt gebruik van Calvijns interpretatie van de Heilige Geest. De laatste stap is de weg naar christelijke perfectie waarmee een volkomen heiligheid van hart en leven wordt bedoeld waardoor de mens vrij wordt van zonde. John Wesley geloofde dat mensen dit tijdens hun leven konden bereiken en hiervoor niet hoefden te wachten tot het eeuwige leven na hun dood.

Daarnaast vormt het piëtisme van de Herrnhutters (zie paragraaf 1.2) een bron van inspiratie. Hieruit leerde John Wesley dat geloven met hart, mond en daad belangrijk is evenals het leven van een geheilgd leven, en niet het droge, cognitieve christendom die rationaliteit en juistheid van het geloof benadrukt en uitvecht in allerlei theologische disputen. Het gaat om persoonlijke ervaring en het in de praktijk brengen van het geloof. De methodisten deelden met de piëtisten en de puriteinen (zie paragraaf 3.1) hun visie op het belang van ascese, het doden van de aardse lusten. Daarnaast heeft John Wesley net als Zinzendorf de opvatting dat het belangrijk is om terug te keren naar het eenvoudige en authentieke christendom van Jezus en de eerste christenen. De Bijbel was belangrijk als Gods openbaring; met Bijbelstudie en prediking kon uitdrukking gegeven worden aan het verlangen een volger van Jezus te zijn. Tenslotte delen de methodisten met de piëtisten de doctrine van het algemeen priesterschap om daarmee religie te baseren op een persoonlijke relatie met een persoonlijke God; niet alleen de priester maar ook alle andere gelovigen horen devoot te leven en de boodschap van Christus door te geven.

Naast de mystici en het piëtisme put Wesley ook uit de Verlichting (zie hoofdstuk 4). Tot op een zeker niveau deelt John Wesley met de Verlichte denkers het gebruik van de rede. Ook voor hem is het christendom een religie van de rede. Door te redeneren en te lezen interpreteren methodisten de Bijbel, bepalen ze of hun christelijke getuigenis helder is,

stellen ze geloofsvragen en proberen ze Gods wil en Gods daden te begrijpen. Daarnaast hebben wetenschappelijke experimenten en nieuwe technologie de interesse van Wesley. Maar Wesley verwerpt koud rationalisme, omdat dat het hart uit het evangelie haalt.

3.2.3 Lieder en bij het methodisme

Al tijdens zijn reis naar Amerika begon John Wesley met het vertalen van de liederen van de Herrnhutters. In 1737 publiceerde hij in Amerika de *Collection of Psalms and Hymns*, een Engelstalig gezangboek met 70 liederen. Naast vertalingen van de piëtistische liederen van de Herrnhutters stonden er maar liefst 35 hymnes van Isaac Watts in, zie Eskew en McElrath (1980, p. 121). De gebroeders Wesley zouden ook zelf hymnes gaan schrijven. In totaal schreven de gebroeders Wesley zo'n 6500 hymnes. Hieronder bevonden zich onder andere: 'Jesus, lover of my soul', 'Love divine all loves excelling' – in het nieuwe Liedboek voor de Kerken uit 2013 is dit het lied 'Bron van liefde, licht en leven' – en 'Hark! The herald angels sing' ['Wil met vreugd' en dank bezingen, nr. 121 koorbundel 1932]. In 1779 publiceerde John Wesley de bundel *A Collection of Hymns for the Use of the People called Methodists* met in totaal 769 liederen. Het werd de basis voor alle toekomstige methodistische bundels.

Qua inhoud zijn de liederen van de gebroeders Wesley verzadigd met christelijke leerstukken. Honderden Bijbelteksten uit vrijwel alle Bijbelboeken worden aangehaald en vrijwel elk aspect van christelijke ervaring en methodistische theologie wordt beschreven, zie Eskew en McElrath (1980, p. 122-124). De liederen zijn zorgvuldig gedichte mozaïeken van Bijbelteksten, sommige gedeelten zijn rechtstreeks ontleend, andere verwijzen naar teksten elders in de Bijbel of zinspelen daarop. Overheersend zijn de noties van vreugde, vertrouwen en God als vriend. Belangrijke thema's zijn spirituele groei, toewijding aan Jezus Christus en de kerk, zie Yrigoyen en Warrick (2013, p. 246-249). Verder waren hun teksten gevuld met Bijbelse taal, geschiedenis gebeurtenissen, beelden en gedachten en waren vaak een selectie uit de *Book of Common Prayer* uit de Anglicaanse Kerk. De meeste teksten zijn sterk piëtistisch en ik-gericht; daarnaast sporen ze aan tot innige vroomheid, zie Valkestijn (2001, p. 148). Maar bovenal vertellen ze de boodschap van het geloof in eenvoudige en begrijpelijke bewoordingen. Dit laatste was belangrijk omdat de gebroeders Wesley zich voornamelijk richtten op de lagere klassen van het kerkvolk. Naast het preken focusten de methodisten zich op het zingen van hymnes. Hymnes waren ook hun enige muzikale uitingen, zie Shaw (2004, p. 2). Dat zingen moest vooral niet te langzaam gebeuren en iedereen die aanwezig was werd aangemoedigd mee te zingen. Formeel liturgische muziek werd verworpen en ongeleide gemeentezang werd gepropageerd.

Waar de teksten van Isaac Watts er alleen op gericht waren om religieuze gevoelens op te roepen, schreven de Wesley's hymnes waarvan zowel tekst als melodie dit doel hadden. De gebroeders Wesley waren het erover eens dat de melodieën in de metrische psalters ongeschikt waren voor hun teksten, zie Valkestijn (2001, p. 148-149). Gezien de vrij ongebruikelijke metrumen, stelden ze componisten voor een uitdaging. Bovendien hadden ze geen gerenommeerde componisten ter beschikking. Toch kwam er een stroom nieuwe melodieën in diverse methodistische liedboeken op gang op basis van teksten van de gebroeders Wesley, zie Shaw (2004, p. 4-6). Zo verscheen in 1742 *A Collection of Tunes set to*

Music, as they are commonly Sung at the Foundery, en in 1746 de *Hymns on the Great Festivals and other occasions* met melodieën van John Frederick Lampe. In 1761 werd het uitgebreid tot de bundel *Select Hymns with Tunes Annexed "Sacred Melody"* – kortweg *Sacred Melody* –, dat met 102 liedwijzen het officiële liedboek van de methodisten werd. Ondanks de vrij eenvoudige melodieën en hun saaie harmonische structuur, waren zij dierbaar bij de methodisten. Ze speelden namelijk in op de heersende smaak bij hun volgelingen waardoor de religieuze inhoud ingang vond. Dit gaf de methodisten al vanaf het begin de reputatie van warme en hartstochtelijke gemeenschapszang, zie Valkestijn (2001, p. 149) en Shaw (2004, p. 2). Hoewel dat weliswaar een gevolg was van de gebruikte melodieën, droeg met name de energieke manier waarop ze gezongen werden, hieraan bij. Daarnaast verscheen in 1781 nog *Sacred Harmony*. Naast de nieuwe composities kwamen de melodieën niet alleen uit het sacrale werk van Groot-Britannië en centraal Europa, maar ook uit klassieke oratoria en het theater, zie Yrigoyen en Warrick (2013, p. 246-249). Na de dood van John Wesley in 1791 begon formele liturgische muziek toch langzaam de methodistische diensten in te sluipen.

3.3 Oxford-beweging

In 1833 kwam binnen de Anglicaanse Kerk de Oxford-beweging tot stand onder leiding van John Henry Newman, John Keble en Edward Pusey. Deze beweging kreeg grote invloed op de Anglicaanse Kerk en ook op de apostolische beweging. Directe aanleiding was het besluit in het parlement om de Ierse Kerk onder werelds gezag te plaatsen en de kritiek van John Keble, hoogleraar in Oxford, hierop in een preek op 14 juli 1833.

Een belangrijke bron voor de Oxford-beweging was de Liturgische beweging.⁵² Overname van hun inzichten in de Anglicaanse Kerk had als effect dat de eucharistie langzamerhand meer centraal kwam te staan in de vieringen, dat gewaden gewoon werden, er krachtiger gebruik gemaakt werd van symboliek en vele katholieke praktijken geherintroduceerd werden. Startpunt van de Liturgische beweging was het herstichten van de Benedictijner abdij van Solesmes in Frankrijk door Dom Guéranger in 1833. Guéranger stond aan de wieg van het herbronnen door middel van gedegen studie van de geschiedenis van de eredienst, zie Hoondert (2001, p. 66). De liturgie was daarbij het centrum van het kerkelijk leven. Dit veronderstelde deelname van de gehele gemeenschap aan de eredienst; hiervoor werden volksmissalen uitgegeven met de Latijnse tekst van de liturgie inclusief een vertaling. Het missaal van Pius V uit 1570 was het uitgangspunt. Na een lange periode waarin het gregoriaans was aangepast aan de smaak van de tijd, ontstond binnen deze beweging het verlangen om terug te keren naar de oorspronkelijke notatie en uitvoeringswijze.

In Duitsland kwam in de tweede helft van de negentiende eeuw een vergelijkbare vernieuwingsbeweging tot stand, namelijk het caecilianisme, zie Hoondert (2001, p. 66-67) en Schneider (2012, p. 201-207). Geïnspireerd door de katholieke theoloog Johann Michael Sailer (1750-1832), een voorman uit de Allgäuer Erweckungsbewegung (zie paragraaf 5.1), zetten Carl Proske (1791-1861) en Franz Xaver Witt (1834-1888) een bezinning over de plaats van de kerkmuziek in gang, zie Hoondert (2001, p. 66-67). De essentie van deze beweging was om de kerkmuziek weer een integraal onderdeel laten zijn van de liturgie. Kerkmuziek op basis van wereldlijke muziek werd afgewezen. Het gregoriaans moest een

ereplaats krijgen in de liturgie en de stijl van Palestrina werd beschouwd als het ideaalmodel voor goede meerstemmige muziek. Ten aanzien van het gregoriaans werd ervoor gepleit om de *Editio Medicaea* van het *Graduale* uit 1614/1615 opnieuw in te voeren. Men was van mening dat de *Editio Medicaea* samengesteld was door Palestrina. De grote belangstelling voor de *Editio Medicaea* zette Franz Xaver Haberl aan tot een heruitgave in 1871 van de *Medicaea: de Graduale Romanum, editio Neo-Medicaea*.

Onder invloed van de Liturgische beweging propageert de Oxford-beweging om veel elementen uit de katholieke erfenis die verloren waren gegaan, te herstellen, zie Eskew en McElrath (1980, p. 136-137) en Miller (zonder jaar). Vier punten werden daarbij benadrukt: het belang van de sacramenten, de tegenwoordigheid van God in de eucharistie (real presence), de apostolische successie en het gebruik van rituelen.

Wat betreft het belang van de sacramenten preekte Edward Pusey dat het leven dat geschonken wordt door de eucharistie groter is dan elke andere gave omdat het leven in Christus is, leven door Zijn inwoning. Hij sprak over “that bread which is his flesh,” en van “touching with our very lips that cleansing Blood”. Gegeven dit belang van de eucharistie, drong hij erop aan dat elke gedoopte het heilig avondmaal regelmatig hoorde te vieren, en zeker meer dan eens per maand zoals het tot dan toe in de Anglicaanse Kerk gebruikelijk was.

De sacramenten zoals de eucharistie en de absolutie zijn in de ogen van de Oxford-beweging vormen van Zijn tegenwoordigheid en een continuering van de incarnatie (menswording). De tegenwoordigheid van God, de real presence, wordt ook geopenbaard in elke deel van de schepping, zie Miller (zonder jaar). Daarbij pleitt John Keble voor een geheiligd leven. Hij leerde namelijk dat we niet moeten zoeken naar vreemde en buitenissige ervaringen, maar dat ons dagelijks leven ruim de mogelijkheid biedt om de liefde en tegenwoordigheid van God te ontdekken. Verder leerde hij dat morele waarheid altijd geprefereerd moet worden ten opzichte van intellectuele kennis, dat theologisch onderzoek verbonden is met heiligheid en dat geloof niet tot stand komt door scherpe stellingen, maar door liefde die ontvlamt door God lief te hebben.

Verder werd de leer van apostolische successie benadrukt. Deze leer stelt dat de integriteit van de kerk en de verzekering van genade zoals die door de sacramenten worden gecommuniceerd, afhangt van de aanwezigheid van predikanten die geroepen zijn door bisschoppen die zelf ook weer geroepen zijn in een ononderbroken lijn terug tot de eerste apostelen. Het is de basis voor hun visie dat de Kerk een goddelijk ingesteld instituut is waarvan de autoriteit op Jezus Christus rust door zijn directe opdracht aan zijn apostelen en hun opvolgers. Alleen op deze manier kon de Kerk gevrijwaard worden van de beschuldiging van verwereldlijking.

Ten aanzien van het gebruik van rituelen pleitte de Oxford-beweging voor de terugkeer van liturgische kledij en kleuren, intochtsprocessies, knielen, kaarsen, wierook en de herinrichting van kerken en kathedralen in neogotische stijl, zie Valkestijn (2001, p. 127). Dat laatste was met name het werk van de Cambridge Camden Society, waarin naast John Mason Neale ook Benjamin Webb en Alexander Hope actief waren.

Naast de Liturgische beweging werd de Oxford-beweging ook geïnspireerd door de evangelical revival en de romantiek, zie Estes (2014, p. 14-17). De evangelical revival kenmerkt zich door het geloof in de noodzaak van wedergeboorte, een hoog besef van de autoriteit van de Bijbel, het op zich nemen van de zonde van de wereld door zijn dood aan het kruis en het verspreiden van het evangelie. Voor dat doel werden vanuit de evangelical revival missiegezelschappen opgericht zoals de Church Missionary Society en de London Missionary Society, zie Stewart (2006, p. 1); in de London Missionary Society was Henry Drummond invloedrijk, zie Sizer (2006, p. 42).⁵³ Naast dit missiewerk brengt de evangelical revival ook een aantal dichters voort zoals Horatius Bonar, Henry Francis Lyte, John Henry Newman, Sarah Flower Adams, Cecil Frances Alexander en Frances Ridley Havergal, John Newton en William Cowper, zie Eskew en McElrath (1980, p. 133-135). Van Bonar komt de tekst van 'Fading away like the stars of the morning' ['Zooals de glanzende sterren verbleeken', (nr. 124, gemeenschappelijke bundel 1933)], van Havergal 'Light after darkness' ['Licht na het donker', nr. 114 gemeenschappelijke bundel 1933], van Henry Francis Lyte 'Abide with me' ['Blijf, bij mij heer', niet in een apostolische bundel opgenomen] en van Sarah Flower Adams 'Nearer, my God, to thee' ['Nader, mijn God! Bij U', nr. 17, gemeenschappelijke bundel 1933] en de muziek van 'Gij Bethanië! gij vredeswoning' (nr. 44, gemeenschappelijke bundel 1933). In 1861 werd 'Abide with me' onder nummer 14 voor het eerst gepubliceerd in de *Hymns Ancient and Modern* met de melodie van W.H. Monk.

De invloed van de romantiek op de Oxford-beweging is zichtbaar in de intuïtieve benadering om God te ontmoeten met behulp van sacramenten en in de kunstzinnige schoonheid om God te loven, en af te stappen van rationele argumentatie om de waarheid van het evangelie te bewijzen, zie Estes (2014, p. 14-17). De meest bekende romantische Engelse dichters zijn William Wordsworth, Shelley, Keats, Reginald Heber en James Montgomery, zie Eskew en McElrath (1980, p. 131-133). Daarvan schreef Montgomery het lied 'For ever with the Lord' ['Dat ik den Godsgezant voortdurend volgen mag', nr. 156, gemeenschappelijke bundel 1933].

Effect op de liturgische zang

Naast de theologische invloed op de Anglicaanse Kerk heeft de Oxford-beweging ook een blijvend effect gehad op de liturgische zang. In de optiek van de Oxford-beweging had de reformatie de Anglicaanse Kerk afgesneden van veel waardevolle middelen om God te verheerlijken. En dit gold niet alleen voor de theologie, maar ook voor de liturgische zang. Meer specifiek wilde de Oxford-beweging het zingen van de volgende delen van de liturgie in ere herstellen, zie Shaw (2009):

- *gregoriaanse psalmodie*: De grote moeilijkheid daarbij is hoe de tekst onder de gregoriaanse melodieën (psalmtonen) geplaatst moet worden, het zogenaamde pointen;
- *hymnes*: het gaat hier om liederen van persoonlijke devotie, zonder dat daar direct een Bijbelse tekst aan ten grondslag hoeft te liggen; veelal zijn er wel verwijzingen naar diverse Bijbelteksten;

- *versicles en responses*: dit zijn responsoriën waarbij de priester voorzingt en de gemeente of het koor een gezongen antwoord geeft;
- *canticles*: hierbij gaat het om de lofzangen (cantica) zoals het Magnificat, het Benedictus en het Te Deum.

Een aantal mensen uit de Oxford-beweging zoals Frederick Oakeley, Thomas Helmore en John Mason Neale is voor de muziekontwikkeling zeer invloedrijk geweest. Naast het leggen van de kiem voor de enorme koorrevival vanaf 1839 en de introductie van zingen op scholen publiceerde Oakeley in 1843 de *Laudes diurnae*, het eerste anglicaanse psalter gezet op gregoriaanse psalmtonen, zie Shaw (2009). De *Laudes diurnae* was echter nog pover van kwaliteit: de tekstaccenten botsten vaak met de gregoriaanse psalmtonen. In 1849 gaf Thomas Helmore zijn *Psalter Noted* uit; de tekst en de gregoriaanse melodien daarin waren door Helmore zorgvuldig op elkaar afgestemd. Het volgende jaar gaf hij dit psalter opnieuw uit, maar dan met als aanvulling een aantal aanwijzingen hoe het gregoriaans gezongen moest worden onder de titel *A Manual of Plainsong*.

Ook voor de hymnes wilde men graag terug naar de bron om van daaruit de originele Latijnse en Griekse teksten weer opnieuw te vertalen. Een resultaat daarvan was in 1851-1854 de *Hymnal noted* van Helmore en John Mason Neale die een compilatie van Gregoriaanse hymnes bevatte. Van de hand van John Mason Neale verschenen ook de *Hymns ecclesiae e breviariis: quibusdam et missalibus gallicanis, germanis hispanis, lusitanis* in 1851, de *Sequentiae ex missalibus: Germanicis, Anglicis, Gallicis Aliisque medii aevi, collectae* in 1852, de *Mediaeval Hymns and Sequences* in 1862 en de *Hymns of the Eastern Church, translated with Notes and an Introduction* in 1870.⁵⁴

Naast het vertalen van Latijnse en Griekse teksten werden er in de Oxford-beweging ook nieuwe bloemlezingen met gedichten geschreven die als wapens voor de religieuze zaak werden beschouwd, zie Blair (2012, p. 214). Tot de invloedrijkste bloemlezingen hoorden de *Lyra Anglicana* van Robert Hall Baynes en van Orby Shipley de *Lyra Eucharistica* (1863), de *Lyra Messianica* (1864) en de *Lyra Mystica* (1865). Daarnaast werden er geïnspireerd door het werk van Reginald Heber, door onder andere Henry Alford, Henry Williams Baker, Sabine Baring-Gould, John Keble, Christopher Wordsworth and Folliot Sandford Pierpoint ook nieuwe gedichten geschreven.⁵⁵

De belangstelling voor hymnes nam in Engeland in het midden van de negentiende eeuw sterk toe en dat resulteerde in een groot aantal nieuwe liedboeken. Door de veelheid aan nieuwe liedboeken kon geen enkele daarvan succesvol worden. Hierdoor ontstond de behoefte om het liedrepertoire te coördineren. De Oxford-beweging nam deze taak op zich en publiceerde in 1861 de *Hymns Ancient and Modern*, zie Eskew en McElrath (1980, p. 139).⁵⁶ Naast de vertalingen uit het Latijn, Grieks maar ook het Duits en de nieuw geschreven liederen bevatte het hymnes van dissenters zoals evangelischen en methodisten, om een zo breed mogelijk aanbod te realiseren. Catherine Winkworth en Jane Laurie Borthwick zijn daarbij belangrijke vertalers van het Duitse lied. Daarnaast zijn van de 273 liederen in de eerste editie van 1861 er 100 van oud-kerkelijke oorsprong. Een groot aantal hymnes

verscheen voor de eerste keer zoals nummer 14 'Abide with me' ['Blijf, bij mij heer'] en nummer 135 'Holy, holy, holy' ['Heilig, heilig, heilig, Here God almachtig']. Met name de nieuwe hymnes werden erg populair. Opvallend is dat elk lied werd afgesloten met Amen, een gezongen gebed.

Het succes van de *Hymns Ancient and Modern* was overweldigend; het werd de populairste Engelse bundel ooit. Dit was mede het resultaat van het muzikale karakter van de bundel. Onder de bezielende leiding van William Henry Monk (1823-1889) kwamen er hymnes tot stand die de muzikale behoeften van de kerkgangers in de laatste vier decennia van de negentiende eeuw bevredigden. Na de eerste publicatie in 1861 is de verzameling in verschillende herziene edities opnieuw uitgegeven, zie Lowther-Clarke (1960, p. 40-42 en 69-76). De *Hymns Ancient and Modern* heeft de basis gelegd voor het hedendaagse anglicaanse liedboek, het *New English Hymnal*.

Hoofdstuk 4: Verlichting en romantiek

4.1 *Ontstaan van de Verlichting en haar ideeënwereld*

De Verlichting, ook wel de Age of Reason genoemd, is een periode van circa 1620-1780 waarbij zowel in de cultuur als de wetenschap in West-Europa de rede, analyse en individualisme benadrukt werden en het verstand het hoogste principe is.^{57,58} Conform de ideeën van de Verlichte denkers moest de maatschappij verbeterd worden met tolerantie, wetenschap en twijfel. Verder werd de autoriteit van instituties aangevochten, met name die van de katholieke kerk. Deze ideeën werden gepromoot door filosofen en lokale denkers in koffiehuisen, salons en vrijmetselaarslogen. Belangrijke Verlichtingsfilosofen zijn Francis Bacon (1562-1626), René Descartes (1596-1650), John Locke (1632-1704), Baruch Spinoza (1632-1677), Isaac Newton (1642-1727), Voltaire (1694-1778), David Hume (1711-1776) en Immanuel Kant (1724-1804). Sommige Verlichtingsidealen zoals het laten verdwijnen van de oude autoriteiten en het herscheppen van de maatschappij langs rationele lijnen, waren invloedrijk voor de Franse revolutie.

In tegenstelling tot de andere West-Europese landen, is in Duitsland de Verlichting met name een spirituele revolutie, zie Jarlert (2012, p. 226). Het verstand is daarbij belangrijker dan de Bijbel en zelfs bepalend bij geloofsvragen, zie Sturm (1923, p. 39-71). Zo werden het concept van een bovennatuurlijke openbaring van waarheid, het geloof in wonderen die strijdig zijn met de natuur, en de verzoening van de mens door de dood van Jezus, afgewezen. Met de uitgesproken wending tot het natuurlijke wil de Verlichting niets weten van ascese. Verder bestreden ze de doctrines van de erfzonde, de goddelijkheid van Jezus en de calvinistische predestinatieleer. Ook de lutherse rechtvaardigingsleer werd ter discussie gesteld. Tolerantie, gewetensvrijheid, naastenliefde en een deugdzzaam leven zijn centrale grondwaarden; God wordt gezien als een lieve Vader, een schepper van de aarde, wiens wereld zich volgens zijn Wet beweegt en Jezus wordt gereduceerd tot een wijze zedenleraar. Wat niet consistent is met de leer van Jezus, wordt geweerd. Het universum verkondigt het bestaan God en God wordt gekend door de natuur en de rede. Mensen zijn verantwoordelijk om God en de naaste lief te hebben en zijn verantwoordelijk voor hun daden; berouw is het middel om vergeving van God te verkrijgen. Verder bedienen de Verlichtingsfilosofen zich van de *fysische theologie*. Die theologie stelt dat God na het scheppen van de wereld het verdere verloop niet meer beïnvloedt en dat de ordening, volkomenheid en schoonheid van de wereld een bewijs van het bestaan van God is. Daarnaast wordt er met de resultaten van de opkomende natuurwetenschappen rekening gehouden. De Verlichte denkers hadden bovendien een grenzeloos vertrouwen in de vooruitgang. Dit vooruitgangsgeloof beperkte zich niet alleen tot de wetenschap, maar ook tot het terrein van de ethiek, de politiek en de economie. De mens is de hoogste schepping van God en heeft de morele en intellectuele mogelijkheden om de natuur te verbeteren en geluk en welvaart te verkrijgen; wel hoorde men deugdzzaam te leven. Tenslotte hadden de verlichte denkers humanistische idealen zoals de universele broederschap.

4.2 Ideeën over het taalgebruik

Gegeven hun ideeën heeft de Verlichting bestaande liederen in rationalistische richting omgebogen, zie Eskew en McElrath (1980, p. 99-100). Veel van die liederen zijn op grond van hun inhoud voor de Verlichte denkers niet meer acceptabel en worden daarom aangepast en soms sterk veranderd. Bekering werd bijvoorbeeld zelfverbetering, heiliging werd verbetering, God werd het Opperwezen en piëteit werd deugd. Het begin van deze hymnologische revolutie komt met de bundel *Geistliche Lieder* uit 1758 van Friedrich Gottlieb Klopstock waarin hij achterin in het deel *Veränderte Lieder* 29 oude liederen in aangepaste vorm publiceerde, zie Porter (1860, p. 236-237). Spoedig daarna kwamen ook Andreas Cramer, John Adolph Schlegel, John Samuel Diterich en G. Joachim Zollikofer met dergelijke liedbundels. Zij hadden als doel om de scherpe randen van de oude liederen af te halen en ze meer vloeiend te maken; de vereenvoudigde versies verzwakten echter vaak de kracht van de oorspronkelijke tekst. Na Diterich kwam er nog een zwerm van rationalistische liedbewerkers; hun werk resulteerde niet alleen in verzwakking van de zeggingskracht, maar ook in een vermindering van het origineel.

Daarnaast worden er ook nieuwe gedichten geschreven. Belangrijke dichters zijn daarbij Friedrich Gottlieb Klopstock en Christian Fürchtegott Gellert.⁵⁹ Het lied uit de Verlichting wordt gekenmerkt door eenvoud van de gedachten, eenvormigheid van de gedachten en het vermogen om vrome gevoelens op te roepen, zie Sturm (1923, p. 23-27). Aan de andere kant waren veel van de nieuwe gedichten belerend, was het poëtische karakter daarvan van ondergeschoven belang, was beeldspraak afwezig en waren ze zeer zakelijk. Van Gellert komen de liederen 'Die Himmel erzählen die Ehre Gottes' (*Neuapostolisches Gesangbuch* 1910, nr. 493) ['De heem'len roemen de grootheid des Heren'] en 'Wie Groß ist des Allmächt'gen Güte' ['O, goedheid Gods! Nooit recht geprezen!'], nr. 74, gemeenschappelijke bundel 1933]. Aan het einde van de negentiende eeuw was de invloed de Verlichting echter over haar hoogtepunt heen en begon een beweging om het oude lied weer in ere te herstellen, zie paragraaf 4.5.

4.3 Ideeën over de muziekstructuur en de invloed op de kerkmuziek

De Verlichting heeft ook ideeën over de muzikale structuur van liederen. Ten eerste moesten de liederen natuurlijk, eenvoudig en in de volkston geschreven zijn, zie Smelik (2001, p. 184-185). Dit was belangrijk om het lied en de teksten ingang te doen vinden bij het volk. Ten aanzien van de ritmiek vond men dat elke maat een gelijk aantal tellen diende te hebben en dat de ritmes gelijk moesten zijn. De ritmische koraalzettingen werden hierdoor omgezet in isometrische koraalzettingen, zie Tiggemann (2011, p. 111). Verder moesten ze makkelijk te zingen zijn en de begeleiding moest ook speelbaar zijn voor niet-geschoolden. Daarnaast moesten de liederen de sfeer en betekenis van de tekst correct vertolken; dit betekende dat er een evenwicht moest zijn tussen tekst en melodie. Grout en Palisca (1988, p. 25) vatten de Verlichtingsideeën over muziek als volgt samen:

"It must please (by agreeable sounds and rational structure) and move (by imitating feelings), but not too often astonish (by excessive elaboration) and never puzzle (by too great complexity). Music [...] must eschew contrapunctual complexities which could only be appreciated by the few."

De Verlichting had echter een remmend effect op ontwikkeling van de kerkmuziek. Ten eerste zien we dat terug in het feit dat het componeren van nieuwe kerkliederen sterk terugliep.⁶⁰ Het componeren van nieuwe kerkliederen werd niet meer als kunstzinnig creëren gezien. De nieuwe melodieën die verschenen, hebben geen ritmische veelvoud en er ontbreekt Schwung, wat neerkomt op het niet aanwezig zijn van beweging die van binnen aanraakt. Het scheppen van kerkmuziek was dan ook voor de grote componisten zoals Ludwig van Beethoven (1770-1827), Wolfgang Amadeus Mozart (1791-1844) en Felix Mendelssohn-Bartholdy (1809-1847) geen belangrijk werkterrein, zie Hoondert (2001, p. 68). Toch komen we een aantal van hun composities tegen in de apostolische beweging. Van Ludwig van Beethoven komt 'De heem'len roemen' en 'Heb dank, heb dank, heb dank o trouwe God en Vader! (nr. 161 gemeenschappelijke bundel 1933)' en van Mendelssohn-Bartholdy (1809-1847) het lied 'De Heer kent al de Zijnen' (nr. 98 gemeenschappelijke bundel 1933), zie Bouman-Komen (2000, p. 7). Verder vinden we in de verschillende liedboeken uit de Erweckungsbewegung (zie hoofdstuk 5) het 'Ave verum corpus' van Mozart en het lied 'Alle Menschen werden Brüder' vaak terug.

Naast het effect op de ontwikkeling van de kerkmuziek had de Verlichting ook een negatief effect op de liedboeken, de zangpraktijk en de liturgie. Zo daalde het aantal gebruikte melodieën waarop de oude en nieuwe teksten gezongen werd, snel. Gegeven het geringe aantal gebruikte melodieën werden de liedboeken daardoor in de regel zonder melodieën gepubliceerd. Verder werden de isometrische omgevormde koraalmelodieën door de gemeente steeds slepender gezongen en onderbroken door orgeltussenspielen. Die traagheid van zingen gaf in de opzichten van de Verlichting de juiste mate van plechtigheid en soberheid, zie Porter (1860, p. 239). Aan de andere kant werd het zingen van korallen hierdoor langdradig, saai en eenvormig. Ook de liturgie werd sterk vereenvoudigd, zie Tiggemann (2011, p. 111-112). Zo vervielen wisselgezangen (responsoria) en was een koor in de liturgie alleen nog maar nodig ter ondersteuning van de gemeentezang.

4.4 Romantiek

Als reactie op de Verlichting in de achttiende eeuw ontstaat in de negentiende eeuw de romantiek, zie Hoondert (2001, p. 64). Niet de ratio voert de boventoon, maar het gevoel, de emotie. De muziek stond ten dienste van de expressie van het gevoel. Onderliggende motieven waren het overstijgen van grenzen, boven tijd en actualiteit uitgaan, het onbereikbare zoeken en naar het onbekende verlangen. De emoties worden lyrisch uitgedrukt, de schoonheid van de natuur wordt beeldend beschreven en de vorm is zorgvuldig en elegant.

Vanuit de romantiek kwam er in eerste helft van de negentiende eeuw in Duitsland en Zwitserland een stroom van nieuwe liederen op gang. De meest bekende dichters daarvan zijn Karl Johann Spitta (1801-1859), Christian Gottlob Barth (1799-1862), Gustav Friedrich Ludwig Knak (1806-1878) en Karl von Gerok (1815-1890), zie Heydrich (1961, p. VII-IX). Deze nieuwe liederen werden vaak op bekende koraalmelodieën gezongen die de gemeente al kenden zoals *Wachet auf ruft uns die Stimme*, maar later ook op nieuwe melodieën. Van Spitta komt de oorspronkelijke tekst van het lied 'O selig haus' ['O! zalig 't huis, waar Gij kunt binnentreden', nr. 80, gemeenschappelijke bundel 1933], zie Bouman-Komen (2001, p. 22), maar ook 'Es kennt der Herr die Seinen' ['De Heer kent al de zijnen', nr. 98, bundel 1933] en 'O wie freun wir uns der Stunde' ['O! hoe heerlijk is de stonde', nr. 76, gemeenschappelijke bundel 1933]. Van Barth is 'Jerusalem, Jerusalem! Die du so hochgethront' ['Wijl, Eerst'lingsvolk, u uit gena', nr. 121, gemeenschappelijke bundel 1933], van Knak 'Nur noch ein Wunsch' ['Ja slechts één wensch, slechts één verlangen', nr. 60 gemeenschappelijke bundel 1933] en van Karl von Gerok 'Ein Herz und eine Seele' ['Eén hart en éene ziel', nr. 101, gemeenschappelijke bundel 1933] en 'Hast du mich lieb? Simon Johanna höre' ['Hebt gij Mij lief? wilt gij voor Mij slechts leven?', nr. 47, gemeenschappelijke bundel 1933].

Waar de meeste grote componisten uit de romantiek zich niet wilden laten binden door de beperkingen van de liturgie en liturgische teksten, zie Smelik (2001, p. 184 en verder), pakten minder bekende componisten de ideeën van de Verlichting wel op en schreven ze nieuwe muziek bij de romantische teksten.⁶¹ In de eerste helft van de negentiende eeuw staan de Verlichting en de romantiek namelijk nog naast elkaar. De belangrijkste vertegenwoordigers van deze zogenaamde Berlijnse school zijn C.P.E. Bach (1714-1788), Christoph Willibald von Gluck (1714-1787) en Karl Heinrich Graun (1701-1759). Vanaf 1770 propageerden ze strofische liederen met een goede woord-toonrelatie. Ook los van de tekst moest de muziek een volwaardige muzikale uiting zijn. Ook latere componisten zoals Johann Michael Haydn (1737-1806), J.A.P. Schulz (1747-1800), J.F. Reichardt (1752-1814), C.F. Zelter (1758-1832), Hans Georg Nägeli (1773-1836), Friedrich Silcher (1789-1860), en Franz Abt (1819-1885) hebben liederen gecomponeerd in deze traditie. Kenmerkend voor die nieuwe composities is naast het evenwicht tussen tekst en melodie hun eenvoud.

In de verschillende bundels in de negentiende eeuw uit de Erweckungsbewegung en de nieuw-apostolische beweging komen we de composities uit de Berlijnse liedschool frequent tegen. Van de hand van Gluck is bijvoorbeeld de melodie van 'Geisteswind aus Himmelshöhen' ['Heil'ge Geest uit 's hemels hoogten', nr. 65 gemeenschappelijke bundel 1914], van Nägeli het lied 'Mache dich auf' ['Maak, maak U op', nr. 54 koorbundel 1932] op basis van Jesaja 60:2-3, Jesaja 5:30 en 2 Samuel 22:29, en 'Lobet ihr Himmel, ihr Sonnen, ihr Sterne!' ['Komt! laat ons zingen en loven en prijzen', nr. 90 koorbundel 1932] op basis van psalm 148 en van Johann Michael Haydn de oorspronkelijke versie van 'Gij vraagt gehéél mijn hart, ja Vader! 'k wil 't U geven' (nr. 87 koorbundel 1932).

4.5 Totstandkoming en receptie van het Deutsches Evangelisches Kirchen-Gesangbuch

Uit het lutheranisme en het piëtisme komt de evangelisch-lutherse Landeskirche tot stand. Eind achttiende, begin negentiende eeuw had elke Landeskirche zijn eigen liedboek. Dat was met name samengesteld uit het lutherse en het piëtistische liedgoed dat vervolgens was aangepast aan de ideeën van de Verlichting. Rond 1800 verkeerde het liedboek daardoor in een desolate staat, zie paragraaf 4.1-4.2. Er was echter nog geen tijd om daar wat aan te doen. Duitsland was namelijk verwickeld in de Napoleontische oorlogen. Binnen de Duitse grenzen was wel al rond 1803/1806 het aantal kleine staten gereduceerd; hierdoor kreeg Pruisen een grote katholieke bevolking en Beieren een grote protestantse bevolking erbij, zie Jarlert (2012, p. 225). Door de unie tussen de lutheranen en de gereformeerden in Nassau, Pruisen, Pfalz, Baden en Beieren in 1817 kregen beiden daar dezelfde rechten, zie Jarlert (2012, p. 225).

Met het einde van de Napoleontische oorlogen op het Weense Congres in 1814/1815, waarop ook de Europese landsgrenzen opnieuw getekend werden, is er wel ruimte om het liedboek in oorspronkelijke staat terug te gaan brengen. Vele verantwoordelijken in de evangelisch-lutherse kerken zien de noodzaak om de oorspronkelijke teksten in het door de Verlichting gehavende liedboek te gaan herstellen. Daarbij leefde ook de wens om tot een meer uniform liedboek in alle Landeskirchen te komen, zie Porter (1860, p. 242-245). De eerste aanzet daarvoor werd in de periode 1813-1819 gegeven met een aantal geschriften van August Jakob Rambach, Claus Harms en Ernst Moritz Arndt, zie Boendermaker e.a. (2001, p. 203-204). Ze brachten het belang naar voren van goede kerkliederen, veroordeelden de Verlichting en propageerden ook het zingen van de melodieën op de oorspronkelijke, ritmische manier.

Na het 300-jarig bestaan van de reformatie, werd er een begin gemaakt met de liedboekherziening, zie Porter (1860, p. 243). Zo werd op de Berlijnse synode van 1817 waarop drie lutherse supervisoren uit Berlijn, Keulen en Friedrichswerder evenals een vertegenwoordiging van de Duitse gereformeerde kerk, onder leiding van Friedrich Schleiermacher samenkwamen – zie Schmidt (2008, p. 248) –, besloten om een nieuw gezangboek uit te geven. In 1820 verscheen dat van de hand van de gezaghebbende namen Schleiermacher en Theremin. Hoewel dat een aanzienlijke vooruitgang was op esthetisch terrein, waren de oude gezangen nog steeds ingekort. In de periode die volgde, werden de schatten uit de liederen die geschreven waren, in verzamelwerken bijeengebracht, zowel in ongewijzigde als aangepaste vorm.⁶² Op basis hiervan werd een aantal nieuwe, verbeterde liedboeken uitgegeven door onder andere Karl von Raumer, Rudolf Stier, Albert Knapp en von Tucher maar ook door commissies van de diverse Landeskirchen.

Vanaf de jaren dertig van de negentiende eeuw verscherpte de discussie welke liederen in een gezangboek voor alle evangelisch-lutherse Landeskirchen opgenomen zouden moeten worden, zie Bunnars (2004a, p. 138). Vele hymnologen hadden de liederen van de reformatietijd als ideaal voor ogen; latere ontwikkelingen werden vaak als degradatie of

verval gezien. Met name de publicatie *Gesangbuchnoth* van Rudolf Stier uit 1838 waarin hij stelde dat de teloorgang van de Bijbelse taal en leer bijdroegen aan het verval van het kerklied, bracht een stroom van debatten op gang, zie Porter (1860, p. 243-245) en Tiggemann (2011, p. 118). Dit resulteerde in een vloed van strijdschriften evenals een reeks van gezangboekontwerpen.

In 1846 werd op de Berlijnse kerkconferentie voorgesteld om een uniform liedboek met 150 kernliederen samen te stellen. Tijdens een conferentie in 1851 werd het advies van Karl Bähr besproken ten aanzien van de op te nemen liederen, zie Wüstenberg (1996, p. 175-179). Karl Bähr gaf aan dat het nieuwe liedboek in zijn ogen alleen kerkliederen moest bevatten, dat het aantal liederen beperkt moest zijn zodat men ze uit het hoofd kon leren en ze daarmee zich konden verankeren in het hart en gevoel, en dat de teksten in de verschillende Landeskirchen hetzelfde zouden moeten zijn. Verder ziet Bähr grenzen aan het al te strikt volgen van de oorspronkelijke teksten: verouderde woorden en aanstootgevende uitdrukkingen mochten worden aangepast.

Op de Eisenacher Conferentie in 1852 werd besloten om daadwerkelijk met dat uniforme liedboek van start te gaan. Hiervoor werd een comité samengesteld van vooraanstaande hymnologen uit de verschillende Landeskirchen bestaande uit Vilmar, Bähr, Daniel, Wackernagel, Geffcken, von Tucher en Faißt, zie Porter (1860, p. 245). In 1853 resulteerde hun werk in de publicatie van het *Deutsches Evangelisches Kirchen-Gesangbuch in 150 Kernliedern*, zie Wüstenberg (1996, p. 202). De melodieën en de zingbaarheid daarvan werden bij de selectie meegenomen als criterium. Naast het *Deutsches Evangelisches Kirchen-Gesangbuch* verscheen in 1854 het bijbehorende koraalboek van von Tucher, Faißt en Zahn met 98 vierstemmig gezette melodieën, die zowel voor orgel als koorzang bedoeld was, zie Tiggemann (2011, p. 119). Met dit koraalboek verdwenen de gebruikelijk geworden tussenspelen en werd de oorspronkelijke ritmische zetting van de liederen hersteld; de Verlichting had immers tot isometrische zettingen geleid.

De intentie was dat het *Deutsches Evangelisches Kirchen-Gesangbuch* een uniform evangelisch liedboek zou worden dat in alle Landeskirchen gebruikt zou gaan worden. Die missie faalde echter, zie Porter (1860, p. 245) en Wüstenberg (1996, p. 202-206). Daarvoor waren twee redenen: Ten eerste was er kritiek op de samenstelling, het inkorten van liederen en het aanpassen van liederen, ten tweede lag de nadruk bij de selectie van de liederen op de periode voor circa 1750; uit de periode tot 1618 waren er 65 liederen opgenomen, uit de periode 1618-1680 kwamen 67 liederen en uit de periode 1680-1756 slechts 16 liederen, zie Bunnens (2004a, p. 138). Uit de twee decennia daarna staan er twee liederen van Gellert in en uit de negentiende eeuw geen enkel lied. Verder zijn er ook geen liederen uit de school van Spener en van de Moravische broeders opgenomen, zie Porter (1860, p. 245), iets wat in strijd was met evangelische principes. In plaats van het *Deutsches Evangelisches Kirchen-Gesangbuch* werden er voor de afzonderlijke Landeskirchen nieuwe liedboeken uitgegeven. Pas rond 1900 werd in de evangelisch-lutherse Landeskirchen besloten tot opname van een aantal liederen uit de negentiende eeuwse Erweckungsbewegung (zie hoofdstuk 5), zie Tiggemann (2011, p. 120).

Hoofdstuk 5: Erweckungsbewegung

5.1 Ontstaan van de Erweckungsbewegung

Aan het begin van de negentiende eeuw ontstond in Duitsland en Zwitersland de Erweckungsbewegung. De Erweckungsbewegung maakt deel uit van een geestelijke stroming waartoe ook de romantiek en het idealisme behoort, zie Krummacher (1935, p. 29); het idealisme is daarbij een filosofische stroming die de nadruk legt op het idee dat werkelijkheid door kennis en denken bepaald wordt.⁶³ De paden tussen de Erweckungsbewegung, de romantiek en het idealisme liepen over en weer. Belangrijke mensen zijn daarbij Goethe en Schleiermacher. Friedrich Schleiermacher, zoon van een Moravische pastor, plaatste het centrum van de religie bij de emotie en niet bij de ratio, zie Jarlert (2012, p. 229). Ook het patriotisme van de Napoleontische oorlogen, is van belang voor de Erweckungsbewegung, zie Jarlert (2012, p. 243).

Als zodanig is de Erweckungsbewegung geen centraal geleide beweging, maar een verzameling van een groot aantal onderling gerelateerde opwekkingsbewegingen, zie Scharpff (1964, p. 121-187), Gäbler (zonder jaar), Viertel (1993, p. 44) en Benrath (2000, p. 150-152).⁶⁴ De Erweckungsbewegung kwam zowel binnen als buiten de Landeskirche tot stand. Binnen de Landeskirche ontstonden onder andere de Christenthumsgesellschaft (zie paragraaf 5.3.1), de Minden-Ravensburger Erweckungsbewegung (zie paragraaf 5.3.2), de Evangelischen Gesellschaft (zie paragraaf 5.3.3) en de Pilgermission St. Chriscona (zie paragraaf 5.3.4). In katholieke hoek kwam de Allgäuer Erweckungsbewegung van de grond met als grote namen Johannes Evangelista Goßner en Johann Michael Sailer – zie Scharpff (1964, p. 132-136) en in protestantse hoek de Basler Mission (zie paragraaf 5.3.4). In vrijkerkelijke hoek betreft het onder andere het methodisme (zie paragraaf 5.5), het baptisme (zie paragraaf 5.6) en het Blaues Kreuz (zie paragraaf 5.7). Verder hoort ook de Rettungshausbewegung, met Johann Hinrich Wichern als voorman, tot de Erweckungsbewegung, zie Viertel (1993).

Er is echter een groot verschil tussen de negentiende eeuwse Erweckungsbewegung en het piëtisme (zie paragraaf 1.2) en het methodisme (zie paragraaf 3.2) uit de achttiende eeuw. Waar deze opwekkingsbewegingen in de achttiende eeuw zich met name richten op persoonlijke devotie, ligt de aandacht in de Erweckungsbewegung meer bij de wereld en de wantoestanden daarin. Daarvoor wordt een veelheid aan activiteiten ontplooid, zowel ten aanzien van inwendige als uitwendige zending. Bij de inwendige zending gaat het onder andere om armenzorg, ziekenzorg, diakonie, het bestrijden van uitbuiting van kinderen, sociale kwesties, armoede, drankmisbruik, prostitutie, verspreiding van christelijke lectuur, evangelisatie en zorg voor wezen en gevangenen, zie Benrath (2000). Voor deze inwendige zending worden diverse missieverenigingen, Bijbelgezelschappen, traktaatgezelschappen, diakonessenziekenhuizen en Rettungshausen opgericht. Met name Johann Hinrich Wichern heeft de nadruk gelegd op het belang van inwendige zending, zie Jarlert (2012, p. 244). De

uitwendige zending betreft de missie onder heidenen en joden. Tussen deze opwekkingsbewegingen in de negentiende eeuw was er veel contact via bijvoorbeeld briefwisselingen, persoonlijke ontmoetingen en conferenties; de contacten waren daarbij zowel interconfessioneel als internationaal. Deze oecumenische oriëntatie getuigt van openheid en dynamiek.

Hoewel de verschillende Erweckungsbewegingen qua gedachtegoed op een aantal punten van elkaar verschillen, hebben ze een aantal gemeenschappelijke kenmerken, zie Viertel (1993, p. 44-49). Ten eerste kan de mens God beleven door persoonlijke geloofservaringen. De mens ervaart God, voelt de waarheid van de openbaring; hij kan anderen over zijn ervaringen vertellen en zijn inzichten overdragen. De subjectieve geloofservaring krijgt een rol als openbaringsbron. Hart en gevoel waren dus belangrijk. Het verstand werd daarentegen gewantrouwd waardoor het irrationele terrein wint. Zo vertellen mensen die zijn opgewekt hun dromen waarin ze goddelijke opdrachten ontvangen. Voorgevoelens werden het waard om te openbaren. Veelvuldig geloofde men in zowel engelen als de duivel, die beide tussen de buitenaardse en de aardse wereld bemiddelen.

Ten tweede zetten de aanhangers van de Erweckungsbewegung zich af tegen de Verlichting. Daarbij gaat het met name om het feit dat de Verlichte denkers hun openbaringsreligie bestreden en geen ruimte boden voor een levende God. Ondanks de weerstand tegen een aantal opvattingen van de Verlichting, werd de Erweckungsbewegung wel degelijk door de Verlichting beïnvloed. Zo laat het onbevangen gebruik van de fysische theologie (zie paragraaf 4.1), maar ook haar vertrouwen in de mogelijkheid om mensen op te voeden en het volgen van haar liedopvattingen zien dat de Verlichting sporen naliet.

Daarnaast vormde in de Erweckungsbewegung de Bijbel een tegenwicht voor de subjectieve geloofsbeleving. De Bijbel sprak als levende stem van het evangelie tot de harten van gelovigen en kon door elke opgewekte zelfstandig begrepen en uitgelegd worden; Bijbelkritiek werd echter als goddeloos bestempeld. Ook werd de Bijbel gebruikt als antwoordboek op alle levensvragen. En dit gold niet alleen voor alledaagse situaties maar ook voor de huidige en toekomstige levenswandel. De catechismus boette aan betekenis in ten opzichte van de Bijbel. Niet dogmatische leerstellingen zijn beslissend, maar het komt aan op het hart. Hiermee vervaagden de confessionele grenzen. De scheiding van gelovigen vond niet plaats langs de lijn van kerkgenootschappen, maar tussen opgewekten en doden, tussen kinderen van de duisternis en die van het licht, tussen diegenen die sliepen en die uit hun zondenslaap opgewekt waren, 'levend' geworden waren en zich in gemeenschappen hadden verenigd om in missie en diaconie hun levensvervulling te zien. Christus stond centraal in de Bijbel, niet als zedenleraar zoals in de Verlichting, maar als zondenheiland die met zijn bloed de zonden van de mensheid heeft afgekocht. Hij was de liefdevolle, zachte zielenherder, die in de mens levend wil worden. Invloeden van Christumystiek zijn veelvuldig op te tekenen. De geschriften van mysticus Jakob Böhme (1575-1624) werden herdrukt en de Herrnhutterse Broedergemeenten golden voor velen als model voor het werken aan het Rijk Gods op aarde. Ook de Herrnhutterse Losungen, teksten voor dagelijkse gebruik zoals die sinds 1731 verschenen, werden veelvuldig herdrukt en gelezen, zie Jarlert

(2012, p. 241-242). Naast de Bijbel werd er ook gelezen in verzamelingen van zondagse preken, de zogenaamde postilles, zie Jarlert (2012, p. 231). Maar ook de literatuur uit de moderne devotie, en in het bijzonder de vertalingen van *De Imitatione Christi* van Thomas à Kempis (1380-1471), kreeg aandacht. Daarnaast werden er anthologieën – verzamelingen met korte citaten uit devotieboeken van populaire auteurs – gelezen.

Verder vond het geloof in een eindtijd en in het duizendjarig vrederijk weerklank. De geschiedenis werd daarbij overeenkomstig het Bijbelboek Openbaringen in zeven perioden ingedeeld. Het zesde tijdperk is de tijd van de ouderdom, die duurt tot het laatste oordeel. Als het zevende tijdperk aanbreekt, zullen de burgers van het aardse rijk worden uitgestoten en zullen de hemelburgers, de gelovigen, behouden blijven. De verwachting van het Koninkrijk van God is daarbij belangrijk, zie Jarlert (2012, p. 233-235). Deze verwachting drukt een stempel op de eeuwigheid en op het dagelijkse leven. Gedurende de negentiende eeuw verschoof de nadruk van een apocalyptische komst van het Koninkrijk naar een aardse realisatie in sociale en missie-activiteiten.

Ten slotte heeft de Erweckungsbewegung een sterk piëtistisch karakter. Zingen is daarbij net zoals bij de Herrnhutters erg belangrijk. Met het zingen van liederen kunnen gevoelens veel beter worden overgedragen dan via het rationele woord, zie Bunnens (2004b, p. 447). Net als in de romantiek is zingen en musiceren een manier om het onuitsprekelijke te zeggen. Gegeven deze overeenkomst in muziekopvatting zien we in de loop der tijd veelvuldig de combinatie van piëtistische teksten met romantische melodieën.

5.2 Liedgoed uit de Erweckungsbewegung

Na de Verlichting was de lutherse kerkmuziek in een dieptepunt beland, zie Tönsing (2013, p. 5) en paragraaf 4.2. Vele traditionele liederen waren herschreven in lijn met de rationalistische ideeën, ingekort of werden in het geheel niet meer gezongen. Eind achttiende eeuw was het voor de theoloog Friedrich Schleiermacher duidelijk dat de Verlichting ten einde liep en hij verwoordde de tijdgeest door te stellen dat hij geloofde in de creatieve kracht van het menselijk gevoel en het belang van doorleefde ervaringen in tegenstelling tot het meer cerebrale rationalisme van de Verlichting, zie Osborne (2011, p.66-67). Dit leverde hem zowel onmiddellijke erkenning als kritiek op binnen de Lutherse Kerk. Maar Schleiermacher had het goed gezien.

Nadat de Franse Napoleontische bezetting voorbij was, kwam er in de negentiende eeuw vanuit de Erweckungsbewegung een nieuwe golf van sterk piëtistische liederen. Die gedichten werden onder andere geschreven door Carl Bernhard Garve (1763-1841), Georg Geßner (1765-1843), Johannes Daniel Falk (1768-1826), Ernst Moritz Arndt (1769-1860), Christian Heinrich Zeller (1779-1860), Friedrich Rückert (1788-1866), Albert Knapp (1798-1864), Christian Gottlob Barth (1799-1862), Samuel Preiswerk (1799-1871), Carl Johann Philipp Spitta (1801-1859), Gustav Friedrich Ludwig Knak (1806-1878) en Karl von Gerok (1815-1890), zie Heydrich (1961, p. VII-IX). In totaal schat Heydrich (1961, p. 1) dat het corpus van liederen uit de Erweckungsbewegung circa 40 duizend liederen bedraagt.

Waar de liedbundels uit de Erweckungsbewegung aan het begin van de negentiende eeuw in eerste instantie voornamelijk met evangelisch-lutherse liederen werden gevuld, werden ze in de loop van de negentiende eeuw aangevuld met liederen van dichters uit de Erweckungsbewegung. Die liederen werden zowel gezongen op bekende evangelisch-lutherse koraalmelodieën als op nieuwe, veelal romantische melodieën. Elk van deze bewegingen heeft zijn eigen bundel en het gebruik van romantische liederen verschilde onderling en veranderde ook in de loop van de tijd.

Van internationale invloeden vanuit het Réveil was echter nauwelijks sprake. Zo is van het Franse Réveil in de bundels uit de Erweckungsbewegung slechts beperkt iets terug te vinden, behalve 'Mon Dieu, mon Père, Ecoute moi! ['Harre, meine Seele'], een lied van César Malan dat we vaker terugvinden. Dit was niet alleen te wijten aan het feit dat het Réveil haar aanhang met name bij de elite vond, maar ook aan de afkeer van Franse liederen als gevolg van de Napeleontische bezetting, zie Smelik (1997, p. 148-149). Ook van het Nederlandse Réveil-lied is in Duitsland weinig overgenomen.

De liedbundels uit de Erweckungsbewegung hebben een sterk missionair karakter. Enerzijds zijn ze gericht op verbetering van het gevoelsleven; naast muziek vormen plechtigheden en vieringen daarvoor een belangrijk instrument. Anderzijds zijn het missiebundels om het gedachtegoed te verspreiden, zie Rzepkowski (1987, p. 283-285). Een belangrijk manier waarop die missiegedachte vorm werd gegeven, was het jaarlijkse missiefeest, zie Rzepkowski (1987, p. 284-285). De wortels van die missiefeesten liggen in het groots gevierde derde eeuwfeest van de reformatie in 1817. Een belangrijke stimulator voor die missiefeesten was Johann Heinrich Volkening (1796-1877), predikant van de Minden-Ravensberger Erweckungsbewegung (zie paragraaf 5.3.2). Afhankelijk van het landsdeel startte deze traditie meestal in de jaren 20, 30 en 40 van de negentiende eeuw. Zo'n missiefeest bestond meestal uit een eerste deel met een interkerkelijk feest met centraal een missiepreek en een tweede deel met een openbaar feest dat de traditie in de bevolking verankerde; een vastgelegde structuur was er echter niet. Voor het totstandkomen van deze missiefeesten was een reeks predikers verantwoordelijk zoals 'missievader' Johann Heinrich Volkening, Christian Gottlieb Blumhardt, Gustav Knak, Joseph Josenhans, Johannes Evangelista Goßner, Claus Harms, Louis Harms en Gustav Warneck, zie Rzepkowski (1987, p. 285). Claus Harms reisde daarbij door het land om op verschillende missiefeesten te preken.

Karakteristiek aan de missiefeesten is dat ze met veel zang werden gevierd, zie bei der Wieden (2011, p. 122). Daardoor ontstond een reeks van missiegedichten en missielieder. Deze liederen werden verzameld in diverse bundels. De invloedrijkste bundels met missielieder waren de *Kleine Missionsharfe* van Volkening uit 1836 en het *Missionsliederbuch* van Josenhans uit 1869, zie Rzepkowski (1987, p. 285). Andere bundels waren *Psalter und Harfe* uit 1833 van Philipp Spitta en *Unsere Lieder* uit 1844 van Johann Hinrich Wichern, zie bei der Wieden (2011, p. 211) en C.G. Barth's *Missionslieder* uit 1864. Naast deze missieliedboeken ontstonden er ook bazuinenkoren (Posaunenchor), zie Rzepkowski (1987, p. 284), Bunnens (2004b, p. 449-450) en Lassek (2014, deel III). Niet alleen Volkening heeft aan de traditie van bazuinenkoren een bijdrage geleverd, maar ook Graf

Adelbert von der Recke-Volmarstein (1791-1878) uit de Rettungshausbewegung en Johannes Kuhlo (1856-1941), zie bei der Wieden (2011, p. 123).

De nieuw-piëtistische liederen zoals die in de missieliedboeken uit de Erweckungsbewegung stonden, werden in de negentiende eeuw echter niet in de liedboeken van de evangelisch-lutherse Landeskirche opgenomen, vaak tegen de mening van de gemeenteleden in, zie Bunnars (2004a, p. 139-139); de samenstellers van de Landeskirche prefereerden namelijk kerkliederen. Pas rond 1900 wordt een selectie van het liedgoed uit de Erweckungsbewegung in appendices van de evangelisch-lutherse liedboeken opgenomen; bundels zoals de *Kleine Missionsharfe* zijn daarom lange tijd in gebruik geweest, zie bei der Wieden (2011, p. 120).

Kenmerkend aan de theologische opvattingen in de liederen van de Erweckungsbewegung zijn de volgende elementen, zie Heydrich (1961, p. 6-37). Over God wordt meestal als Vader gesproken. God is een vaderlijke autoriteit, die met de liefde van een kind wordt vereerd en vertrouwd. Jezus Christus wordt vaak aangesproken als helper, redder en hoeder. De alomtegenwoordigheid van God wordt tegengesproken. Net als in de romantiek wordt de natuur bezongen, maar dan wel in harmonie met God. De Bijbel wordt als herontdekt beschouwd en vele liederen zijn eerbiedig, troostzoekend, deemoedig de Bijbel toegewijd. Vader, Zoon en Heilige Geest hebben een gelijk aandeel aan de genade, troost en bemoediging die van het Woord uitgaan. Het Woord heeft een uitstralende en doorwerkende macht. Christus is Zoon van God, heiland, redder, en middelaar tussen God en de mensen; men vindt bij hem toevlucht en Hij moet macht hebben en macht uitoefenen. Christus is ook gids, de staf en het geestelijke brood. Enkele liederen gaan over de bloedmystiek uit het piëtisme, maar deze liederen hebben niet hetzelfde belang als bij de Herrnhutters.

Daarnaast wordt de werkzame kracht van de Heilige Geest opnieuw beleefd en aangeroepen. Christus in ons wordt als functie van de Heilige Geest op de voorgrond gesteld. In tegenstelling tot het oudere piëtisme met haar geringschatting van verstand, filosofie en de wereld, neemt de mens in de Erweckungsbewegung daaraan wel deel maar is Christus en het Woord Gods belangrijker dan wereldse wijsheid. Menselijke deugden als deemoed, geduld, stil zijn en het bereid zijn te lijden, worden bezongen. Het zondenbegrip staat niet meer zo centraal als in het piëtisme en de heiligingsbeweging. Ook de oude piëtistische begrippen boete, boetestrijd en bekering komen niet veel voor. Aan de andere kant wordt de rechtvaardigingsleer herontdekt: vele liederen bezingen de reddingsdaad van Christus voor de zondige mens. De liederen geven aan dat men gelooft dat men in de eindtijd leeft en spreken het verlangen uit die eindtijd te beëindigen. Met de dood komt men bij God; de dood is niet iets verschrikkelijks. Het Rijk Gods wordt vaak met de eindtijdgedachte verbonden; het is iets levendigs, waarvoor iedereen medeverantwoordelijk is dat het tot stand komt. De opstanding van Christus uit de dood geeft daarbij kracht. Daarnaast wordt het verwarmende licht dat de nacht verdrijft, bezongen, maar ook de blik op de nieuwe morgen.

Qua relatie tot de Bijbel stelt Heydrich (1961, p. 39-40) dat circa een tiende geen Bijbelse grondslag heeft. Als basis voor de liederen wordt vaak gebruik gemaakt van de brieven van Paulus, maar ook van de andere nieuw-testamentische brieven, zie Heydrich (1961, p. 40-45). Uit het oude testament treffen we overwegend verwijzingen aan naar de psalmen.

5.3 *Erweckung binnen de Landeskirche*

5.3.1 *Christenthumsgesellschaft*

In 1780 stichtte de Augsburgse predikant Johann A. Urlsperger (1728-1806) de Deutsche Christenthumsgesellschaft naar het voorbeeld van de Engelse Society for Promoting Christian Knowledge (SPCK), zie Scharpff (1964, p. 123 en verder). Door de Christenthumsgesellschaft kregen Engelse missiegezelschappen hun basis op het continent. De Christenthumsgesellschaft was aan de ene kant gericht op het bevorderen van de ware leer en echte godsvrucht en aan de andere kant op het bestrijden van de theologie van de Verlichting. De Christenthumsgesellschaft verspreidde zich snel middels allerlei missiegezelschappen. Zo werden vanuit de Christenthumsgesellschaft onder andere de Berliner Missionsgesellschaft (1800), de Gesellschaft zur Verbreitung erbaulichen Schriften (1802), de Bibelgesellschaft (1804), de Basler Mission (1815) – zie paragraaf 5.4 – en de Pilgermission St. Chriscona (1840) – zie paragraaf 5.3.4 – opgericht. Daarnaast ontstonden uit deze missiegezelschappen weer talrijke sociale inrichtingen zoals de Schulanstalt in Beuggen in 1820 en de Basler Taubstummenanstalt in 1833.

In de Christenthumsgesellschaft kwam er een aantal liedboeken tot stand. Zo verscheen van de hand van de leraar en musicus Alexander Beck (1780-1856), een lid van de Schaffhausergroep van de Christenthumsgesellschaft, in 1832 de *Christliche Harmonika*.⁶⁵ In deze bundel werd voor het eerst ‘Mir ist Erbarmung widerfahren’ [Mij is genade wedervaren, nr. 148, gemeenschappelijke bundel 1933] onder nummer onder nummer 3 gepubliceerd. In 1863 gaf Samuel Hofer in de Christenthumsgesellschaft de *Pilgerharfe* uit met in totaal 135 liederen. In de achtste oplage van 1882 was het aantal liederen toegenomen tot in totaal 171. In de *Pilgerharfe* van 1863 staan onder dezelfde nummers als in de uitgave van 1882 de volgende liederen:

- ‘Du willst das ganze Herz; mein Herr, du sollst es haben’ (nr. 12) [‘Gij vraagt gehéél mijn hart, ja Vader! ‘k wil ’t U geven’, nr. 87 koorbundel 1932]
- ‘Hast du mich lieb? Simon Johanna höre’ (nr. 18) [‘Hebt gij mijn lief? wilt voor Mij slechts leven?’, nr. 47 gemeenschappelijke bundel 1933]
- ‘Der Herr ist mein getreuer Hirt’ (nr. 28) [‘God gaf een trouwen Helper mij’, nr. 42, gemeenschappelijke bundel 1933]
- ‘Ich bete an die Macht der Liebe’ (nr. 39) [‘Ik bid U aan, o macht der liefde’, nr. 72 koorbundel 1932]
- ‘Sei getreu bis in den Tod!’ (nr. 43) [‘Zijt getrouw tot in den dood’, nr. 22 koorbundel 1932] maar met een andere melodie

- 'Preis und Anbetung sei unsrem Gott' (nr. 55) ['Lof en aanbidding zijn onzen God', nr. 57 koorbundel 1932], o.b.v. Openbaring 11:16 en Johannes 4:24
- 'Tröstet, tröstet, tröstet mein Volk' (nr. 68) ['Troost nu, troost nu, troost nu mijn volk!'], nr. 65 koorbundel 1932], o.b.v. Jesaja 40:1-2
- 'Wie wird uns sein, wenn endlich nach dem schweren' (nr. 131) ['Hoe zal 't ons zijn? Als eind'lijk na den zwaren', nr. 173 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Ich will streben nach dem Leben, wo ich selig bin' (nr. 132) ['Ik wil streven, dat mijn leven', nr. 55 gemeenschappelijke bundel 1933]

5.3.2 Minden-Ravensberger Erweckungsbewegung

In 1782 ontstond vanuit de Christentumgesellschaft in Minden een kleine eenheid. Sinds 1822 had de lutheraan Johann Heinrich Volkening (1796-1877) de leiding daarover, zie Benrath (2000, p. 196) en Eberle (2015b). Deze theoloog kwam in zijn jeugd in contact met de Herrnhutters en is bekend geworden door zijn indringende preken, Bijbellezingen, missiepreken en missiefeesten, maar ook door het stichten van bazuinenkoren en missieverenigingen voor inwendige en uitwendige zending. Volkening vond daarbij zijn inspiratie bij de Moravische broeders en Claus Harms (1778-1855), zie Ryland (2013, p. 79). Volkening nam met blijde interesse kennis van de veroordeling van het rationalisme in Harms 95 stellingen uit 1817 die vergezeld werden door de heruitgave van de 95 stellingen van Luther, zie Scharpff (1964, p. 163) en Benrath (2000, p. 210-211). Harms' scherpe stellingen veroorzaakten een stroom van geschriften en maakten van hem een grondlegger van het nieuw-lutheranisme.⁶⁶ Verder bekritiseerde Harms de unie tussen de Lutherse en de gereformeerde kerk in Pruisen.

Vele jaren had Volkening met de gedachte gespeeld hoe hij het christelijke leven kon bevorderen met het opnieuw beleven van zingen, zie Roessle (1954, p. 53-54). Al in 1836 publiceerde hij de bundel *Auswahl geistlicher Lieder oder alte und neue Stimmen aus Zion*. In deze bundel waren voornamelijk de nieuwere kerkliederen opgenomen; in de latere uitgave van 1843 nam hij meer oudere liederen op. Van de hand van Volkening verscheen in 1848 met zijn schoonzoon August Rische de bundel *Krieg und Sieg— eine Sammlung von hundert älteren und neueren Liedern mit beigefügten Singweisen im älteren Rhythmus der streitenden Kirche*, maar die bundel kreeg geen verdere verspreiding, zie Niemeyer (1906, p. IV). In 1859 verscheen als een uitgebreide vervolgeditie van de *Auswahl geistlicher Lieder* de bundel *Auswahl tausend geistreicher Lieder für Kirche, Haus und Kämmerlein: als tausend "Starke" am Thronstuhl unsers himmlischen Salomo* waarin één procent van de circa 100 duizend evangelische liederen uitgekozen waren.

Het zijn echter niet deze bundels waarmee Volkening grote bekendheid verwierf, maar het is de *Kleine Missionsharfe* die daarvoor zorgt. Het materiaal voor de *Kleine Missionsharfe* werd hem aangereikt door August Rische; toen Volkening die liederen hoorde, kwam bij hem de wens naar voren om ze in gedrukte vorm beschikbaar te hebben voor zijn missiefeesten, zie Niemeyer (1906, p. IV). Hieruit ontstond in 1836 de eerste editie van zijn *Kleine*

Missionsharfe, zie Gruber (2005, p. 136) en Ryland (2013, p. 78). Naast 20 liederen in de kerktoonsoorten bevatte het in eerste instantie 21 liederen in de volkston, zie Niemeyer (1906, p. IV). Benrath (2000, p. 196) noemde daarnaast als reden voor de uitgave van de *Kleine Missionsharfe* dat het lutherse liedboek voor Volkening niet volstond.⁶⁷

De *Kleine Missionsharfe* werd ongekend populair en zou in de loop van de jaren verder uitgebreid worden. In 1859 omvatte het 90 liederen, in 1865 waren het er al 132 en in 1892 tenslotte 178, zie Niemeyer (1906, p. IV). Vanaf de 43ste oplage in 1885 was August Dietrich Rische de heruitgever, zie Gruber (2005, p. 192). Onder de tweestemmige muziek stonden de teksten van de liederen. Naast deze liederen bevatte de *Kleine Missionsharfe* ook gregoriaanse gezangen op basis van verschillende psalmtonen. Rische gaf naast de tweestemmige editie van de *Kleine Missionsharfe* ook een vierstemmige editie uit; hiervan is een derde editie uitgegeven in 1863 en een vierde, aanzienlijk uitgebreidere editie in 1867 met 90 liederen. In 1882 verscheen er ook een klavierbegeleiding voor de *Kleine Missionsharfe* van de hand van Wilhem Günther met 159 liederen. Van de *Kleine Missionsharfe* zijn in totaal zo'n twee miljoen exemplaren gedrukt, zie Schulz (1934, p. 18) en Gruber (2005, p. 191). Die grote verspreiding is mede te danken aan zijn vriend Eduard Kuhlo (1822-1891) die deze liederen ver over de landsgrenzen bekend maakte, zie Benrath (2000, p. 196). De zoon van Eduard Kuhlo, Johannes Kuhlo, heeft met zijn bundel *Unsere Lieder* nog een uitbreiding uitgegeven van de *Kleine Missionsharfe*, zie Temming (1924, p. 96). In de *Kleine Missionsharfe* staan onder andere de volgende liederen, zie Rische (1867):

- 'Ich bete an die Macht der Liebe' (nr. 8) ['Ik bid U aan, o macht der liefde', nr. 72, koorbundel 1932]
- 'Ich will streben nach dem Leben, Wo ich selig bin' (nr. 41) ['Ik wil streven dat mijn leven Gode zij gewijd', nr. 55 gemeenschappelijke bundel 1933];⁶⁸
- 'Mir ist Erbarmung widerfahren' (nr. 66) ['Mij is genade wedervaren', nr. 148 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Jerusalem, Jerusalem! Die du so hochgethront' (nr. 70) ['Wijl, Eerst'lingvolk! u uit genâ Gods Heilsplan is verklaard', nr. 121 gemeenschappelijke bundel 1933]

In 1882 verscheen naast de *Kleine Missionsharfe* ook de *Große Missionsharfe*, zie Kooistra (1988, p. 2) en Ryland (2013, p. 78). Waar de *Kleine Missionsharfe* voornamelijk bedoeld was voor gemeente- en huisgezag, was de *Große Missionsharfe* een vierstemmige paralleluitgave voor koorgezag, zie Gruber (2005, p. 192). De basis voor de *Große Missionsharfe* werd gelegd door Friedrich Wilhelm Sering (1822-1901) met zijn *Geistliches Liederbuch* uit 1863 met 160 liederen, zie Volkening (1882, p. V). In 1863 stond in dit *Geistliches Liederbuch* op bladzijde 34-35 het lied van Ernst Moritz Arndt 'Gottes süsse Liebe' ['s Vaders groote Liefde', nr. 44, koorbundel 1932] met de muziek van Friedrich Wilhelm Sering, zie Sering (1863). In 1882 werd het *Geistliches Liederbuch* aangevuld en uitgebreid tot 300 liederen en kreeg het de titel *Große Missionsharfe*. 'Gottes süsse Liebe' stond er nog wel in, maar met een geheel andere melodie. Uit het voorwoord blijkt dat er 11 liederen zijn overgenomen uit de *Jubiläumssänger* van Ernst Gebhardt uit 1878 (zie paragraaf 6.3), zie Volkening (1882, p. V). Tot die 11 liederen hoort 'Beinah bekehret, es fehlt nicht viel' (nr. 83)

[‘Eeuwig erbarmen, het klinkt zoo zoet!’, nr. 39 gemeenschappelijke bundel 1933]. In de editie van 1882 van de *Große Missionsharfe* staan ook de volgende liederen:

- ‘Jerusalem, Jerusalem! Die du so hoch gethront’ (nr. 62) [‘Wijl, Eerst’lingvolk! u uit genâ Gods Heilsplan is verklaard’, nr. 121 gemeenschappelijke bundel 1933]
- ‘Ich will streben nach dem Leben, wo ich selig bin’ (nr. 68) [‘Ik wil streven dat mijn leven Gode zij gewijd’, nr. 55 gemeenschappelijke bundel 1933]
- ‘Mir ist Erbarmung widerfahren’ (nr. 125) [‘Mij is genade wedervaren’, nr. 148 gemeenschappelijke bundel 1933]
- ‘Es kennt der Herr die Seinen’ (nr. 132) [‘De Heer kent al de Zijnen’, nr. 98 bundel 1933]
- ‘Ich bete an die Macht der Liebe’ (nr. 138) [‘Ik bid U aan, o macht der liefde’, nr. 72, koorbundel 1932]
- ‘O selig Haus, wo man dich aufgenommen’ (nr. 160) [‘O! zalig ’t huis, waar Gij kunt binnentreden’, nr. 80 gemeenschappelijke bundel 1933]
- ‘Leih aus deines Himmels Höhen’ (nr. 183) [‘Heil’ge Geest uit ’s hemels hoogten’, nr. 65 gemeenschappelijke bundel 1914]

Ondanks de vloed van gospelhymnes die Europa vanaf 1875 overspoelde, zie paragraaf 6.1, bevatte de editie van de *Große Missionsharfe* uit 1882 nog minder dan vijf procent van dergelijke heiligingsliederen; in de negende oplage van 1891 met 320 liederen is dit nog steeds zo. Met ingang van de achtste oplage reviseert C.J. Reinhold, organist van de Duits-Lutherse Kerk in Hull (Engeland), de *Große Missionsharfe*. Hij vervangt een aantal liederen zodat het ook als melodieënboek van de Berliner *Kinderharfe* gebruikt kan worden. De uitgever kreeg echter nog steeds de kritiek dat het veel minderwaardig liedgoed bevat en qua toonzettingen nog veel te wensen overlaat. Met ingang van de dertiende editie werd de kerkmusicus en dominee Hermann Gustav Emil Niemeyer (1864-?) de samensteller. In de zestiende editie van 1898 was het totaal aantal liederen toegenomen tot 337 liederen. Het aandeel van het repertoire uit de heiligingsbeweging (zie paragraaf 6.1) bracht hij tot nul terug. In de toelichting bij de uitgave van 1898 schrijft hij:

“Eine ganze Reihe von Liedern, besonders der meisten englischen, die in unserm deutschen Liedergarten manche edle Blüte zu überwuchern drohen, wurde ausgeschieden und dafür eine große Anzahl neuer, und wie hoffen, nur guter Lieder aufgenommen”, Niemeyer (1898, p. IV).

In de uitgave van de *Große Missionsharfe* uit 1898 staan onder andere de volgende liederen:

- ‘Der Christbaum ist de schönste Baum’ (nr. 41) [‘De Kerstboom is de schoonste boom’, nr. 193 gemeenschappelijke bundel 1933]
- ‘Jerusalem, Jerusalem, die du so hoch gethront’ (nr. 103) [‘Wijl, Eerst’lingvolk! u uit genâ’, nr. 121 gemeenschappelijke bundel 1933]
- ‘Mir ist Erbarmung widerfahren’ (nr. 113) [‘Mij is genade wedervaren’, nr. 148 gemeenschappelijke bundel 1933] zowel op een volkswijze als op de voor apostolischen bekende melodie

- 'Ich will streben nach dem Leben, wo ich selig bin' (nr. 171) ['Ik wil streven, dat mijn leven Gode zij gewijd', nr. 55 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'O selig Haus, wo man dich aufgenommen' (nr. 179) ['O! zalig 't huis, waar Gij kunt binnentreden', nr. 80 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Einen goldnen Wanderstab' (nr. 180) ['Eenen gouden wandelstaf God mij in de handen gaf', nr. 35 gemeenschappelijke bundel 1933] maar op een andere melodie
- 'Gott mit mir auf allen Wegen' (nr. 196) ['God met mij! op al mijn wegen', nr. 104 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Es kennt der Herr die Seinen' (nr. 207) ['De Heer kent al de Zijnen', nr. 98 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Ich bete an die Macht der Liebe' (nr. 228) ['Ik bid U aan, o macht der liefde', nr. 72 koorbundel 1932]
- 'Einen Tag im Himmel leben' (nr. 285) ['Als Gods volk, vermoeid van 't strijden', nr. 2 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Du Hirte, du Hirte Israels' (nr. 332) ['O herder Israels', nr. 3 gemeenschappelijke bundel 1914]
- 'Preis und Anbetung sei unserm Gott!' (nr. 336) ['Lof en aanbidding zij onzen God!'], nr. 57 koorbundel 1932]

Bij de uitgave van de 21ste editie van de *Große Missionsharfe* in 1906 zijn er geen wezenlijke aanpassingen gemaakt ten opzichte van de uitgaven van 1898 en is de mening van H.G. Emil Niemeyer ten aanzien van het heiligingslied niet veranderd. In het voorwoord van die uitgave schrijft hij daarover nog explicieter:

“Trotz mehrfach an mich ergangener Wünsche habe ich meine Stellung zu den sog. englischen Liedern nicht ändern können. Ich stimme im Gegenteil mit W. Brandt überein [...] [der] die englischen Lieder “elende Reimereien” nennt und dann fortführt: “Es ist schade, daß sich deutsche Art selbst auf diesem Gebiete niet verleugnet; statt uns zu freuen an dem Reichtum unsers evangelischen Liederschatzes – und fügen wir hinzu, Melodienschatzes –, immer tiefer daraus zu schöpfen – statt dessen gehen wir hin und essen ausländisches Bettelbrot,” Niemeyer (1906, p. VII).

In de uitgave van 1906 vinden we ook het voorwoord bij de uitgave van de *Große Missionsharfe* uit 1899. Daarin geeft hij inzicht in welke bundels hij heeft gebruikt om de *Große Missionsharfe* samen te stellen. Daartoe behoren onder andere de bundels van Dölker (zie paragraaf 5.3.3), Hofer (zie paragraaf 5.3.1), Knapp, Lützel, Rappard (zie paragraaf 6.4), Rische (zie paragraaf 5.3.1), Sering, Wichern, Winterfeld en Zahn. In dat voorwoord neemt H.G. Emil Niemeyer nogmaals en nog nadrukkelijker afstand van het heiligingslied:

“Ein anderes ist es freilich mit den sog. Englischen Liedern, die in unserm deutschen Liedergarten schon manche edle Blüte überwuchert haben, und, “dere Musik mitunter die reinste Blasphemie auf die Worte ist.” Die “Kleine Missionsharfe” hat von vornherein diesen Schmarotzpflanzen fast gar keinen Eingang gewährt, und in der vorliegenden Sammlung sind nur die in jener enthaltenen wenigen Lieder englischen prungs berücksichtigt. Im übrigen glaube ich wahrgenommen zu haben, dass der gesunde Geschmack unsers Volkes sich von jenen fast durchweg ungesunden, weil

unevangelischen Liedermachwerken mit ihren oft widerlich süßlichen Weisen wieder abwendet,“ Niemeyer (1906, p. V-VI).

Naast het eerste deel van de *Große Missionsharfe* verscheen in 1898 een tweede deel dat ook door H.G. Emil Niemeyer werd samengesteld. In de zesde oplage van het tweede deel van de *Große Missionsharfe* uit 1912 staan onder andere de volgende liederen:

- ‘Tröstet, tröstet, tröstet mein Volk’ (nr. 6) [‘Troost nu, troost nu, troost nu Mijn volk’, nr. 65 koorbundel 1932]
- ‘Komm, Gottes Geist’ (nr. 112) [‘O Heil’ge geest, vervul mijn hart’, nr. 35 koorbundel 1932]
- ‘Das ist der Tag des Herrn’ (nr. 125) [‘Wees welkom, Eerst’lingvolk’, nr. 103 koorbundel 1932]
- ‘Singet dem Herren ein neues Lied’ (nr. 213) [‘Zingt den Almachtige een vroolijk lied!’, nr. 26 koorbundel 1932]

5.3.3 Evangelischen Gesellschaft

In 1831 werd in Genève de Evangelischen Gesellschaft opgericht. Tot de oprichters hoorden Antoine Jean-Louis Galland en Louis Gaussen, twee Zwitserse Réveilmannen, zie paragraaf 2.3. De Evangelischen Gesellschaft richtte zich met name op de organisatie en financiering van evangelisatiecampagnes in Frankrijk en een predikerschool in Genève. Met de Evangelischen Gesellschaft werd de basis voor het Réveil in Zwitserland vergroot, zie Gäbler (zonder jaar).

In 1863 werd in de Evangelischen Gesellschaft de eerste editie van de *Geistliche Lieder* van Christoph Dölker en Wilhelm Dölker gepubliceerd. Van dit liedboek zijn verschillende vervolgedities bekend. In 1873 publiceerden Christoph Dölker en Wilhelm Dölker de vierde editie met in totaal 158 liederen, in 1881 verscheen onder redactie van Christoph Dölker en M. Benzinger de zevende editie met in totaal 168 liederen en in 1898 de dertiende oplage met 177 liederen, wederom samengesteld door Christoph Dölker en M. Benzinger. In de edities van 1873, 1881 en 1898 hebben de liederen dezelfde nummering; de liederen worden niet per editie van volgorde verwisseld en bevatten de volgende liederen:

- ‘Einen Tag im Himmel leben’ (nr. 38) [‘Als Gods volk vermoeid van ’t strijden’, nr. 2 gemeenschappelijke bundel 1933]
- ‘Es kennt der Herr die Seinen’ (nr. 39) [‘De Heer kent al de Zijnen’, nr. 98 gemeenschappelijke bundel 1933] maar dan op een andere melodie
- ‘Jerusalem, Jerusalem, die du so hoch gethront’ (nr. 61) [‘Wijl, Eerst’lingvolk!, u uit genâ’, nr. 121 gemeenschappelijke bundel 1933] maar dan met een andere tekst
- ‘Ich bete an die Macht der Liebe’ (nr. 65) [‘Ik bid U aan, o macht der liefde’, nr. 72 koorbundel 1932]
- ‘Ich will streben nach dem Leben wo ich selig bin’ (nr. 67) [‘Ik wil streven dat mijn leven Gode zij gewijd’, nr. 55 gemeenschappelijke bundel 1933]
- ‘Mir ist Erbarmung widerfahren’ (nr. 82) [‘Mij is genade wedervaren’, nr. 148 gemeenschappelijke bundel 1933]

- 'Näher, mein Gott, zu dir, näher zu dir!' (nr. 85) ['Nader, mijn God! Bij U', nr. 17 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Sei getreu bis in dem Tod' (nr. 115) ['Zijt getrouw tot in den dood!', nr. 22 koorbundel 1932] maar dan op een andere melodie
- 'Der Christbaum ist de schönste Baum' (nr. 130) ['De Kerstboom is de schoonste boom', nr. 193 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Wie wird uns sein, wenn endlich nach dem schweren' (nr. 144) ['Hoe zal 't ons zijn? Als eind'lijk na den zwaren', nr. 173 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Hast du mich lieb? Simon Johanna höre' (nr. 156) ['Hebt gij Mij lief? wilt gij voor Mij slechts leven?', nr. 47 gemeenschappelijke bundel 1933] met muziek van Samuel Hofer en de tekst van Karl von Gerok

Als aanvulling op de *Geistliche Lieder* verscheen er in 1897 van de hand van Christoph Dölker, M. Benzinger en H. Lang *Singet dem Herrn! Geistliche Lieder und Chöre für gemischte Stimmen*. In de derde oplage van Christoph Dölker, M. Benzinger en H. Lang *Singet dem Herrn! Geistliche Lieder und Chöre für gemischte Stimmen* uit 1925 met meer liederen dan de eerste uitgave uit 1897 staan ook:

- 'Tröstet, tröstet, tröstet mein Volk!' (nr. 6) ['Troost nu, troost nu, troost nu Mijn volk', nr. 65 koorbundel 1932]
- 'Komm, heil'ger Geist, erfülle mich' (nr. 29) ['O Heil'ge geest! vervul mijn hart', nr. 35 koorbundel 1932]
- 'Du Hirte, du Hirte Israels' (nr. 32) ['O herder Israels', nr. 3 gemeenschappelijke bundel 1914]

5.3.4 Pilgermission St. Chriscona

In 1840 ontstond vanuit de Christentumgesellschaft ook de Pilgermission St. Chriscona. Belangrijke mensen daarin waren Carl Heinrich Rappard, de leider van de Pilgermission van 1868 tot 1909, en zijn vrouw Dora Rappard-Gobat, zie Scharpff (1964, p. 151-153). Deze beweging vervulde een belangrijke rol bij de verspreiding van vertalingen van liederen uit de heiligingsbeweging (zie paragraaf 6.1). Vrij snel nadat Ira Sankey, een belangrijke componist uit de heiligingsbeweging, Europa aandeed in 1875, verschenen er in 1875 de volgende twee vertaalbundels van Carl Heinrich Rappard en Dora Rappard-Gobat op basis van het werk van Ira Sankey uit: de *Glaubenslieder* en de *Gemeinschaftslieder*, zie Schulz (1930, p. 227). De derde oplage van de *Glaubenslieder* met 51 liederen bevat 9 heiligingsliederen; de 21ste oplage van de *Glaubenslieder* met 100 liederen bevat 13 heiligingsliederen. In de derde oplage van de *Glaubenslieder* staan ondermeer de volgende liederen:

- 'Hier ist mein Herz' (nr. 13) ['Hier is mijn hart, mijn God! ik geef het U', nr. 128 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Ich bete an die Macht der Liebe' (nr. 41)) ['Ik bid U aan, o macht der liefde', nr. 72 koorbundel 1932]
- 'In der Felsenkluft geborgen' (nr. 45) ['In de schuilplaats Gods geborgen', nr. 56 gemeenschappelijke bundel 1933]

Alleen het laatste lied is een heiligingslied; verder bevat deze bundel slechts acht andere heiligingsliederen. In de 21ste oplage van de Glaubenslieder met 100 liederen staan dezelfde liederen als in de derde oplage met dezelfde nummers maar ook 'Ich will streben nach dem Leben, wo ich selig bin' (nr. 70) ['Ik wil streven dat mijn leven', nr. 55 gemeenschappelijke bundel 1933] en 'Herz und Herz vereint zusammen' (nr. 84) ['Trouw en vast aaneengesloten', nr. 85 gemeenschappelijke bundel 1933] met een andere melodie. Slechts 13 andere liederen zijn heiligingsliederen.

In 1875 verscheen daarnaast voor het eerst de *Gemeinschaftslieder*, zie Schulz (1930, p. 227). De *Gemeinschaftslieder* is zoals het voorwoord van Carl Heinrich Rappard en zijn vrouw Dora Rappard aangaf in de twaalfde oplage van 1897, bedoeld voor de inwendige zending. In deze twaalfde oplage van *Gemeinschaftslieder* met 357 liederen en een aanhang met Engelse liederen (nr. 358-377) staan onder andere de volgende liederen:

- 'Mir ist Erbarmung widerfahren' (nr. 88) ['Mij is genade wedervaren', nr. 148 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Hier ist mein Herz!' (nr. 100) ['Hier is mijn hart, mijn God! ik geef het U', nr. 128 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Ich bete an die Macht der Liebe' (nr. 121) ['Ik bid U aan, o macht der liefde', nr. 72 koorbundel 1932]
- 'Du willst as ganze Herz; mein Herr, du sollst es haben' (nr. 168) ['Gij vraagt geheel mijn hart, ja Vader!, 'k wil 't U geven', nr. 87 koorbundel 1932]
- 'Seliger Friede, köstliche Gab' (nr. 177) ['Hoort, moede zielen', nr. 43 koorbundel 1932]
- 'O Bethanien, du Friedenshütte' (nr. 181) ['Gij Bethanië! gij vredeswoning', nr. 44 gemeenschappelijke bundel 1933] maar op een andere melodie
- 'Der Herr ist mein getreuer Hirt' (nr. 186) ['God gaf een trouwen Helper mij', nr. 42, gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Es kennt der Herr die Seinen' (nr. 203) ['De Heer kent al de Zijnen', nr. 98 gemeenschappelijke bundel 1933] maar op een andere melodie
- 'Ich will streben nach dem Leben' (nr. 210) ['Ik wil streven dat mijn leven Gode zij gewijd', nr. 55 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Näher, mein Gott, zu dir' (nr. 235) ['Nader, mijn God! Bij U', nr. 17 bundel 1933]
- 'Wie wird uns sein, wenn endlich nach dem schweren' (nr. 250) ['Hoe zal 't ons zijn? Als eind'lijk na den zwaren', nr. 173 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Herz und Herz vereint zusammen' (nr. 260) ['Trouw en vast aaneengesloten', nr. 85, gemeenschappelijke bundel 1933] op vier andere melodieën
- 'O selig Haus, wo mann dich aufgenommen' (nr. 323) ['O! zalig 't huis, waar Gij kunt binnentreden', nr. 80 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'In der Felsenkluft geborgen' (nr. 363) ['In de schuilplaats Gods geborgen', nr. 56 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Zu meines Heilands Füßen' (nr. 376) ['Aan des Heilands voeten', nr. 27 gemeenschappelijke bundel 1933]

In de 14^e oplage van de *Gemeinschaftslieder* uit 1901 met 357 liederen, een aanhang met Engelse liederen (nr. 358-377) en een tweede aanhang (nr. 378-395) en een Pfälzer Anhang van 58 liederen herkennen we niet alleen de liederen uit de twaalfde oplage uit 1897 waar elk van die liederen hetzelfde nummer heeft, maar ook:

- 'Herr, mit Inbrunst bitten wir' (nr. 394) ['Heil'ge Geest, Gij Hemeltolk!', nr. 49 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Wo find' ich Jesum? Wo find' ich Frieden?' (nr. 395) ['Waar vind ik Jezus?', nr. 129 gemeenschappelijke bundel 1914]
- 'Ich will von meinem Jesu singen' (Pfälzer Anhang, nr. 27) ['k Wil van mijn Apostel zingen', nr. 71 koorbundel 1932] met een andere melodie
- 'Ich weiß einen Strom, dessen herrliche Flut' (Pfälzer Anhang, nr. 29) ['Ik ken eenen stroom, een zeer heerlijken stroom', nr. 107 gemeenschappelijke bundel 1914]
- 'Laßt die Herzen immer fröhlich und mit Dank erfüllet sein' (Pfälzer Anhang, nr. 31) ['Dat de harten immer vroolijk en met dank vervuld steeds zijn', nr. 155 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Welch ein Freund ist unser Jesus' (Pfälzer Anhang, nr. 49) ['Welk een vriend is ons d'Apostel', nr. 94 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Wenn Friede mit Gott meine Seele durchdringt' (Pfälzer Anhang, nr. 53) ['Of stormen al loeien', nr. 19 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Hört, die Himmels Glocken schallen' (Pfälzer Anhang, nr. 55) ['Hoort de hemelklokken luiden', nr. 95 gemeenschappelijke bundel 1914]

De 17^e oplage uit 1906 met ook 357 liederen, een aanhang met Engelse liederen (nr. 358-377) en een tweede aanhang (nr. 378-396) en een Pfälzer Anhang van 58 liederen bevat dezelfde liederen als de 14^e oplage.

5.4 Basler Mission

In 1815 werd in Basel vanuit de Deutschen Christentumsgesellschaft door Christian Friedrich Spittler en Nikolaus von Brunn de Evangelische Missionsgesellschaft Basel – kortweg de Basler Mission – gesticht.⁶⁹ Het is een missie-organisatie die actief was in onder andere de Kaukasus, Liberia, West-Afrika, India, China en Indonesië. Aanleiding daarvoor zijn berichten over het bestaan van niet-christelijke culturen aldaar. De drijvende krachten achter de Basler Mission zijn de Erweckungsbewegung en het Württembergse piëtisme met Johann Albrecht Bengel (1687-1752) als belangrijkste vertegenwoordiger.

Om de missionarissen op te leiden, werd in Basel een seminarie opgericht. Vanaf 1816 werden op dit seminarie missionarissen opgenomen die vanaf 1820 actief waren. In eerste instantie wilde men missionarissen voor andere missie-organisaties zoals de Engelse Church Missionary Society⁷⁰ opleiden; al vrij snel gaat men zelf missiewerk organiseren. De Basler Mission profiteerde daarbij van het organisatorische talent en de internationale contacten van handelslieden uit Basel. Verder leverden de piëtisten uit Württemberg meer dan de helft van de missionarissen aan. Doel van die missies was met de boeren in de missiegebieden

een christelijke dorpscultuur op te bouwen en ze te stimuleren een christelijk leven te leiden naar het voorbeeld van de Zuid-Duitse piëtisten.

Belangrijke personen in de Basler Mission waren Samuel Gobat, Christian Gottlieb Blumhardt (1779–1838), Joseph Friedrich Josenhans (1812–1884), Christian Heinrich Zeller (1779-1860) en Christian Friedrich Spittler (1782-1867).⁷¹ Samuel Gobat, de vader⁷² van Dora Rappard-Gobat, werkte voor de Church Missionary Society en was missionaris in Ethiopië en bisschop in Jerusalem. Christian Gottlieb Blumhardt was inspecteur van de Basler Mission van 1815 tot 1838 maar ook een belangrijke dichter uit de Erweckungsbewegung net als Christian Heinrich Zeller. Interessant om te vermelden is dat Zellers dochter Bertha in 1840 trouwde met de katholieke apostolische theoloog Heinrich Wilhelm Thiersch.⁷³ Joseph Friedrich Josenhans was inspecteur van de Basler Mission van 1849 tot 1879; Christian Friedrich Spittler was daarin secretaris maar ook uitgever van verschillende liedboeken.

De Basler Mission was echter niet alleen in het buitenland actief met missiewerk, maar ook in Zwitserland. Zo verscheen van de hand van Josenhans in 1869 het *Missionsliederbuch*. In de tweede uitgave van 1879 met alleen liedteksten herkennen we geen typisch 'apostolische' liederen. Daarnaast richtten Spittler en Zeller in 1817 een armenschoolvereniging op.⁷⁴ In 1820 leidde dit tot de oprichting van een lerarenopleiding voor armenscholen in Beuggen die met een Rettungshaus voor verwaarloosde kinderen gecombineerd werd. Tot zijn dood leidde Zeller deze lerarenopleiding. Hij gaf daar les in theologie, Duits en geografie, zie Schaüblin (1901). Johann Jakob Schaüblin (1822-1901) gaf er les in Duits, wiskunde en zang.

Met het zangonderwijs was het destijds in Zwitserland slecht gesteld, zie Schaüblin (1901, p. 314). Naast het kerkliedboek uit 1743 dat nog in kwadraatschrift stond en een klein boekje van zijn voorganger, was er niets voorhanden. Daarom gaf Schaüblin vanuit de Basler Mission in 1855 de *Lieder für Jung und Alt* uit met in totaal 120 liederen. Het bevat onder nummer 73 ook een aangepaste versie van 'Ein getreues Herz zu wissen' van Paul Flemming (1609-1640) op de melodie van Joseph Gersbach (1787-1830) uit 1828, zie Pfannschmidt (1906, p. 9). Opvallend is de tekstaanpassing daarin van 'treues Herze' naar 'treues Kleinod' in het eerste couplet,⁷⁵ iets wat we ook in het *Apostolisches Gesangbuch* van 1906 terugvinden. Niet alleen in Basel, maar ook in de rest van Zwitserland, in Duitsland en in vele andere landen werd dit liedboek verspreid. Tot 1937 was het ook het liedboek voor de Zwitserse scholen. In totaal verschenen er tot 1949 maar liefst 127 herdrukken, zie Schanzlin (1955, p. 2). Naast de *Lieder für Jung und Alt* verschenen ook nog andere bundels van zijn hand zoals de *Harfenklänge* in 1860 en de *Chorgesänge* in 1863, zie Schaüblin (1901, p. 314).

5.5 Methodisten

Met de vrede van Augsburg in 1555 en de Westfaalse vrede van 1648 aan het einde van de dertigjarige oorlog, was er nog geen godsdienstvrijheid voor iedereen; de landsvorst bepaalde nog steeds wat de religie van de onderdanen was. Wie een andere religie aanhing, kon of alsnog kiezen voor de Landeskirche of vertrok. Veel Duitsers emigreerden daarom naar Amerika, zie Voigt (2004, p. 33). Rond 1780 waren er meer dan 200 Duitstalige

hervormde kerken in Pennsylvania en nabijgelegen staten, zie Westermeyer (2006, p. 155). Eén van die religies was het methodisme. Dat kwam niet alleen in Engeland en Amerika van de grond – zie paragraaf 3.2 – maar vanuit Engeland ook in Duitsland.

In Duitsland kwamen vier verschillende methodistische stromingen tot stand, zie Voigt (2004, p. 70-85). De twee belangrijkste daarvan voor de ontwikkeling van methodistische liedbundels die later in andere kringen zoals de Gemeinschaftsbewegung gebruikt zijn, zijn de Bischöfliche Methodistenkirche en de Wesleyanische Methodistengemeinschaft.⁷⁶ De basis voor de Bischöfliche Methodistenkirche lag in Amerika. Vanuit Cincinnati was er namelijk in Ohio een Duitstalige tak van de Methodist Episcopal Church ontstaan, de Bischöfliche Methodistenkirche, zie Voigt (2004, p. 75). Deze bekommerde zich om de vele Duitse kolonisten die in Amerika aankwamen. In 1839 publiceerde ze de eerste Duits-Amerikaanse bundel *Sammlung von geistlichen Liedern für kirchlichen und häuslichen Gottesdienst* die echter nog geen specifiek methodistisch liedgoed bevatte; in de latere uitgave van 1857 werden wel methodische liederen opgenomen die deels uit Engelse methodistische liedboeken stamden en deels nieuw geschreven waren, zie Schulz (1934, p. 11).

Na de revolutie van 1848 leken de mogelijkheden om in Duitsland missiewerk te verrichten kansrijker als gevolg van de bevochten vrijheid van religie maar ook die van vereniging, vergadering en drukpers. In 1849 ging Ludwig S. Jacoby (1813-1874) vanuit Amerika in Bremen aan de slag. Jacoby stond met de predikant W. Schwarz en L. Nippert aan de leiding van het predikanten-seminarium in Bremen, zie Schulz (1934, p. 22). Ernst Gebhardt, die later beroemd werd met de vertalingen van het heiligingslied (zie hoofdstuk 6), hoorde tot de eerste drie predikanten die daar werden opgeleid.

De methodisten onderscheidden zich van andere evangelische denominaties door een aantal leeropvattingen. Ten eerste is dat de leer van de onvoorwaardelijke genade die stelt dat het onmogelijk is om uit de genade te vallen en de leer van christelijke perfectie (volledige heiliging), zie Schulz (1934, p. 24-28). Daarnaast hangt het zalig of verdoemd worden niet van een voorbestemming af, maar juist van het feit hoe de mens zich tot het heil verhoudt. Verder is de wedergeboorte noodzakelijk om het rijk Gods in te gaan.

De methodisten stonden echter niet los van de andere kerken en opwekkingsbewegingen. Zo zocht Jacoby waar mogelijk oecumenische contacten. Zo heeft hij contact met onder andere August Neander (1789-1850), Friedrich Krummacher (1796-1868) van de Niederrheinische Erweckungsbewegung, Johannes Evangelista Goßner (1773-1858) een kernfiguur uit de Allgäuer Erweckungsbewegung, Christian Gottlob Barth (1799-1862) en Johann Hinrich Wichern (1808-1881) van de Rettungshausbewegung. Verder bezoekt hij ook het Basler Missionshaus. In 1858 werd in Bremen een missiehuis ingericht. Een jaar voor de terugkeer van Jacoby naar Amerika, in 1870, telde de Bischöfliche Methodistenkirche in Duitsland bijna zeventuizend leden.

Een belangrijke stap in de kerkvorming werd daarnaast gezet met het samenstellen van een eigen liedboek. In 1869 kwam dit onder leiding van Ernst Gebhardt, J. Schneebeil, W. Schwarz, L.S. Jacoby en C. Achard tot stand. Het kreeg als titel het *Zionspsalter oder Gesang-*

und Melodienbuch für die Bischöfliche Methodistenkirche in Deutschland und der Schweiz en bevat 480 liederen. Ernst Gebhardt nam daarbij het voortouw bij het samenstellen, de andere leden leverden hem veel liederen aan. De bundel bevat met name liederen uit de evangelisch-lutherse traditie en de Erweckungsbewegung; het heiligingslied komt er nog niet in voor. De uitgave van 1881 is gelijk aan die van 1869. We herkennen in de editie van 1869 en 1881 van het *Zionspsalter oder Gesang- und Melodienbuch für die Bischöfliche Methodistenkirche in Deutschland und der Schweiz* de volgende ‘apostolische’ liederen:

- ‘Jerusalem, Jerusalem! Die du so hoch gethront’ (nr. 149) [‘Wijl, Eerst’lingvolk!, u uit genâ’, nr. 121 gemeenschappelijke bundel 1933] maar dan met een andere tekst
- ‘Sei getreu bis in den Tod!’ (nr. 173) [‘Zijt getrouw tot in den dood!’, nr. 22 koorbundel 1932] maar dan met een andere melodie
- ‘Ich weiß einen Strom, dessen herrliche Fluth’ (nr. 206) [‘Ik ken eenen stroom, een zeer heerlijken stroom’, nr. 107 gemeenschappelijke bundel 1914]
- ‘Wie wohl ist’s mir, wie froh bin ich’ (nr. 234) [‘O zaligheid! Ons hier bereid’, nr. 117 gemeenschappelijke bundel 1933]
- ‘Mir ist erbarmung widerfahren’ (nr. 247) [‘Mij is genade wedervaren’, nr. 148 gemeenschappelijke bundel 1933]
- ‘Ich bete an die Macht der Liebe’ (nr. 279) [‘Ik bid U aan, o macht der liefde’, nr. 72 koorbundel 1932]
- ‘Herz und Herz vereint zusammen’ (nr. 285) [‘Trouw en vast aaneengesloten’, nr. 85, gemeenschappelijke bundel 1933] maar dan op een andere melodie
- ‘Ich will streben nach dem Leben, wo ich selig bin’ (nr. 313) [‘Ik wil streven dat mijn leven Gode zij gewijd’, nr. 55 gemeenschappelijke bundel 1933]
- ‘Ist’s auch eine Freude, Mensch, geboren sein’ (nr. 332) [‘Kleine waterdrupp’len, kleine korr’len zand’, nr. 14 koorbundel 1932]
- ‘O selig Haus, wo man Dich aufgenommen’ (nr. 374) [‘O! zalig ’t huis, waar Gij kunt binnentreden’, nr. 80 gemeenschappelijke bundel 1933]
- ‘Einen Tag im Himmel leben’ (nr. 465) [‘Als Gods volk vermoeid van ’t strijden’, nr. 2 gemeenschappelijke bundel 1933] met een andere melodie
- ‘Wie wird uns sein, wenn endlich, nach dem schweren’ (nr. 469) [‘Hoe zal ’t ons zijn? Als eind’lijk na den zwaren’, nr. 173 gemeenschappelijke bundel 1933]

In 1892 verscheen er een sterk uitgebreide vervolgeditie op het *Zionspsalter* onder de naam *Gesang- und Melodienbuch für die Bischöfliche Methodistenkirche in Deutschland und der Schweiz*. Ook hierin is de hand van Ernst Gebhardt te zien, niet alleen in de veelheid aan vertalingen maar ook in de opname van zijn eigen liederen. De derde oplage daarvan uit 1898 heeft 634 liederen. Het belang van levendige zang werd in het voorwoord benadrukt:

“Ein lebendigfrischer Gemeindesang erfordert eine geistlich lebendig gehobene Gemeinde. Eine solche wirkt wieder belebend auf die Teilnehmer eines Gottesdienstes, während ein schleppender, träger Kirchengesang anderseits gewöhnlich das Zeichen des Mangels an geistlichen Leben ist und ebenso geisttötend auf anderen wirkt. Die Frische eines Gesanges hängt jedoch nicht allein von einem

rascheren Gesangstempo ab sondern vielfach von dem rechten Ausdruck der zu singenden Textesworte."

De volgorde van de individuele liederen is in de editie van 1898 aangepast ten opzichte van de editie van 1881, maar de hoofdstructuur is hetzelfde gebleven. Wel is in de editie van 1898 een rubriek met missieliedereren toegevoegd. Wat opvalt is dat in de editie van 1898 circa 30 heiligingsliederen worden opgenomen; dat duidt waarschijnlijk op de hand van Ernst Gebhardt. Naast de liederen uit de editie van 1881, staan er in editie van 1898 van het *Gesang- und Melodienbuch für die Bischöfliche Methodistenkirche in Deutschland und der Schweiz* uit romantische hoek ook:

- 'Hier ist mein Herz! Mein Gott, ich geb' es dir' (nr. 306) ['Hier is mijn hart, mijn God! ik geef het U', nr. 128 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Seliger Friede, köstliche Gab' (nr. 351) ['Hoort, moede zielen', nr. 43 koorbundel 1932]
- 'Daheim, o welch ein schönes Wort!' (nr. 494) ['Naar huis! O, welk een heerlijk woord!', nr. 16 gemeenschappelijke bundel 1933]

En uit de heiligingsbeweging treffen we daarin de volgende uit het Engels vertaalde liederen aan:

- 'Welch ein Freund ist unser Jesus' (nr. 188) ['Welk een vriend is ons d'Apostel', nr. 94 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Näher, mein Gott, zu dir, Näher zu dir!' (nr. 221) ['Nader, mijn God! Bij U', nr. 17 bundel 1933]
- 'Ein Tagwerk für den Heiland' (nr. 253) ['Een dagwerk voor den Heiland', nr. 3 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Wenn Friede mit Gott meine Seele durchdringt' (nr. 344) ['Of stormen al loeien', nr. 19 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Geh', trockne die Thränen' (nr. 442) ['Ga, droog uwe tranen, zorg niet, Jezus spreekt', nr. 40 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Auf ewig bei dem Herrn' (nr. 497) ['Dat ik den Godsgezant voortdurend volgen mag', nr. 156, gemeenschappelijke bundel 1933]

De tweede methodistische tak in Duitsland is de Wesleyanische Methodistengemeinschaft, zie Voigt (2004, p. 73-75). Christoph Gottlob Müller (1785-1858) nam het initiatief hiervoor. Nadat hij weigerde zijn dienstplicht te vervullen, vluchtte hij naar Londen. Daar kwam hij in aanraking met een Wesleyaanse methodistische gemeente. In 1821 keerde hij terug en startte hij in Württemberg zijn missie met naar Engels voorbeeld verschillende soorten methodistische bijeenkomsten die in Duitsland onbekend zijn zoals stichtelijke samenkomsten met het delen van geloofservaringen, vermanende samenkomsten, gebedsstonen en vieringen van het avondmaal. Müller vertaalde daarvoor Engelse Wesley-liederen.

Na Müllers dood werden nog andere stappen gezet die bijdroegen aan de kerkvorming in de Wesleyanische Methodistengemeinschaft. Zo werd in 1864 een eigen missiehuis opgericht,

werd vanaf 1873 het tijdschrift *Der Methodisten-Herold* uitgegeven en werd door de Engelse predikant Joh. Lyth in 1863 de eerste editie van het eigen liedboek uitgegeven met de titel *Zionsharfe* met 613 liederen, zie Schulz (1934, p. 11). In 1878 verscheen in Cannstatt, in de buurt van Stuttgart, een vervolgeditie met 640 liederen. In 1893 verscheen wederom een nieuwe oplage van de *Zionsharfe, Gesangbuch für die deutschen Wesleyanischen Methodisten* en is het uitgebreid naar in totaal 687 liederen. Een groot deel van deze liederen vinden we ook terug in het *Zionspsalter* van de Bischöfliche Methodistenkirche in Deutschland und der Schweiz. De link met dit *Zionspsalter* is ook zichtbaar in de aanduiding dat er gebruik is gemaakt van dit liedboek en van vertalingen van Ernst Gebhardt en Theodor Kübler. In de *Zionsharfe* uit 1893 staan onder andere de volgende liederen:

- 'O wie freu'n wir uns der Stunde' (nr. 166) ['Eenen vriend heb ik gevonden', nr. 100 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Welch ein Freund ist unser Jesus' (nr. 194) ['Welk een vriend is ons d'Apostel', nr. 94 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Jerusalem, Jerusalem, Die du so hoch gethront!' (nr. 216) ['Wijl, Eerst'lingvolk!, u uit genâ', nr. 121 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Ich weiß einen Strom, dessen herrliche Flut' (nr. 268) ['Ik ken eenen stroom, een zeer heerlijken stroom', nr. 107 gemeenschappelijke bundel 1914]
- 'Wo find ich Jesum? Wo find ich Frieden?' (nr. 285) ['Waar vind ik Jezus', nr. 129 gemeenschappelijke bundel 1914]
- 'Hier ist mein Herz! Mein Gott, ich geb es Dir' (nr. 300) ['Hier is mijn hart, mijn God! ik geef het U', nr. 128 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Mir ist Erbarmung wiederfahren' (nr. 303) ['Mij is genade wedervaren', nr. 148 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Ich bete an die Macht der Liebe' (nr. 352) ['Ik bid U aan, o macht der liefde', nr. 72 koorbundel 1932]
- 'Ich will streben nach dem Leben, wo ich selig bin' (nr. 429) ['Ik wil streven dat mijn leven Gode zij gewijd', nr. 55 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Näher, mein Gott, zu Dir, Näher zu Dir!' (nr. 464) ['Nader, mijn God! Bij U', nr. 17 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'O selig Haus, wo man Dich aufgenommen' (nr. 468) ['O! zalig 't huis, waar Gij kunt binnentreden', nr. 80 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Einen Tag im Himmel leben' (nr. 630) ['Als Gods volk vermoeid van 't strijden', nr. 2 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Wie wird uns sein, wenn endlich nach dem schweren' (nr. 634) ['Hoe zal 't ons zijn? Als eind'lijk na den zwaren', nr. 173 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Daheim, o welch ein schönes Wort!' (nr. 635) ['Naar huis! O, welk een heerlijk woord!', nr. 16 gemeenschappelijke bundel 1933]

Opvallend is dat in tegenstelling tot het *Gesang- und Melodienbuch für die Bischöfliche Methodistenkirche in Deutschland und der Schweiz* het heiligingslied niet of nauwelijks ingang vindt in de Wesleyanische Methodistengemeinschaft.

5.6 Baptisten

In Duitsland werd de basis voor het baptisme gelegd door Johann Gerhard Oncken (1800-1884), zie Voigt (2004, p. 55). Hij werd beïnvloed door het strenge calvinisme uit Schotland en zijn bekering in 1820 in een Londense methodistengemeente, maar was ook actief in de Continental Society, zie paragraaf 2.5. Na zijn doop in 1834 werd een dag later de eerste baptistische gemeente gesticht. Kenmerkend aan de baptisten is het afwijzen van de kinderdoop; in plaats daarvan hanteren ze een volwassendoop.

In 1860 verschijnt voor het eerst de baptistische bundel *Glaubenstimme*, zie Schulz (1930, p. 228). In 1864 was deze samengesteld door Julius Köbner en bevatte het een selectie van 49 psalmen en daarnaast 700 liederen, waarvan nummer 648-700 als koorzang bedoeld waren. Naast deze tekstuitgave verscheen er ook een uitgave met de bijbehorende melodieën. De vierde oplage daarvan uit 1878 onder de titel *Vierstimmige Melodien zur Glaubenstimme der Gemeinde des Herrn* bevat 178 melodieën, een aanhang met 7 liederen, en 74 koorliederen onder de titel *Chöre der Gemeinde des Herrn* op veelal koraalmelodieën; heiligingsliederen zijn nog vrijwel afwezig. Ook in de *Glaubenstimme* van 1899 zien we geen heiligingsrepertoire. In de editie van 1864 van de *Glaubenstimme der Gemeinde des Herrn* staan onder andere de volgende liederen:

- 'Mir ist Erbarmung widerfahren' (nr. 89) ['Mij is genade wedervaren', nr. 148 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Wie wird uns sein, wenn endlich nach dem schweren' (nr. 438) ['Hoe zal 't ons zijn? Als eind'lijk na den zwaren', nr. 173 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Herz und Herz vereint zusammen' (nr. 500) ['Trouw en vast aaneengesloten', nr. 85, gemeenschappelijke bundel 1933] met een andere melodie
- 'O selig Haus! Wo man Dich aufgenommen' (nr. 616) ['O! zalig 't huis, waar Gij kunt binnentreden', nr. 80 gemeenschappelijke bundel 1933]

In de editie van de *Vierstimmige Melodien zur Glaubenstimme der Gemeinde des Herrn* uit 1878 komen we ook de volgende liederen tegen:

- 'Ich bete an die Macht der Liebe' (nr. 55) ['Ik bid U aan, o macht der liefde', nr. 72 koorbundel 1932]
- 'Lobet ihr Himmel, ihr Sonnen, ihr Sterne' (nr. 7, *Chöre*) ['Kom, laat ons zingen en loven en prijzen', nr. 90 koorbundel 1932] op basis van psalm 148
- 'Tröstet, tröstet, tröstet mein Volk' (nr. 18, *Chöre*) ['Troost nu, troost nu, troost nu Mijn volk', nr. 65 koorbundel 1932]
- 'Brüder reicht die Hand zum Bunde' (nr. 27, *Chöre*) ['Reikt elkaar de hand ten bonde', nr. 118 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Heut ist der Tag des Herrn!' (nr. 43, *Chöre*) ['Wees welkom, Eerst'lingvolk', nr. 103 koorbundel 1932]

In de *Glaubenstimme* van 1899 herkennen we:

- 'Mir ist Erbarmung widerfahren!' (nr. 190) ['Mij is genade wedervaren', nr. 148 gemeenschappelijke bundel 1933]

- 'Ich will streben nach dem Leben' (nr. 282) ['Ik wil streven dat mijn leven Gode zij gewijd', nr. 55 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Zu des Heilands Füßen' (nr. 521) ['Aan des Heilands voeten' nr. 27 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'O selig Haus, wo man Dich aufgenommen' (nr. 611) ['O! zalig 't huis, waar Gij kunt binnentreden' (nr. 80, gemeenschappelijke bundel 1933]

Hoewel het heiligingslied nauwelijks in deze baptistische bundels staat, wil dat niet zeggen dat het heiligingsrepertoire niet bij de baptisten gebruikt werd. Er was namelijk een Dreiband in gebruik met daarin naast de *Glaubenstimme*, de *Frohe Botschaft* en de *Heimatklänge*. Verder werd er ook gebruik gemaakt van *Immer Fröhlich* van Ernst Gebhardt.⁷⁷ Voor het heiligingslied werd dus rechtstreeks gebruik gemaakt van externe bronnen.

5.7 Blaues Kreuz

In 1877 werd in het Franstalige gedeelte van Zwitserland het Blaues Kreuz gesticht. Louis Lucien Rochat nam de gedachte van de Engelse, methodistische onthoudingsbeweging (Abstinence) over en riep een werk in het leven dat zich op alcoholisten richtte. Eén van de leiders van die beweging was Arnold Bovet (1843-1903).⁷⁸ In het Blaues Kreuz werd ook een aantal bundels uitgegeven zoals de *Vereinslieder zur Ehre des Erretters* en *Zur Ehre des Erretters! Vereinslieder des Blaues Kreuzes* en *Lieder zur Ehre des Erretters*. Het heiligingsrepertoire is daarin zeer nadrukkelijk aanwezig. Voor de samenstelling van die bundels werkte Bovet nauw samen met Johanna Meyer (1851-1921); veel van de teksten in die bundels zijn van haar hand, zie Schulz (1930, p. 90-91). Bovet koos uit verschillende landen melodieën en gaf Johanna Meyer zijn ingevingen voor de teksten mee. Meyer nam de melodie mee naar huis, leerde deze van buiten en schreef vervolgens de teksten erbij op basis van de ideeën van Bovet; deze hertalingen wijken meestal af van de ander vertalingen van onder andere Ernst Gebhardt. De originele teksten van deze hertalingen zijn niet alleen in het Engels maar ook in het Frans. Zo vertaalde Johanna Meyer het lied 'Rends toi maître de nos âmes' van Edmond Louis Budry uit zijn *Recueil des Chants évangéliques* uit 1885 als 'Herr, mit Inbrunst bitten wir' ['Heil'ge Geest, Gij Hemeltolk!', nr. 49 gemeenschappelijke bundel 1933] met de muziek van Charles W. Frey.^{79,80}

In de editie van 1904 van *Zur Ehre des Erretters! Vereinslieder des Blaues Kreuzes* is het aantal liederen uitgebreid naar 322 en is de volgorde gedeeltelijk aangepast; wel staat er tussen haakjes bij elk lied ook de nummering uit de zesde editie van 1897. Een aantal liederen uit de Anhang uit 1897 vullen de gaten van liederen die in 1904 vervallen. In de editie van 1897 van de *Vereinslieder zur Ehre des Erretters* met 181 liederen en nog 29 in een aanhangsel treffen we de volgende 'apostolische liederen' aan:

- 'Licht nach dem Dunkel' (nr. 12) ['Licht na het donker', nr. 114 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Seelen eilen in's Verderben' (nr. 19) ['Meen'ge ziel bezwijkt van droefheid', nr. 67 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'O selig' Haus, wo man Dich aufgenommen' (nr. 27) ['O! zalig 't huis, waar Gij kunt binnentreden' (nr. 80, gemeenschappelijke bundel 1933]

- 'Ist's auch eine Freude' (nr. 34) ['Kleine waterdrupp'len, kleine korr'len zand', nr. 14 koorbundel 1932]
- 'Herr, mit Inbrunst bitten wir' (nr. 47) ['Heil'ge Geest, Gij Hemeltolk!', nr. 49 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Ich will streben nach dem Leben' (nr. 86) ['Ik wil streven dat mijn leven Gode zij gewijd', nr. 55 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'O klagende Seele, Geh' hin zu dem Herrn!' (nr. 110) ['Ga, droog uwe tranen, zorg niet, Jezus spreekt', nr. 40 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'O, wie höre ich dich so gern' (nr. 114) [Woord dat Jezus d'Apostlen gaf', nr. 120 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Heut' ruft ich Jesus zu sich' (nr. 123) ['Jezus noodt vriend'lijk verloornen naar huis', nr. 7 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Jesus heilte stets aus Gnaden' (nr. 125) ['Hoort de hemelklokken luiden', nr. 95 gemeenschappelijke bundel 1914]
- 'Sieh', wer steht vor deiner Thür' (nr. 129) ['Jezus staat steeds kloppend daar!', nr. 8 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Da droben in der Sel'gen Schar' (nr. 135) ['Naar huis! O, welk een heerlijk woord!', nr. 16 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Die ihr in der Sünde Banden' (nr. 151) ['t Oude jaar is opgenomen', nr. 186 gemeenschappelijke bundel 1933] met een andere tekst
- 'Beinah bekehret, es fehlt nicht viel' (nr. 2, Anhang) ['Eeuwig erbarmen, het klinkt zoo zoet!', nr. 39 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Herz und Herz vereint zusammen' (nr. 10, Anhang) ['Trouw en vast aaneengesloten', nr. 85, gemeenschappelijke bundel 1933] met een andere melodie
- 'Hier ist mein Herz! Mein Gott, ich geb es Dir' (nr. 11, Anhang) ['Hier is mijn hart, mijn God! ik geef het U', nr. 128 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Ich bete an die Macht der Liebe' (nr. 12, Anhang) ['Ik bid U aan, o macht der liefde', nr. 72 koorbundel 1932]
- 'Ich weiß einen Strom, dessen herrliche Flut' (nr. 14, Anhang) ['Ik ken eenen stroom, een zeer heerlijken stroom', nr. 107 gemeenschappelijke bundel 1914]
- 'Ich will von meinem Jesu singen' (nr. 15, Anhang) ['k Wil van mijn Apostel zingen', nr. 71 koorbundel 1932]
- 'Mir ist Erbarmung widerfahren' (nr. 24, Anhang) ['Mij is genade wedervaren', nr. 148 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Näher, mein Gott, zu Dir' (nr. 25, Anhang) ['Nader, mijn God! bij U', nr. 17 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Wie wird uns sein, wenn endlich nach dem schweren' (nr. 29, Anhang) ['Hoe zal 't ons zijn? Als eind'lijk na den zwaren', nr. 173 gemeenschappelijke bundel 1933]

In de editie van 1904 van *Zur Ehre des Erretters! Vereinslieder des Blaues Kreuzes* treffen we alle liederen aan die we herkennen uit de editie van 1897 behalve 't Oude jaar is opgenomen', maar daarnaast ook 'Ich bin Dein, o Herr' (nr. 223) ['U behoort ik, Heer!', nr. 86 gemeenschappelijke bundel 1933] en 'Horch! Der Höchste rufet dir' (nr. 290) ['Onder mijns Apostels vleug'len', nr. 73 koorbundel 1932] met een andere melodie.

Hoofdstuk 6: Heiligingsbeweging en Gemeinschaftsbewegung

6.1 Heiligingsbeweging en gospel hymnes

Op basis van met name het methodisme kwam in de negentiende eeuw in Amerika de heiligingsbeweging van de grond. In de jaren 1835-1875 beleefde de heiligingsbeweging daar een sterke groei, zowel binnen als buiten het methodisme, dat in dezelfde periode ook een groei doormaakte, zie Schmid (2002, p. 82). De heiligingsbeweging is een interkerkelijke opwekkingsbeweging met een sterk methodistisch karakter onder leiding van Robert Pearsall Smith, zie Smelik (1997). Met name onder methodisten verwierf deze beweging aanhang omdat zij vonden dat de kerk wederom apathisch was geworden en de Wesleyaanse geloofsijver had verlaten. In de heiligingsbeweging stond immers de weg naar volledige heiliging weer centraal en werd er opwekkend gepredikt. Daarnaast werd de leer van de algemene verzoening verkondigd, de eigen beslissingsmogelijkheid van de mens om voor God te kiezen en de opdracht tot zending en evangelisatie, zie Smelik (1997).

De heiligingsbeweging heeft gezorgd voor een stortvloed aan gospel hymnes, stichtelijke liederen die getuigen van een betere wereld, waarbij met name op het hiernamaals werd geduid. Om daar deel aan te hebben, werden de mensen opgeroepen om hun zonden te beseffen en bij Jezus toevlucht te zoeken, zie Smelik (1997, p. 164). De bekendste en meest gebruikte verzamelbundel met dergelijke heiligingsliederen is de *Sacred Songs and Solos* van Ira Sankey (1840-1908).⁸¹ Deze bundel groeide uit van 24 liederen in 1873 tot in totaal 1200 in 1904. Voor deze bundel putte hij uit diverse bronnen zoals het liedrepertoire voor de methodistische en baptistische zondagsscholen, het liedrepertoire van onder andere Charles Wesley en Isaac Watts, de hymnes voor de campmeetings, maar ook de *Hymns Ancient and Modern* uit de Oxford-beweging en de *Hymns of Consecration and Faith* (1876) uit de Keswick-beweging, de opvolger van de heiligingsbeweging na de dood van Robert Pearsall Smith, zie Smelik (1997).⁸² Daarnaast werd er ook gebruik gemaakt van vertaalde evangelisch-lutherse liederen, hoewel dat geen typische gospel hymnes zijn. Naast de *Sacred Songs and Solos* gaf Sankey in samenwerking met Phillip Bliss (1838-1876) en later met James McGranahan (1840-1907) en George Coles Stebbins (1846-1945) verschillende bundels uit die in 1894 werden gebundeld tot de *Gospel Hymns Nos. 1 to 6 Complete* met in totaal 739 liederen.

De complete editie van de *Sacred Song an Solos* (SSS) en de *Gospel Hymns Nos. 1 to 6 Complete* (GH) legde de basis voor een groot aantal 'apostolische' liederen zoals 'Almost persuaded, now to believe' (GH, nr. 569) ['Eeuwig erbarmen, het klinkt zoo zoet!', nr. 39 gemeenschappelijke bundel 1933], 'There are lonely hearts to cherish' (SSS, nr. 802) ['Meen'ge ziel bezwijkt van droefheid', nr. 67 gemeenschappelijke bundel 1933], zie Slok-Zwaan (2000b) en 'When upon life's billows you are tempesttoss'd' (SSS, nr. 745) ['Zijt gij door de levensstormen moe en mat', nr. 26 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Come, said Jesus'

sacred voice' (GH, nr. 683) ['Kom, klinkt Jezus'noodend woord', nr. 10 gemeenschappelijke bundel 1933] maar ook een heel groot aantal andere 'apostolische' liederen.^{83,84}

De meeste dichters in deze twee bundels komen uit methodistische en evangelische hoek; de bekendste zijn Fanny Jane Crosby, Horatius Bonar, Isaac Watts, Frances P. Havergal, James Montgomery en Philip Bliss. Met name van de hymnes van de methodistische Fanny Jane Crosby wordt in apostolische kring veel gebruik gemaakt. Van haar komen de originele teksten van 'I am thine, o Lord' ['U behoort ik, Heer', nr. 86 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Onward! Upward! Christian soldier' ['Sion! wil de poort verhogen', nr. 83 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Blessed assurance Jesus is mine!' ['Zalig te weten: Ik ben Gods kind!', nr. 122 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Come with thy sins to the fountain' ['Komt tot de Bron van het Leven', nr. 12 gemeenschappelijke bundel 1933].

Karakteristiek aan de gospel hymnes (heilingsliederen) is hun eenvoud in thematiek, tekst en muziek, zie Smelik (1997, p. 163-164). Ze leggen nadruk op persoonlijke bekering, op een individuele relatie met Jezus en op toewijding van het leven aan God. In vergelijking met andere stichtelijke liederen zijn de gospel hymnes minder leerstellig. Kenmerkende thema's zijn genade en verlossing, Jezus als de toevlucht, gids en helper, de liefdevolle en geliefde Jezus, de hemel, de pelgrimage van de christen en de zending. Daarentegen wordt weinig gezongen over God, de Schepper, zijn heiligheid en almacht, maar meer over Jezus, de Heiland en de Redder. Qua inhoud van de teksten valt het veelvuldig gebruik van metaforen op, zoals Jezus als de Weg of de goede Herder, de hemel als het Vaderhuis of het beloofde land. In de liederen worden scherpe, eenvoudige tegenstellingen gecreëerd tussen enerzijds het moeitelijke aardse leven en anderzijds het vreugdevolle leven in de hemel of het leven met Jezus. Qua Bijbelgebruik zijn de liederen erg vrij. Op basis van een enkel Bijbelcitaat wordt in zeer korte tijd een geheel lied geschreven. Het is dan ook niet verwonderlijk dat critici opmerkten dat de gospel hymnes diepgang misten, zie Smelik (1997, p. 173). Wat betreft de structuur van de teksten worden middelen gebruikt als herhaling, refreinen en aanhalingen.

Wat muziekstijl betreft valt het op dat de melodie van gospels hymnes vrijwel altijd in majeur staat, dat de akkoordverbandingen clichématig zijn en dat er weinig van akkoord wordt gewisseld, zie Smelik (1997, p. 165) en Eskew en McElrath (1980, p. 42). Verder wordt er veel gebruik gemaakt van toonherhalingen en gebroken drieklanken, van echo-achtige passages, en gepuncteerde ritmes. De liederen waren door hun prettige melodieën eenvoudig te zingen. Karakteristiek is ook het gebruik van opwaartse sext-intervallen; dat geeft de gospel hymne zijn vreugdevolle elan. Circa 19 procent van de melodieën in de *Gospel Hymns Nos. 1 to 6 Complete* bevat zo'n opwaarts sext-interval; iets wat we in Duitse koralen niet terugvinden, zie Westermeyer (2006, p. 167). Aan de andere kant werden de gospel hymnes niet geschreven vanuit het onderliggende idee van evenwicht tussen tekst en melodie zoals we dat wel zien bij veel liederen uit de Erweckungsbewegung, zie Smelik (1997, p. 167).

6.2 Overslaan heiligingsbeweging naar Europa

Tot 1874 is de heiligingsbeweging met name een Amerikaanse beweging. De internationale doorbraak van de heiligingsbeweging kwam echter pas met de heiligingsconferenties in Oxford (1874) en Brighton (1875). In 1874 bezoeken 1500 geestelijken van verschillende landen en verschillende denominaties de conferentie; in 1875 zijn dat er circa 8000. De doelstelling van de conferenties was om de mogelijkheden van het geloven in het dagelijkse leven van christenen te bespreken met betrekking tot het instandhouden van de gemeenschap met God en de overwinning op alle zonden, zie Lange (1979, p. 32). Tot de bezoekers in 1875 hoorden onder andere Carl Heinrich Rappard (Gemeinschaftsbewegung), Samuel Gobat (Basler Mission), Ernst Gebhardt (methodist), Clément Achard (methodist), Adolphe Monod (Réveil), Theodor Monod (leider van de Franse heiligingsbeweging) en Arnold Bovet (Blaues Kreuz), zie Schmid (2002, p. 266-270).

Met de doorbraak van de heiligingsbeweging in Europa via de conferenties in Oxford en Brighton en de bezoeken van Sankey aan York (1873) en Londen (1875) vonden ook de gospel hymnes hun weg naar Europa, zie Schulz (1934, p. 41-45), Smelik (1997, p. 161-162) en Schmid (2002, p. 155-164).⁸⁵ Deze gospel hymnes vonden vooral ingang bij een aantal groeperingen in Duitsland en Zwitserland met een sterke methodistische inslag zoals de Methodistische Kirche, het baptisme, de Blaukreuzbewegung en de Gemeinschaftsbewegung.⁸⁶ In hun bundels werd er een selectie gemaakt uit het bekende evangelische-lutherse repertoire, de liederen uit de Erweckungsbewegung en de hymnes uit de heiligingsbeweging.

De hymnes uit de heiligingsbeweging waren echter Engelstalig, maar waren zo krachtig dat een aantal vertalers aan het werk ging om ze in het Duits te vertalen. Tot deze groep van vertalers behoorden Ernst Gebhardt (Methodistische kirche), Walter Rauschenbusch (baptisme), Theodor Kübler (Evangelische Missionsgesellschaft), Johanna Meyer (Blaukreuzbewegung) en Dora Rappard-Gobat (Gemeinschaftsbewegung) en daarnaast ook een groot aantal anderen waaronder Hedwig von Redern en Herman Windolf, zie Schulz (1934, p. 45-47). De vertaalbundels werden niet onafhankelijk van elkaar gemaakt; men maakte gebruik van elkaars vertalingen. In de meeste Duitse opwekkingsbewegingen werden de vertalingen van het heiligingslied vrij snel in gebruik genomen; in de nieuw-apostolische beweging duurt dat nog tot begin twintigste eeuw.

Binnen de groep van vertalers waren Gebhardt (zie paragraaf 6.3) en Rauschenbusch (zie paragraaf 6.5) de belangrijkste vertalers en daarmee ook de invloedrijkste verspreiders van het heiligingslied in Duitsland. Gebhardt steekt echter met kop en schouders boven Rauschenbusch uit. Waar Rauschenbusch alleen als vertaler en samensteller werkt, is Gebhardt ook dichter en componist. En waar Rauschenbusch maar vier bundels uitgaf, publiceerde Ernst Gebhardt er 26 die bovendien ook nog een grotere verspreiding kenden dan die van Rauschenbusch, zie Schulz (1934, p. 7). Met uitzondering van de *Frohe Botschaft* en de *Evangeliumslieder* bevatten de meeste daarvan slechts een beperkt aantal liederen die in apostolische kringen bekend zijn geworden.

Niet alleen in Duitsland en Zwitserland raakten de gospel hymnes bekend, maar ook in Noorwegen, Zweden, Finland, Hongarije en Nederland, zie Smelik (1997, p. 167-170). In

Nederland werden de gospel hymnes geïntroduceerd door Adama van Scheltema. Vertalingen van gospel hymnes publiceerde hij in de *Bijbelse Almanak* in de jaren zestig van de negentiende eeuw, maar ook in de bundels *Voor huis en school* (1870 en 1872), *In het land der vreemdelingschap* (1871), *Voor zang en bedestond* (1873) en in zijn *Nieuwe opwekkingszangen* uit (1875), zie Smelik (1997). Naast Adama van Scheltema vertaalden ook Salomon Bromet en Jan Jakob Lodewijk ten Kate gospel hymnes. Vooral van Bromets bundel *Opwekkingsliederen* verschenen vele drukken. Hoewel de bundels met uitsluitend gospel hymnes massaal verkocht zijn, is maar een heel klein gedeelte van de liederen daarvan populair zoals 'Heer! Ik hoor van rijken zegen', 'Nader tot U, mijn God', 'Veilig in Jezus armen', 'Komt tot uw Heiland, toef langer niet', 'Welk een vriend is onze Jezus' en 'Waarheen, pelgrims, waarheen gaat gij', zie Smelik (1997, p. 171--172).

Op het theologische en esthetische gehalte van de gospel hymnes was echter veel kritiek. Daarom werden de gospel hymnes geïmiteerd door mensen als C.S. Adama van Scheltema en Johannes de Heer met behulp van contrafacten die vaak niet van Amerikaanse gospel hymnes te onderscheiden zijn, zie Smelik (1997, p. 175). Met het verschijnen van de *Zangbundel ten dienste van Huisgezin en Samenkomsten* van Johannes de Heer in 1905 zijn de gospel hymnes in Nederland bekend gebleven. De Heer gaf die bundel uit omdat hij bij zijn intrede in de Vrije Evangelische kringen een gebrek aan eenheid zag op het gebied van de zang: sommigen gebruikten het psalmen- en gezangenboek, anderen weer liederen van Sankey, de bundel van het Leger des Heils of een zelf samengestelde bundel zoals bij de stadsevangelisatie Jeruël; met name voor de begeleiders bleek dit een probleem te zijn, zie Elsman (1995, p. 36-37).

6.3 Ernst Gebhardt en de verspreiding van heiligingsliederen

Zoals aangegeven was Ernst Gebhardt één van de belangrijkste en invloedrijkste vertalers van het heiligingslied. In het voorjaar van 1875 maakte hij voor het eerst kennis met het heiligingsrepertoire. In dat jaar hoorde hij in Londen voor het eerst het zingen van Ira David Sankey, zie Funk (1964, p. 60-61). Dit maakte op hem veel indruk. Tevens ontmoette hij daar Robert Pearsall Smith, een leider van de heiligingsbeweging. En bij deze ene ontmoeting bleef het niet. Tijdens een massabijeenkomst in 1875 in Zürich waar Pearsall Smith preekte, zong Gebhardt voor het eerst Angelsaksische opwekkingsliederen die hij in het Duits had vertaald. Als 'Evangeliumssänger' bleef hij gedurende de aansluitende predikingsreis door Duitsland aan de zijde van Smith. Nog in hetzelfde jaar, 1875, gaf hij bij de uitgeverij van Christian Friedrich Spittler in Basel deze nieuwe liederen samen met andere Duitse liederen als *Frohe Botschaft* uit. In 1875 bevatte de *Frohe Botschaft* 45 liederen, in 1881 waren dit er 115. In de *Frohe Botschaft* staan de volgende liederen:

- 'Geh' trockne die Thränen' (nr. 6) ['Ga, droog uwe tranen, zorg niet, Jezus spreekt', nr. 40 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Preis sei Dir, mein theurer Heiland' (nr. 54) ['Vol van kracht, van macht en liefde', nr. 91 gemeenschappelijke bundel 1933]

- 'Ein Tagwerk für den Heiland' (nr. 58) ['Een dagwerk voor den Heiland', nr. 3 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Welch ein Freund ist unser Jesus' (nr. 86) ['Welk een vriend is ons d'Apostel', nr. 94 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Ein Ort ist mir gar lieb und werth' (nr. 95) ['Een heerlijk rustoord kennen wij'] ['Een heerlijk rustoord kennen wij', nr. 37 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Hier ist mein Herz! Mein Gott, ich geb' es Dir' (nr. 111) ['Hier is mijn hart, mijn God! ik geef het U', nr. 128 gemeenschappelijke bundel 1933]

Bij de *Frohe Botschaft* zou het echter niet blijven. Naast de *Frohe Botschaft* verscheen in 1880 bij de uitgeverij van Christian Friedrich Spittler ook de vertaalbundel *Evangeliumslieder* van de hand van Gebhardt met 105 liederen. De *Evangeliumslieder* is een uitbreiding van de set vertaling zoals die al in de *Frohe Botschaft* beschikbaar is; dat blijkt ook uit de nummering van de *Evangeliumslieder*. Van de bundels van Ernst Gebhardt kregen deze twee bundels de grootste oplage, zie Schulz (1934, p. 17).⁸⁷ Bronnen voor beide vertaalbundels waren niet alleen de *Sacred songs and Solos*, maar ook de *Hymns of consecration and Faith* en de *Hymns Ancient and modern*, zie Schulz (1934, P. 66-67). In de *Evangeliumslieder* staan onder meer de volgende liederen:

- 'Zu des Heilands Füßen' (nr. 1) ['Aan des Heilands voeten', nr. 27 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Herrliches liebliches Zion' (nr. 3) ['Heerlijke, lieflijke plaatse', nr. 136 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Ich will von meinem Jesu singen' (nr. 10) ['k Wil van mijn Apostel zingen', nr. 71 koorbundel 1932] op een andere melodie
- 'Nichts, nichts kannst du thun zur Erlösung' (nr. 11) ['De rotsgrond: "Geloof en vertrouwen"', nr. 99 gemeenschappelijke bundel 1933] op een andere tekst
- 'Ich weiß eine leibe Kapelle' (nr. 25) ['Ik weet eene lieve kapelle', nr. 103, gemeenschappelijke bundel 1914]
- 'Wenn Friede it Gott meine Seele durchdringt' (nr. 26) ['Of stormen al loeien', nr. 19 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Auf ewig bei dem Herrn' (nr. 34) ['Dat ik den Godsgezent voortdurend volgen mag', nr. 156, gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Gottes süße Liebe' (nr. 37) ['s Vaders groote liefde', nr. 44 koorbundel 1932] op de oorspronkelijke melodie van F.W. Sering
- 'Kommt, die ihr liebt den Herrn' (nr. 40) ['Wat zoete troost wacht ons', nr. 92 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Mächtig tobt des Sturmes Brausen' (nr. 42) ['t Oude jaar is opgenomen', nr. 186 gemeenschappelijke bundel 1933] met een andere tekst
- 'Möcht'singen jetzt und immerdar' (nr. 45) ['Hoe zalig is't mij, hier te zijn', nr. 109 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Am Gnadenthor stand ich' (nr. 47) ['O Eerst'lingskind! waardeer', nr. 73 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Frisch von dem Thron des Lammes' (nr. 53) ['Wat kost'lijk levend water', nr. 90 gemeenschappelijke bundel 1914]

- 'Unter einer Trauerweide' (nr. 77) ['Als in droef gepeins verzonken', nr. 294 gemeenschappelijke bundel 1914]
- 'Hört, die Himmels Glocken schallen' (nr. 97) ['Hoort de hemelklokken luiden', nr. 95 gemeenschappelijke bundel 1914]

Gebhardt vertaalde met name het nieuwe liedgoed van dichters als George Frederick Root (1820-1895), Phillip Bliss (1838-1876) en Fanny Jane Crosby (1820-1915); bij de 55 vertalingen in deze twee bundels staat maar één vertaling van een lied van Watts namelijk 'Come, ye that love the Lord' ['Wat zoete troost wacht ons', nr. 92 gemeenschappelijke bundel 1933] – zie Watts (1812b, boek II, nr. 30) - en geen enkele van John Wesley, zie Schulz (1934). Gebhardt was er zich echter van bewust dat de vertalingen poëtisch niet altijd even verantwoord waren. De liederen dienden te worden beoordeeld op basis van het elan dat ze uitstralen:

“Wenn der poetische Wert dieser meist aus dem Englischen übertragenen Texte da und dort auch zu wünschen übrig läßt, so hoffen wir doch, daß die evangelische Frische und Innigkeit derselben diesen etwaigen Mangel decke, ja daß er von Solchen, die mehr auf den Geist als auf den Buchstaben sehen, kaum beachtet werden wird,” zie Gebhardt (1880, p. III).

Maar ook in de tijd voordat Gebhardt in aanraking kwam met de heiligingsliederen, was hij bezig met het uitgeven van liedboeken. Zo was hij actief in de liedboekcommissie van de methodistische kerk in Duitsland, zie paragraaf 5.5, en gaf hij in 1870 het eerste deel van zijn *Zions Perlenchöre* uit. Opvallend in de laatste bundel is het grote aandeel van componisten uit de vroeg-romantische school zoals Hans Georg Nägeli, Jakob Breiter, Friedrich Silcher maar ook het gebruik van composities van Christian Palmer. In deze bundel staat voor het eerst het contrafact 'Lasst uns Zions Lieder singen' ['Laat ons Sions liederen zingen', nr. 13 gemeenschappelijke bundel 1933] op basis van een Duits volkslied, maar ook het lied 'O Bethanien, du Friedenshütte' ['Gij Bethanië! zij vredeswoning', nr. 44 gemeenschappelijke bundel 1933] met een tekst van Carl Bernhard Garve (1763-1841) op basis van Marcus 11:11 en met de muziek van Sarah Fuller Adams (1805-1848).⁸⁸ In 1878 publiceert hij de bundel *Jubiläumssänger* waarin hij een aantal negrospirituals van de Fisk jubileesingers vertaalt, zie Schwab (2002). In 1884 verschijnt zijn bundel *Zions weckstimmen* met daarin 'Friede, Gottes Friede' ['Vrede, Godes vrede', nr. 228 gemeenschappelijke bundel 1914] en 'Heil'ger Geist, nimm ganz uns ein' ['Heil'ge Geest, Gij Hemeltolk!', nr. 49 gemeenschappelijke bundel 1933] uit de *Chants Évangéliques* van L.E. Rivard, zie paragraaf 2.3. In 1886 komt het tweede deel van zijn *Zions Perlenchöre* uit met daarin 'Singt dem Allmächtigen ein hohes Lied!' ['Zingt den Almachtige een vroolijk lied!', nr. 26 koorbundel 1932] op basis van psalm 96 en de muziek van Ferdinand Laur; Gebhardt past de oorspronkelijk muziek wel iets aan, met name aan het einde, zie Rivard (1890, p. 41). In 1891 verschijnt zijn bundel *Friedensgrüsse aus Geroks Lieder* vrijwel volledig met composities van Gebhardt op teksten van de methodistische dichter Karl von Gerok. We zien daarin 'Beim Gesang der Engelslieder' (nr. 5) waarop later het contrafact 'Als een hert, door dorst gedreven' werd geschreven op basis van psalm 42 (nr. 1 gemeenschappelijke bundel 1933) maar ook 'Ein Herz und eine Seele' (nr. 16) ['Eén hart en éene ziel', nr. 101, gemeenschappelijke bundel 1933]. Verder vinden we als nummer

1 'Laßt die Herzen immer fröhlich und mit Dank erfüllet sein' ['Dat de harten immer vroolijk en met dank vervuld steeds zijn', nr. 155 gemeenschappelijke bundel 1933] en als nummer 6 'O Liebe, gold'ner Sonnenschein' ['O liefde! gouden zonneschijn', nr. 77 gemeenschappelijke bundel 1933] in *Immer Fröhlich*, 'Horch, von Engelsmunde' ['Uit der Eng'len monden klonk in kerstfeestnacht', nr. 22 gemeenschappelijke bundel 1914] in Gebhardt's *Weihnachtsjubel* (p. 8-9) en 'Alles Leben strömt aus Dir' ['Heerlijk leven stroomt uit u', nr. 106 gemeenschappelijke bundel 1933] van J. Tobler als nummer 5 in de *Männer Perlenchöre* deel 2 uit 1895. In zijn *Hoffnungslieder* uit 1898 vertaalt hij Zweedse liederen. De muzikale stijl van de liederen verschilt onderling sterk; sommige zijn in romantische stijl geschreven, andere in de stijl van de heiligingsbeweging.

6.4 Gemeinschaftsbewegung

In de laatste kwart van de negentiende eeuw ontstond de nieuw-piëtistische Gemeinschaftsbewegung als een verband tussen allerlei al bestaande bewegingen uit de Erweckungsbewegung.⁸⁹ Tot de kiemcellen waaruit de Gemeinschaftsbewegung ontstond behoren onder andere de Evangelischen Gesellschaft in Duitsland, de Pilgermission St. Chriscona, de Christlicher Verein Junger Menschen (CVJM) – de Duitse tak van de YMCA (Young Men Christian Association) – en de Philadelphia-Gemeinschaft onder leiding van Johannes Röschmann (1862-1901). De basis voor de Gemeinschaftsbewegung ligt niet alleen in de reformatie en het piëtisme, maar ook in de Erweckungsbewegung uit de eerste helft van de negentiende eeuw en de heiligingsbeweging.⁹⁰ Uit het calvinisme werden de opvattingen over solus Christus, sola scriptura, sola fide en sola gratia overgenomen, uit het lutheranisme die van het algemeen priesterschap, uit het piëtisme de wedergeboorte en het belang van de collegia pietatis die zich buiten de kerkdiensten richten op Bijbellesing en gebed, uit de Erweckungsbewegung de rechtvaardiging van de zondige mens door het sterven van Jezus Christus aan het kruis en de mogelijkheid van het kindschap van God door het aannemen van de vergeving en via de conferenties in Oxford, Brighton en Keswick de volledige heiliging. De Gemeinschaftsbewegung is daarbij vooral een Bijbelbeweging die de Bijbel historisch-kritisch en letterlijk interpreteert, zie Ohlemacher (2000, p. 395). Ze gelooft dat men aan het einde der tijden leeft en haar opvatting van het Rijk Gods hangt hiermee samen.

In de jaren tachtig van de negentiende eeuw kwam het geleidelijk tot organisatievorming. De eerste stap daarvoor was het organiseren van de pinksterconferenties die vanaf 1888 voor het eerst in de preekzaal van de Hernnhutterse Broedergemeenschap in Gnadau werden gehouden; daarna vonden deze conferenties tweejaarlijks plaats.⁹¹ In 1891 begon men met de uitgave van het maandblad Philadelphia die de bestaande en nieuwe gemeenschapskringen met elkaar verbond. Zes jaar later, in 1897, kwam het tot een officiële stichting van de koepelorganisatie van de diverse bronbewegingen die de naam Deutschen Verbandes für Gemeinschaftspflege und Evangelisation kreeg; deze koepelorganisatie wordt ook wel het Gnadauer Verband genoemd.

De Duitse Gemeinschaftsbewegung was rond 1900 echter nog geen homogeen geheel.⁹² Er was spanning tussen het Duitse piëtisme aan de ene kant en de Amerikaanse

heiligingsbeweging aan de andere kant. De samensmelting daarvan gaf haar eigen karakter en onderscheidde het van de opwekkingsbeweging van voor 1870.

Qua theologie heeft de Gemeinschaftsbewegung de volgende gemeenschappelijke opvattingen.⁹³ Ten eerste bevordert de verkondiging van het evangelie de oproep tot bekering om van ongeloof tot geloof in Jezus Christus te komen. Daarbij kan de mens door de werking van de Heilige Geest tot bekering komen en opnieuw geboren worden conform het evangelie van Johannes, hoofdstuk 3. Hierdoor wordt de mens kind van God en worden de andere kinderen van God broeders en zusters. Een dergelijke wedergeboorte vindt echter niet plaats door een sacramentele handeling zoals de doop of de confirmatie. Ten tweede is een wezenlijk kenmerk van een wedergeborene is zijn persoonlijke en gemeenschappelijke omgang met God. Het persoonlijke en openbare gebed speelt een belangrijke rol net zoals de intensieve studie van de Bijbel. Een bekering en wedergeboorte betekent een breuk met het verleden. Wedergeborenen doorleven een geheiligd leven, willen Jezus Christus navolgen en gehoorzaam zijn in het geloof. Daarnaast is de preek, het vormgeven van samenkomsten, zielszorg en evangelisatie een opgave voor alle christenen. De Bijbel is daarbij de maatstaf voor de leer en het leven in de Gemeinschaftsbewegung. Waar de Bijbel in de Gemeinschaftsbewegung in principe als het goddelijk geïnspireerde Woord wordt opgevat, staat de leiding van het Gnadauer Verband wel open voor een beperkte Bijbelkritiek.

Een belangrijke en niet te onderschatten bijdrage aan de identiteitsvorming van de Duitse Gemeinschaftsbewegung werd geleverd door het *Reichsliederbuch* dat in 1892 voor het eerst werd gepubliceerd.⁹⁴ In dit liedboek verbond zich het liedgoed van het Duitse piëtisme, met dat van de Erweckungsbewegung en de heiligingsbeweging. De oorsprong van dit liedboek lag in de samenwerking tussen Gustav Ihloff (1854-1938), de secretaris van de Gemeinschaftsverein, en Johannes Röschmann.⁹⁵ Ihloff leerde tijdens een oponthoud in Engeland in de opwekkingssamenkomsten van Ira D. Sankey de *Sacred Song & Solos* kennen. Hij bracht deze mee en vertaalde deze samen met Röschmann. Er was een grote behoefte aan geestelijke liederen en daarom werd in 1892 het *Reichsliederbuch* uitgegeven met in totaal 300 liederen. In deze editie werden maar liefst 55 vertalingen van Gebhardt opgenomen, zie Schulz (1934, p. 49-52). Kenmerkend voor dit liedboek was dat het bestond uit eenvoudige en begrijpelijke liederen. De uitnodiging om tot Jezus te komen stond daarin op de voorgrond evenals de getuigenis wat God betekent in het leven van mensen. Pas in 1897 verscheen de eerste notenuitgave. Na een grondige omwerking werd in 1901 de tweede editie van het *Reichsliederbuch* met 450 liederen gepubliceerd en in 1909 de derde editie met 654 liederen. Waar het *Reichsliederbuch* oorspronkelijk bedoeld was voor Sleeswijk-Holstein, kenden de latere, uitgebreidere uitgaves uit 1901 en 1909 een enorme verspreiding en werden ze veelvuldig herdrukt. Nadat het zo wijd verbreid was, werd het tot het liedboek van het Gnadauer Verband verklaard;⁹⁶ de doorbraak van het *Reichsliederbuch* kwam pas echter met editie van 1909.⁹⁷ Tot 1930 werden er maar liefst 2,4 miljoen exemplaren van verkocht. Hierdoor kreeg het vertaalwerk van Ernst Gebhardt een zeer grote verspreiding.⁹⁸

Het *Reichsliederbuch* is uit een groot aantal bundels samengesteld, zie Schulz (1930, p. 226-229).⁹⁹ De basis wordt gevormd door het evangelisch-lutherse liedgoed, het lied uit de Verlichting en de romantiek; de specifieke kleur wordt echter bepaald door de liederen uit de *Frohe Botschaft en Evangeliumslieder* van Ernst Gebhardt, zie paragraaf 6.3; daarvan staan er in 66 liederen in de editie van 1909. Daarnaast is er gebruik gemaakt van veel verschillende bundels, waaronder:

- de *Kleine Missionsharfe* en de *Große Missionsharfe* uit de Minden-Ravenberger Erweckungsbewegung, zie paragraaf 5.3.2;
- de *Gemeinschaftslieder* (1875) en de *Glaubenslieder* (1875) van Carl Heinrich Rappard en Dora Rappard uit de Pilgermission St. Chriscona, zie paragraaf 5.3.3;
- het *Zionspsalter* (1868) van de methodisten, zie paragraaf 5.5;
- de *Glaubenstimme* (1860) van de baptisten, zie paragraaf 5.6;
- *Die ersten Lieder des Blaues Kreuzes* (1883) en de *Lieder zur Ehre de Erretters* (1886), *Vereinslieder zur Ehre des Erretters* (1891) uit het Blaues Kreuz, zie paragraaf 5.7;
- de *Zions Perlenchöre* deel 1 uit 1870 en de *Jubiläumssänger* (1878) van Ernst Gebhardt, zie paragraaf 6.3;
- de *Evangeliumslieder* (1891/1897) van Walter Rauschenbusch, zie paragraaf 6.5.

In het *Reichsliederbuch* van 1909 staan de volgende liederen van Gebhardt, met soms aanzienlijk aangepaste teksten:

- 'Ich bete an die Macht der Liebe' (nr. 29) ['Ik bid U aan, o macht der liefde', nr. 72 koorbundel 1932]
- 'Hört! Die Himmels Glocken schallen' (nr. 138) ['Hoort de hemelklokken luiden', nr. 95 gemeenschappelijke bundel 1914]
- 'Sag, warum noch warten, mein Bruder' (nr. 160) ['Zeg, waarom toch overal vreugde', nr. 200 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Wo find ich Jesum? Wo find ich Frieden?' (nr. 193) ['Waar vind ik Jezus', nr. 129 gemeenschappelijke bundel 1914]
- 'Nichts, nichts kannst du tun zur Erlösung' (nr. 205) ['De rotsgrond: "Geloof en vertrouwen"', nr. 99 gemeenschappelijke bundel 1933] met een andere tekst
- 'Frisch von dem Thron des Lammes' (nr. 213) ['Wat kost'lijk levend water', nr. 90 gemeenschappelijke bundel 1914]
- 'Laßt die Herzen immer fröhlich' (nr. 229) ['Dat de harten immer vroolijk en met dank vervuld steeds zijn', nr. 155 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Mir ist Erbarmung widerfahren' (nr. 231) ['Mij is genade wedervaren', nr. 148 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'O Liebe, goldner Sonnenschein' (nr. 235) ['O liefde! gouden zonneschijn', nr. 77 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Seliges Wissen: Jesus ist mein!' (nr. 239) ['Zalig te weten: Ik ben Gods kind!', nr. 122 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Wenn Friede mit Gott meine Seele durchdringt' (nr. 242) ['Of stormen al loeien', nr. 19 gemeenschappelijke bundel 1933]

- 'Ich will von meinem Jesu singen' (nr. 249) ['k Wil van mijn Apostel zingen', nr. 71 koorbundel 1932] met een andere melodie
- 'In der Felsenkluft geborgen' (nr. 293) ['In de schuilplaats Gods geborgen', nr. 56 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Mächtig tobt des Sturmes Brausen' (nr. 298) ['t Oude jaar is opgenomen', nr. 186 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Welch ein Freund ist unser Jesus' (nr. 318) ['Welk een vriend is ons d'Apostel', nr. 94 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Ich will streben nach dem Leben' (nr. 348) ['Ik wil streven dat mijn leven Gode zij gewijd', nr. 55 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Geh, trockne die Tränen' (nr. 385) ['Ga, droog uwe tranen, zorg niet, Jezus spreekt', nr. 40 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Licht nach dem Dunkel' (nr. 389) ['Licht na het donker', nr. 114 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Ich bin Dein, o Herr' (nr. 425) ['U behoort ik, Heer', nr. 86 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Herr, mit Inbrunst bitten wir' (nr. 428) ['Heil'ge Geest, Gij Hemeltolk!', nr. 49 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Seliger Friede, köstliche Gab' (nr. 462) ['Hoort, moede zielen', nr. 43 koorbundel 1932]
- 'O selig Haus, wo man Dich aufgenommen' (nr. 489) ['O! zalig 't huis, waar Gij kunt binnentreden', nr. 80 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Ein Ort ist mir gar lieb und wert' (nr. 510) ['Een heerlijk rustoord kennen wij', nr. 37 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Zu des Heilands Füßen' (nr. 521) ['Aan des Heilands voeten', nr. 27 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Das Verlorne sollst du retten' (nr. 526) ['Meen'ge ziel bezwijkt van droefheid', nr. 67 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Ein Tagwerk für den Heiland' (nr. 528) ['Een dagwerk voor den Heiland', nr. 33 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Siegend schreitet Jesus über Land und Meer' (nr. 533) ['Zijt gij door de levensstormen moe en mat', nr. 26 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Auf ewig bei dem Herrn' (nr. 554) ['Dat ik den Godsgezant voortdurend volgen mag', nr. 156, gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Herrliches, liebliches Zion' (nr. 562) ['Heerlijke, lieflijke plaatse', nr. 136 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Nach Zion, meine Seele, wohlauf und säume nicht' (nr. 574) ['Wijl, Eerst'lingvolk!, u uit genâ', nr. 121 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Wenn nach der Erde Leid, Arbeit und Pein' (nr. 580) ['Vlucht met uw zonden tot Jezus, Die leeft', nr. 90 gemeenschappelijke bundel 1933]

6.5 Walter Rauschenbusch in de verspreiding van heiligingsliederen

Naast Ernst Gebhardt schreef ook de baptistische theoloog Walter Rauschenbusch (1861-1918) veel vertalingen van heiligingsliederen. Rauschenbusch was een belangrijke vertegenwoordiger van de social gospelbeweging, een beweging in Amerika die het Godsrijk als de kern van de Bijbelse boodschap ziet; deze beweging ziet als doel en vrucht van Gods handelen in de geschiedenis om het Rijk Gods in de wereld te verwerkelijken, met de incarnatie als definitief begin, zie de Jonge (2002, p. 74-75).

Waar Gebhardt gebruik maakte van de *Sacred Songs and Solos*, vertaalde Rauschenbusch de *Gospel Hymns Nos. 1 to 6 Complete* en gaf dit uit in de bundel *Evangeliumslieder* (eerste deel in 1891 en tweede deel in 1897). In de periode 1880-1895 was het heiligingsrepertoire aanzienlijk toegenomen. In het tweede deel van de *Evangeliumslieder* uit 1897 kwam hij dan ook met een aanzienlijk aantal nieuwe vertalingen. Daarna verscheen begin 1900 ook nog de *Evangeliumssänger* van zijn hand met heiligingsliederen.

In de gecombineerde editie van de *Evangeliumslieder deel 1 (1891) en deel 2 (1897)* van Walter Rauschenbusch staan de volgende liederen:

- 'Ein Tagwerk für den Heiland' (nr. 23) ['Een dagwerk voor den Heiland', nr. 3 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Welch ein treuer Freund ist Jesus' (nr. 27) ['Welk een vriend is ons d'Apostel', nr. 94 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Vergiß deine Sorgen, O zagendes Herz' (nr. 45) ['Ga, droog uwe tranen, zorg niet, Jezus spreekt', nr. 40 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Fast überredet Christo zu nah'n' (nr. 48) ['Eeuwig erbarmen, het klinkt zoo zoet!'], nr. 39 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Ich bin dein, o Herr!' (nr. 56) ['U behoort ik, Heer', nr. 86 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Wenn Friede mit Gott meine Seele durchdringt' (nr. 75) ['Of stormen al loeien', nr. 19 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Licht nach dem Dunkel' (nr. 81) ['Licht na het donker', nr. 114 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Von meinem Jesu will ich singen' (nr. 84) ['k Wil van mijn Apostel zingen', nr. 71 koorbundel 1932] met een andere melodie
- 'Stimmt an mit vollem Klang' (nr. 88) ['Wat zoete troost wacht ons', nr. 92 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Herrliches, liebliches Zion' (nr. 93) ['Heerlijke, lieflijke plaatse', nr. 136 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Singe mir es noch einmal vor' (nr. 95) [Woord dat Jezus d'Apost'len gaf', nr. 120 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Komm doch zur Quelle des Lebens' (nr. 117) ['Komt tot de Bron van het Leven', nr. 12 gemeenschappelijke bundel 1933] met een andere melodie
- 'Ich weiß, daß mein Erlöser lebt' (nr. 130) ['Ik weet, dat mijn Verlosser leeft', nr. 112 gemeenschappelijke bundel 1933] met een andere melodie

- 'Unter seiner Flügel Schutz winkt mir süße Ruh' (nr. 134) ['Onder mijns Apostels vleug'len', nr. 73 koorbundel 1932] met een andere melodie
- 'Mächtige Ströme des Segens' (nr. 139) ['Machtige stroomen van zegen', nr. 115 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Hör' den Fremdling an der Thür' (nr. 147) ['Jezus staat steeds kloppend daar!'], nr. 8 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Seele, auf, ich will's verkünden' (nr. 163) ['Blijde wil ik luid verkonden', nr. 130 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'O ein glorreich Banner trägt jedermann' (nr. 174) ['O, een glorierijk' banier een ieder draagt', nr. 1 koorbundel 1932]
- 'Herz und Herz vereint zusammen' (nr. 198) ['Trouw en vast aaneengesloten', nr. 85, gemeenschappelijke bundel 1933] met een andere melodie
- 'Mir ist Erbarmung widerfahren' (nr. 203) ['Mij is genade wedervaren', nr. 148 gemeenschappelijke bundel 1933] met een andere melodie
- 'Wie wird uns sein, wenn endlich nach dem schweren' (nr. 205) ['Hoe zal 't ons zijn? Als eind'lijk na den zwaren', nr. 173 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Ich bete an die Macht der Liebe' (nr. 211) ['Ik bid U aan, o macht der liefde', nr. 72 koorbundel 1932]
- 'Ich will streben nach dem Leben, wo ich selig bin' (nr. 212) ['Ik wil streven dat mijn leven Gode zij gewijd', nr. 55 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Quell der Barmherzigkeit' (nr. 266) ['Bron van barmhartigheid', nr. 30 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Es kennt der Herr die Seinen' (nr. 268) ['De Heer kent al de Zijnen', nr. 98 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Um Gold und Schätze bitt' ich nicht' (nr. 274) ['Om aardsehen rijkdom bid ik niet', nr. 78 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Wo keine Wolke mehr sich türmt' (nr. 293) ['Waar zich geen wolk meer dreigend toont', nr. 119 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Gleich wie die schimmernden Sterne erblassen' (nr. 315) ['Zooals de glanzende sterren verbleeken', nr. 124, gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Hier ist mein Herz! Mein Gott, ich geb'es dir' (nr. 322) ['Hier is mijn hart, mijn God! ik geef het U', nr. 128 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Manches Herz will fast ermüden' (nr. 335) ['Meen'ge ziel bezwijkt van droefheid', nr. 67 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Sel'ge Gewißheit, Jesus ist mein!' (nr. 339) ['Zalig te weten: Ik ben Gods kind!'], nr. 122 gemeenschappelijke bundel 1933]

In de uitgave van de *Evangeliumssänger* van Walter Rauschenbusch uit 1910 vinden we:

- 'Wenn nach der Erde Leib, Arbeit und Pein' (nr. 4) ['Vlucht met uw zonden tot Jezus, Die leeft', nr. 90 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Licht nach dem Dunkel' (nr. 9) ['Licht na het donker', nr. 114 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Wenn du in des Lebens Stürmen bist verzagt' (nr. 22) ['Zijt gij door de levensstormen moe en mat', nr. 26 gemeenschappelijke bundel 1933]

- 'Jesus ruft freundlich Verlor'ne nach Haus' (nr. 89) ['Jezus noodt vriend'lijk verloornen naar huis', nr. 7 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Ein Tagwerk für den Heiland' (nr. 111) ['Een dagwerk voor den Heiland', nr. 3 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Mächtige Ströme des Segens' (nr. 125) ['Machtige stroomen van zegen', nr. 115 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Singe mir es noch einmal vor' (nr. 129) [Woord dat Jezus d'Apost'len gaf', nr. 120 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Sel'ge Gewißheit, Jesus ist mein!' (nr. 148) ['Zalig te weten: Ik ben Gods kind!', nr. 122 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Ich bin dein, o Herr!' (nr. 164) ['U behoort ik, Heer', nr. 86 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Stimmt an mit vollem Klang' (nr. 168) ['Wat zoete troost wacht ons', nr. 92 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Welch ein treuer Freund ist Jesus' (nr. 174) ['Welk een vriend is ons d'Apostel', nr. 94 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Manches Herz will fast ermüden' (nr. 215) ['Meen'ge ziel bezwijkt van droefheid', nr. 67 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Herrliches, liebliches Zion' (nr. 217) ['Heerlijke, lieflijke plaatse', nr. 136 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Vergiß deine Sorgen' (nr. 219) ['Ga, droog uwe tranen, zorg niet, Jezus spreekt', nr. 40 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Fast überredet Christo zu nah'n' (nr. 223) ['Eeuwig erbarmen, het klinkt zoo zoet!', nr. 39 gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Gleich wie die schimmernden Sterne erblassen' (nr. 229) ['Zooals de glanzende sterren verbleeken', nr. 124, gemeenschappelijke bundel 1933]
- 'Näher mein Gott, zu dir' (nr. 265) ['Nader, mijn God! bij U', nr. 17 gemeenschappelijke bundel 1933]

DEEL 2: Overzicht van apostolische bewegingen

Inleiding en overzicht van deel 2

Rond 1825 kwam in Engeland de apostolische beweging van de grond. Het fundament daarvoor ligt in de Anglicaanse en de Schotse Kerk, maar ook in het Réveil, het christelijk zionisme, de Oxford-beweging en het methodisme, zie deel 1. Aanvankelijk is het Edward Irving uit de Schotse Kerk, die het voortouw heeft. Later verbleekte de ster van Irving en nam Henry Drummond het initiatief over. In 1826 startte hij een reeks van jaarlijkse Albury-conferenties die tot 1830 plaatsvonden. Daarna ging het proces van kerkvorming van start. Eerst werden er 12 apostelen geroepen (1832-1835) en werd in 1836 het Testimonium uitgebracht met daarin een verklaring over het verval in de Anglicaanse Kerk en de op handen zijnde wederkomst. In de periode 1837-1838 werden de apostelen uitgezonden naar hun opdrachtsgebieden om aldaar de christelijke cultuur te onderzoeken.

Na 1840 ging het proces van kerkvorming verder met het schrijven van een liturgie op basis van de opgedane ideeën; met name John Bate Cardale was verantwoordelijk voor deze liturgie. In die liturgie is aangegeven welke liturgische gezangen er tijdens de kerkdiensten gebruikt moeten worden. Cardale maakte daarbij gebruik van ideeën uit de Oxford-beweging. In tegenstelling tot wat de liturgie voorschreef, werd er begin jaren zestig van de negentiende eeuw een omslag gemaakt naar het gebruik van meer hymnes. Edmund Hart Turpin, de organist van de centrale kerk op Gordon Square, nam een centrale plek in bij het muzikaal vormgeven van de Cardale's ideeën over de liturgische muziek.

Net zoals in Engeland ontstond ook in Duitsland een katholiek apostolische beweging. Deze was gebaseerd op de Engelse beweging. Voor de liturgie werd in Duitsland de Engelse liturgie vertaald. En net zoals in Engeland werd er daar gebruik gemaakt van niet-metrische psalmen, hymnes, responsoriën en cantica (lofzangen); dit laat invloed zien van de ideeën uit de Oxford-beweging. Wat betreft de hymnes werd er in plaats van de anglicaanse traditie geput uit de evangelisch-lutherse traditie.

Vanuit de katholiek apostolische beweging in Duitsland ontstond in 1863 de nieuw-apostolische beweging. Aanleiding hiervoor was de afwijzing van de roeping van apostelen Rosochacky en Preuß en de excommunicatie van de Hamburgse gemeente. Daarbij werd de basis gelegd voor de Allgemeine Christliche Apostolische Mission. Na een tweede splitsing in 1878 ontstond daaruit de Apostolische Gemeinde die rond 1907 de naam Neuapostolische Kirche kreeg. Qua liturgie en liedboek gaat deze haar eigen weg; veel van de katholiek apostolische erfenis werd terzijde gelegd.

Begin twintigste eeuw onderging het liedboek in de Apostolische Gemeinde een enorme expansie en werden er voor het eerst heiligingsliederen (gospel hymnes) opgenomen. Het heiligingslied ging daardoor een belangrijk deel uit maken van het *(Neu)Apostolisches Gesangbuch*; opvallend is daarbij de opname van veel vertaalde heiligingsliederen van Ernst

Gebhardt uit een groot aantal van zijn bundels. Ook werden er veel liederen overgenomen uit de Erweckungsbewegung, en met name uit de *Kleine Missionsharfe* en de *Große Missionsharfe* van Volkening. Bij het samenstellen van de diverse edities daarvan speelde de nieuw-apostolische componist Emanuel Gohle een belangrijke rol zowel voor bewerkingen van heiligingsliederen als voor nieuwe liederen. Bij de ontwikkeling van koorliederen werd er gestreefd naar uniformiteit, maar dit bleek een lastige opgave. De Berliner Chormappe uit 1924 en de *Einheitliche Ausgabe* uit 1938 zijn wel pogingen hiertoe.

Na de afscheiding van de gemeente Hamburg en de roeping van apostel F. Schwartz in 1863, ging Schwartz in 1863 vanuit Hamburg naar Amsterdam om daar te starten met de Apostolische Zending. Met enkele wijzigingen verkondigde Schwartz dezelfde opvattingen als in de Katholiek Apostolische Kerk. Qua gezangen maakte Schwartz bij de start van het apostolische werk gebruik van de psalmen en gezangen uit de Nederlands Hervormde Kerk. Pas na het overlijden van apostel Schwartz onder apostel Kofman werd er gebruik gemaakt van eigen liederen en liederen uit de nieuw-apostolische beweging uit Duitsland.

In de periode onder apostel Van Oosbree (1910-1946) onderging het gedachtegoed belangrijke wijzigingen. Zo veranderde de visie op de Bijbel, gaat Van Oosbree zichzelf zien als gezant van God, verwerpt hij de drie-eenheid en is Jezus niet meer de zoon van God. Ook veranderde de avondmaalsopvatting en die van de verzegeling. Wat betreft de wederkomstgedachte wist hij niet hoe hij deze moest zien. Onder Van Oosbree kreeg het liedgoed vorm via drie bundels: de gemeenschappelijke bundel van 1914 die grotendeels op het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910 is gebaseerd, de koorbundel van 1932 en de gemeenschappelijke bundel van 1933.

Hoofdstuk 7: Katholiek apostolische beweging in Engeland

7.1 Opkomst katholiek apostolische beweging in Engeland

De man van het eerste uur van de katholiek apostolische beweging was Edward Irving, predikant uit de Schotse Kerk. Naast zijn premillennialistische opvattingen over de eindtijd en de wederkomst (zie paragraaf 2.5) geloofde Irving in de leer van volkomen heiliging, net zoals de methodist John Wesley, zie paragraaf 3.2.2. Irving vond het echter niet logisch om wel in heiliging te geloven en niet in de gaven van de Heilige Geest, zie Strachan (1973, p. 15). De gaven van de Heilige Geest (I Korinthiërs 12:4-11) zijn immers een teken van de doop met de Heilige Geest. Irving leerde zijn gelovigen dat ze naar de Heilige Geest moeten zoeken. Als ze dat deden, dan zou de Heilige Geest in hen komen waardoor de gaven van de Heilige Geest, zoals spreken in tongen en profetie, in de kerk zouden wederkeren. In zijn ogen was het gebrek aan geloof er verantwoordelijk voor dat er niet naar verlangd werd en de gaven dus niet ontvangen werden. En in de Bijbel vond hij geen aanwijzingen dat de Heilige Geest onherroepelijk was verdwenen. De verkondiging van de doop met de Heilige Geest stond dan ook centraal in zijn prediking. Daaronder verstond hij dat de inwoning van de Vader, de werken van God zoals Jezus dit liet zien, ook in de mens tot uitdrukking komt. Zijn uitleg over de gaven van de Heilige Geest steunde daarbij op zijn opvatting over de menselijke natuur van Jezus. Daarover huldigde hij een opvatting die strijdig is met de gebruikelijke interpretatie van de triniteitsleer. Irving schreef hierover dat:

“The point at issue is simply this; whether Christ’s flesh had the grace of sinlessness and incorruption from its proper nature, or from the indwelling of the Holy Ghost. I say the latter. I assert, that in its proper nature it was as the flesh of his mother, but, by virtue of the Holy Ghost’s quickening and inhabiting of it, it was preserved sinless and incorruptible. This work of the Holy Ghost, I further assert, was done in consequence of the son’s humbling himself to be made flesh. The Son said, ‘I come’, The Father said, ‘I prepare thee a body to come in’, and the Holy Ghost prepared that body out of the Virgin’s substance. And so, by the threefold acting of the Trinity, was the Christ constituted a Divine and a human nature, joined in personal union for ever”, zie Strachan (1973, p. 30).

Een belangrijke bijdrage aan de verdere ontwikkeling van de apostolische beweging werd daarna gelegd met de Albury-conferenties zoals die van 1826 tot en met 1830 op het initiatief van Henry Drummond op het landgoed in Albury Park werden gehouden. Henry Drummond, een rijke bankier, parlamentslid en vice-president van zowel de London Jews Society als de invloedrijke Continental Society (zie paragraaf 2.5), nodigde hiervoor een groep evangelische leiders uit om zich een week per jaar terug te trekken om een aantal zaken rondom de onvervulde Bijbelse profetieën aangaande het joodse volk te bespreken.¹⁰⁰ Naast Henry Drummond namen negentien anglicanen deel, twee dissenters en vier leden

van de Schotse Kerk. Onder de anglicanen bevonden zich Lewis Way en Joseph Wolff die net als Drummond lid waren van de London Jews Society, maar ook Hatley Frere, Spencer Percival and John Tudor. Onder de vertegenwoordigers van de Schotse Kerk bevond zich Edward Irving. Tijdens de Albury-conferenties stonden onderwerpen centraal als de toekomst van de kerk, de plaats van de joden en de aard van het millennium - het duizendjarig vredesrijk - en de vraag wanneer Christus zou wederkomen. Meer specifiek kwamen onder meer de volgende punten aan de orde:¹⁰¹

- Werd er in de profetieën in het oude testament met Israël namelijk bedoeld op de kerk of op het joodse volk?
- Had Israël een speciale status als Gods uitverkozen volk?
- Zou de wederkomst van Christus plaatsvinden nadat velen zich hadden bekeerd en het koninkrijk op aarde was gevestigd (postmillennialisme) of werd de wereld steeds slechter totdat de staat Israël hersteld zou worden en zou vlak daarna Christus wederkomen voorafgaand aan het duizendjarig vredesrijk (premillennialisme)?
- Kon op basis van de tekenen des tijds worden afgeleid dat de wederkomst nabij was?
- Het belang van de ontdekking van de verloren Hebreeuwse stammen in India en China voor het herstel van de staat Israël.

Met de Albury-conferenties werd een deel van de basis gelegd voor de katholieke apostolische beweging, zie Brand (2013a, p. 54-55). Een volgende stap in het proces van kerkwording was de roeping van in totaal twaalf apostelen in de periode van 1832-1835. John Bate Cardale is in november 1832 de eerste daarvan en Henry Drummond in september 1833 de tweede. In 1836 stelden de apostelen het Testimonium op waarin ze hun gedachten opschreven ten aanzien van het verval in de anglicaanse kerk en de wederkomst die nabij was. Het verloren gaan van het apostelambt in de Anglicaanse Kerk is daarbij een bewijs van de afvalligheid, zie Brand (2013a, p. 115). Vervolgens doen de apostelen in de jaren 1837-1838 onderzoek naar de christelijke tradities in de hun toegewezen gebieden om te kijken wat daarvan bruikbaar is. Uit de selectie daaruit en het op geheel eigen wijze samensmelten daaruit komt de Catholic Apostolic Church tot stand. Heel nadrukkelijk was daarin de invloed van het christelijk zionisme. Meer specifiek werden daaruit drie ideeën met elkaar gecombineerd, ideeën die ook al tijdens de Albury-conferenties aan de orde waren gekomen: Edward Irving's premillennialisme, de toekomstinterpretatie van de profetieën uit het Oude Testament van Lewis Way en de zoektocht van Joseph Wolff naar de verloren stammen van Israël, zie paragraaf 2.5, Sarver (2001) en Burge (2006).

Na het overlijden van Irving in 1834 ging Cardale een centrale rol spelen bij het proces van kerkvorming, zie Henke (2011, p. 2). Hij paste de Catholic Apostolic Church op een groot aantal punten aan conform zijn high church¹⁰² opvattingen over het apostelschap, de kerk en de liturgie. In 1840 werd een verklaring over het apostelgezag uitgegeven waarin werd verboden om nog gebruik te maken van profetische uitspraken die niet door de apostelen en de profeten waren goedgekeurd, zie Brand (2000, p. 14-15). Het primaat werd gegeven aan het ambt, niet aan de profetische geest. Daarbij werd er viervoudig ambt ingesteld van apostel, profeet, evangelist en herder-leraar, zie Brand (2013a, p. 107). In 1838 werden op instigatie van Cardale de communietafels vervangen door stenen altaren, werden er kansels

in de kerkgebouwen neergezet en moesten de predikanten gewaden gaan dragen, zie Henke (2011, p. 2). Henry Drummond heeft verder ook nog andere opvattingen over de kerkgebouwen en de inrichting daarvan in lijn met die van de Cambridge Camden Society, zie Drummond (1851). Daarnaast werden nog andere katholieke gebruiken ingevoerd zoals het bewaren van het avondmaal in een tabernakel op het altaar, het gebruik van wierook, wijwater, sacramentslampen en ziekenzalving met gewijde olie, zie Obst (2000, p. 38).

Een ander belangrijk element in de kerkvorming is de introductie in 1842 van een liturgie gebaseerd op het *Book of Common Prayer*, een Roomse missaal en verscheidene oude Christelijke liturgieën.¹⁰³ Ook die liturgie was voornamelijk het werk van Cardale, zie Grass (2011, p. 5). Daarbij maakte hij waarschijnlijk gebruik van de uitgebreide bibliotheek die hij bezat op het terrein van politiek en theologie. Deze bibliotheek bevatte niet alleen werken buiten het millennialisme, maar ook publicaties over disputen ten aanzien van de relatie tussen kerk en staat, zie Grass (2011, p. 6). En net als in de Anglicaanse Kerk was er sprake van twee sacramenten, namelijk de doop en het avondmaal, zie Tang (1982, p. 136). Wat betreft de muzikale invulling van de liturgie zijn er grote parallellen met de Oxford-beweging, zie paragraaf 1.2. Bij de latere editie van 1892 van de *Liturgy* vinden we ook een catechismus terug.¹⁰⁴ Waarschijnlijk is dit niet de eerste editie daarvan; in 1859 was er in de Katholiek Apostolische Kerk in Duitsland immers al een catechismus, zie paragraaf 2.1.

Daarnaast introduceerde Cardale in 1847 de verzegeling met de Heilige Geest, zie Obst (2000, p. 37-38) en Grass (2011, p. 5). De handeling van de verzegeling was een gave van de Heilige Geest die erop gericht was om geschikte leden die de leeftijd van twintig hadden bereikt, een volwassen rol te laten spelen in de kerk en deel te laten gaan uitmaken van de 144000 uitverkorenen die gered zouden worden en opgenomen in de hemel voorafgaand aan de eindtijd. Verder kregen de gelovigen door de verzegeling de kracht van de Heilige Geest en de zevenvoudige gaven.

Kenmerkend voor het gedachtegoed van de Catholic Apostolic Church is op hoofdlijnen de verwachting van de op handen zijnde wederkomst van Christus, het gebruik van de gaven van de Heilige Geest en het herstel van de kerkorde van de eerste christengemeenschappen, in het bijzonder door het herstellen van het twaalfvoudig apostelambt.¹⁰⁵ Verder werd de Bijbel letterlijk gelezen en meende men in de gebeurtenissen sinds de Franse revolutie de tekenen van de eindtijd te herkennen. Daarnaast is in de eucharistie, net zoals in de Oxford-beweging, sprake van de tegenwoordigheid van God (real presence), zie Flegg (1992, p. 252-261); de katholieke leer van de transsubstantiatie en de protestantse leer van de consubstantiatie werden afgewezen, zie Brand (2013a, p. 105).

In Engeland had de Catholic Apostolic Church in 1851 circa 4000 leden, zie Obst (2000, p. 38). Die leden werden echter onderworpen aan het kerkelijk gezag, iets wat we eerder bij Calvijn zagen. Henry Measures Prior, die zelf in 1865 door Cardale werd geroepen als priester in de centrale kerk aan Gordon Square, maar die opdracht in 1873 al weer neerlegde, zegt daarover:

“Members of the Catholic Apostolic Church are taught to act in all things under the guidance of their ministers. They should not voluntarily change their situation, or

embark in business, or get married, or take any important step in life without consulting their ministers. On all spiritual matters, they should consult the priests; on all temporal matters, the deacons. By this means, the ministers endeavour to get a thorough knowledge of their people if they do not exercise much control over them”, zie Prior (1880, p. 26).

7.2 Muziek in de Katholiek Apostolische Kerk

In het allereerste begin van de apostolische beweging zong Edward Irving met zijn volgers alleen berijmde psalmen. Aan het begin van een viering werd er eerst een psalm gelezen en vervolgens gezongen; aan het einde van de viering werd besloten met een psalm. Daarvoor maakte hij gebruik van het psalmenboek van de Schotse Kerk, het *Scottish Metrical Psalter* uit 1650, waarmee hij was opgegroeid, zie Oliphant (1862, p. 371). Dat psalmenboek was echter onderhevig aan kritiek. Het was niet bepaald gepolijst. De psalmen waren onregelmatig, soms groots in hun eenvoud, maar bij tijd en wijle ook ruw en onmelodius, zie Oliphant (1862, p. 372). Irving was zich hiervan bewust.¹⁰⁶ Aan de andere kant had hij weinig op met hymnes, parafraseringen en spirituele liederen. Over hymnes schreef hij dat *“many of them [are] disgusting both to taste and feeling, and all of them beneath the mark of divine Psalmody”*.¹⁰⁷ Irving schreef dit in een voorwoord van de heruitgave uit 1825 van George Horne's *Commentary on the Psalms* uit 1771. Dit commentaar is gedeeltelijk exegetisch en gedeeltelijk toegewijde vroomheid; het is gebaseerd op het principe dat de meeste psalmen in meer of mindere mate Messiaans zijn.¹⁰⁸ Irving vond het een excellent boek.¹⁰⁹

Een belangrijke stap in de ontwikkeling van de liturgische muziek in de Catholic Apostolic Church werd vervolgens gezet met de introductie van de *Liturgy* in 1842 door Cardale. In de jaren daarna werd deze meermaals verbeterd. Deze liturgie geeft voor elke viering niet alleen de vorm van de vieringen maar ook de liturgische gezangen op de verschillende plekken in de liturgie. Naast psalmen bevat de liturgie anthems, cantica (de lofzangen Magnificat, Benedictus en het Te Deum), responsoriën (versicles and responses) en een enkele hymn, zie ook Flegg (1992, p. 226). Daarmee is er een grote overeenkomst met wat de Oxford-beweging voorstond qua liturgische muziek, zie paragraaf 3.3. Voor de feesten in het kerkelijke jaar is de liturgie verder uitgewerkt en worden er meer anthems gezongen. De liturgie bevat echter alleen tekst, geen melodieën. Voor de psalmen zat er bij de liturgie een tabel waarin er voor elke viering in het liturgische jaar was aangegeven welke psalm gezongen moest worden. Niet alleen de psalmen maar ook de rest van de liturgie is streng voorgeschreven. Curwen (1901, p. 398) schrijft hierover:

“One point in the Catholic Apostolic services must be noted at starting. They are absolutely fixed by the rubric. They must be held at the hours named in the book; they can neither be shortened nor lengthened; whatever is marked to be sung must be sung; whatever is to be intoned must be intoned and not spoken.”

Een belangrijk verschil met de Oxford-beweging is dat hymnes slechts in zeer beperkte mate deel uitmaken van de liturgie: alleen voor de kerkelijke hoogtijdagen zoals kerst vinden we

hymnes zoals ‘Hark the herald angels sing’ van John Wesley. Op andere momenten werden hymnes alleen gebruikt om de pauzes in de dienst op te vullen, zie Curwen (1901, p. 401). De De Oxford-beweging propageert echter geen anthems. Het opnemen van anthems komt waarschijnlijk uit de anglicaanse traditie.

Wat de liturgische zang betreft is er verder een strikte relatie met de Bijbel. De teksten van de psalmen die expliciet in de liturgie zijn opgenomen, zijn uit de King James vertaling van 1611 overgenomen. Verder laat een analyse van een aantal anthems uit de liturgie van 1847 zien dat het geen vrije gedichten zijn, maar selecties van letterlijke Bijbelfragmenten, wederom uit de King James vertaling. Dit geldt voor de meeste anthems, zie Eddis en Cardale (1871).

Aan de andere kant was er in de *Liturgy* zeer weinig ruimte ingeruimd voor de preek, terwijl de preek bij Irving uren kon duren, zie Tang (1982, p. 154). Dat laatste is begrijpelijk gezien het streng calvinistische karakter van de Schotse Kerk. Henry Measures Prior geeft aan waaraan de ideale preek in de Katholiek Apostolische Kerk moet voldoen; hierin herkennen we Réveil-achtige gedachten (zie paragraaf 2.3):

“... sermons should appeal more to the feelings than to the reason, to the heart more than to the head...”, zie Prior (1880, p. 40).

In aanvulling op de liturgie, schreef Cardale de *Readings upon the Liturgy*, in de periode 1848-1851. Daarin geeft hij in circa 1100 pagina's een uitgebreide toelichting op de liturgie en doet hij een aantal heldere uitspraken hoe hij tegen muziek en zang in het bijzonder aankeek:

“Then, when we say that the Anthem is to be sung by the choir, we mean that it should be sung by all those who are fitted by natural gift and by application and practice to join in this part of Divine service and only by those so qualified. [...] those who are unable to sing ought not to attempt it, that their attempt defeats the common object and destroys instead of promoting harmony”, zie Cardale (1851, p. 481)

en:

“[...] music used in Divine worship should be simple, grave, and elevated. Simple because, in order to be excellent, it is quite unnecessary that the music should be abstruse or complicated: on the contrary, it should be such as that the greatest number possible of those present should be able to learn it: for instance, that in the chanting of psalms or anthems, which is a mode of singing practised daily, all in the congregation who have voice and ear may be able to join; and in the singing of anthems which is less frequently performed, all may be able to join who can afford the necessary time thoroughly to acquire the knowledge of the music, and to practice themselves sufficiently in it. It should be grave, becoming the fear of God and the honour of His sanctuary, and calculated to impress a due solemnity upon the spirit. It should be elevated, that it may fitly express upward flight of our spirits toward the

throne of God, before which the innumerable company of the heavenly host are continually engaged in hymns of adoration", zie Cardale (1851, p. 482-483).

Naast John Bate Cardale, speelden ook Edward Winton Eddis en Edmund Hart Turpin een belangrijk rol in de ontwikkeling van de katholiek apostolische muziek in Engeland.¹¹⁰ Eddis droeg bij aan het hymnboek. Turpin, een afstammeling uit een Franse hugenotenfamilie, componeerde de meeste muziek in de Catholic Apostolic Church, zie Curwen (1901, p. 399) en Pearce (1911).¹¹¹ Zo schreef hij de muziek voor onder andere gregoriaanse psalmen, hymnes, responsoriën, cantica (lofzangen van Maria en Zacharias, Te Deum), veel anthems maar ook bijna 40 complete diensten ten behoeve van de Catholic Apostolic Church, zie Pearce (1911, p. 17). Daarmee zorgde hij voor eigen composities van de liturgische muziek zoals Cardale die in de *Liturgy* had opgesteld. Aan de andere kant werd het Kyrie gewoonlijk op muziek van Thomas Tallis gezongen, zie Curwen (1901, p. 398). Edmund Hart Turpin werd in 1858 koordirigent in de sinds 1853 geopende kerk aan Gordon Square en werd in 1860 daar ook organist, zie Pearce (1911, p. 17). Later werd hij ook in Engeland invloedrijk als de drijvende kracht in de Royal College of Organists, zie Pearce (1911, p.21).

7.3 Van metrische naar gregoriaanse psalmen

Na de dood van Edward Irving werd het *Scottish Metrical Psalter* nog verscheidene jaren gebruikt totdat er werd overgestapt op het zingen van niet-metrische psalmen (prose chanting); ook de Anglicaanse Kerk maakte die stap, zie Oliphant (1862, p. 372). Bekend is dat in 1837 nog gebruik gemaakt werd van het Schotse psalter, zie NN (1837, p. 1). Er is een aanwijzing dat er daarna is overgestapt op anglicaanse chants door gebruik te gaan maken van *The book of Psalms as contained in the authorized version of the Holy Scriptures: arranged for chanting*, gedrukt door Moyes en Barclay in Londen.¹¹² Hiervan zijn uitgaven bekend uit 1840 en 1843.¹¹³ Onbekend is wanneer deze psalmenbundel in gebruik is genomen. Waarschijnlijk is dat vóór 1849 gebeurd. In dat jaar introduceerde Layton in Noord-Duitsland waarschijnlijk anglicaanse single chants en mogelijk het gregoriaans in de 'Parisian mode', zie paragraaf 8.2.1. Deze anglicaanse chants bestaan hoofdzakelijk uit nieuwe composities uit de zeventiende eeuw in de traditie van de Geneefse psalmodie.¹¹⁴ Onbekend is ook hoe lang er gebruik is gemaakt van *The book of Psalms as contained in the authorized version of the Holy Scriptures: arranged for chanting*. Dit psalmenboek geeft alleen maar tekst en bevat geen psalmmelodieën waardoor het waarschijnlijk ook moeilijk te gebruiken was.

In de *Liturgy* en de *Readings upon the Liturgy* vinden we echter geen aanwijzingen op welke manier de psalmen gezongen moeten worden en ook geen verwijzing naar de Oxford-beweging. Het is echter zeer waarschijnlijk dat Cardale bekend was met de denkbeelden uit de Oxford-beweging. Die veronderstelling wordt ondersteund door het feit dat in het verslag van de eerste Albury-conferentie John Keble besloot met een citaat van John Keble, wiens *Christian Year* uit 1827 beschouwd werd als voortreffelijke dichtkunst – zie Bebbington (2003, p. 96) – en het feit dat er een lied van Keble werd opgenomen in de tweede editie van de *Hymns for the Use of the Churches* uit 1871, het katholiek apostolische hymneboek, zie paragraaf 7.4.

Vanaf 1858 is er meer duidelijkheid over de zingwijze van de psalmen. In dat jaar werd de uit de katholieke kerk afkomstige Edmund Hart Turpin als koordirigent ingehuurd om in de centrale kerk aan Gordon Square te gaan helpen bij het instuderen van 'plainsong', zie Pearce (1911, p. 17); dit duidt op de wens om de psalmen op gregoriaanse wijze uit te voeren, iets wat de Oxford-beweging propageerde. Daarbij is het wel de vraag welke gregoriaanse psalmenbundel daarvoor gehanteerd werd. Het vermoeden is dat er gebruik is gemaakt van het *Psalter Noted* van Helmore uit 1849. Naast de psalmen op gregoriaanse tonen, bevat het *Psalter Noted* ook melodieën voor de lofzangen, de responsoriën en de liturgische gezangen die ook in de katholieke apostolische liturgie staan.

Bij het *Psalter Noted* is echter een aantal kritische kanttekeningen te plaatsen. In de eerste plaats zijn alle verzen van een psalm uitgeschreven en hebben niet alle verzen dezelfde psalmmelodie in tegenstelling tot het gregoriaans. Ten tweede past het Engels niet goed op melodieën die op basis van de Latijnse psalmteksten zijn gecomponeerd. De accenten in het Latijn vallen gewoonlijk op de één-na laatste lettergreep of de twee-na laatste lettergreep en niet op de laatste lettergreep zoals dat in het Engels vaak voorkomt, zie Ruff (2009, p. 1-3). Dat maakt het vasthouden van de gregoriaanse psalmmelodieën zoals Helmore dat probeert, onnatuurlijk. Ten derde wordt er van de King James vertaling uit 1611 afgeweken.

In 1879 gaf Turpin een nieuw gregoriaans psalmenboek uit onder de titel *The Book of Psalms, Pointed in accordance with the twelve ancient tones* met daarin aangepaste eenstemmige gregoriaanse psalmzettingen. Kennelijk voldeed de gebruikte gregoriaanse psalmbundel, waarschijnlijk het *Psalter Noted* van Helmore, niet helemaal. Zoals de titel al aangeeft, is het psalmenboek van Turpin getoonzet op één van de twaalf gregoriaanse psalmtonen; bij elke psalm zien we een tweeregelige gregoriaans psalmtoon in kwadraatnotatie; voor elke versregel wordt die psalmtoon gebruikt. Vergelijking van de tekst laat zien dat de King James vertaling uit 1611 letterlijk gevolgd wordt. Opmerkelijk is dat er bij het gregoriaans gebruik gemaakt wordt van *twaalf* psalmtonen in plaats van het gebruikelijke aantal van acht. Voor dat laatste zijn drie mogelijke redenen: a) Turpin wilde het getal 12 ook doorvoeren in de psalmen omdat er 12 apostelen zijn; b) een andere mogelijke reden is dat hij wilde aansluiten bij de indeling van Glareanus met twaalf psalmtonen uit 1547 - de titel geeft aanleiding tot dit vermoeden;¹¹⁵ c) het toonzetten van de psalmen lukt niet binnen het kader van acht psalmtonen en er zijn additionele psalmtonen nodig om voor alle psalmen alle verzen in een tweeregelige psalmtoon te vatten en daarbij de letterlijke tekst uit de King James vertaling te handhaven.

In het voorwoord van *The Book of Psalms, Pointed in accordance with the twelve ancient tones* gaf Turpin aan hoe de psalmtekst gecombineerd moet worden met de aangegeven psalmtoon. De eerste vier noten zijn de intonatie die door een voorzanger gezongen moeten worden; daarna valt de gemeente of het koor vanaf het begin in. Aan het einde van elke psalm staat de doxologie: 'Glory be to the Father, and to the Son and to the Holy Ghost; As it was in the beginning, is now, and ever shall be, world without end. Amen'. Het zingen van deze doxologie is gebruikelijk in de gregoriaanse traditie. De psalmen worden echter niet voorafgegaan en besloten met een antifoon, zoals veelal in het gregoriaans gebeurt. In het voorwoord is aangegeven dat het ongebeleid zingen van deze psalmen het meest in

overeenstemming is met hun structuur en ontwerp. Toch is dit kennelijk niet overall succesvol en is orgelbegeleiding wenselijk. In 1880 gaf Turpin namelijk de *Accompanying Harmonies to the tones for the Psalms in the twelve ancient church modes* uit.

Het is de vraag waarom Turpin in 1879 nog noodzaak zag om een nieuw psalmenboek uit te geven. Een mogelijke verklaring daarvoor is dat Turpin geïnspireerd werd door de Liturgische beweging en tot de conclusie was gekomen dat het gebruikte psalmenboek – waarschijnlijk het *Psalter Noted* van Helmore uit 1849, zie paragraaf 3.3 – toch te veel was aangepast aan de smaak van de tijd, en dat hij net als de Liturgische beweging ook terug wilde naar de oorspronkelijke notatie en uitvoeringswijze. Wat ook een rol kan spelen is dat het gebruikte psalmenboek niet de King James vertaling volgt en de melodieën daar niet helemaal goed bij passen. Wellicht was de heruitgave van de *Editio Medicaea* in 1871 door Franz Xaver Haberl, zie paragraaf 3.3, een aanzet daarvoor.

7.4 Hymnes

Naast het schrijven van de *Liturgy* en de *Readings upon the Liturgy* was Cardale nog op een andere manier belangrijk voor de liturgische muziek in de Katholiek Apostolische Kerk: samen met Edward Wilton Eddis (1825-1905), profeet van de Westminster congregatie van de Catholic-Apostolic Church, maakte hij namelijk deel uit van de commissie die het nieuwe hymn-boek ging samenstellen.¹¹⁶ Eddis was daarin de drijvende kracht, zie Waller (zonder jaar). In 1864 verscheen met Pinksteren de eerste uitgave van dit hymn-boek met de titel *Hymns for the Use of the Churches*. Het bevatte 205 hymnes met alleen teksten. De tweede editie uit 1871 met wederom alleen teksten bevatte 320 hymnes en daarachter 44 doxologieën en werd in Londen gepubliceerd door de uitgeverij Strangeways, zie Julian (1957, p. 321) en Waller (zonder jaar). Bij de meeste hymnes wordt aan het einde daarvan één van die doxologieën vermeld. Elke hymne eindigt met Amen, net zoals in de *Hymns Ancient and Modern*. Later werden van de *Hymns for the Use of the Churches* nog verschillende edities gedrukt; in 1898 verscheen de negende editie en rond 1920 werd het nog steeds herdrukt, zie Waller (zonder jaar). Het voorwoord voor de tweede en derde editie geeft aan dat de bundel bedoeld was zowel voor gebruik tijdens de kerkdiensten als ook voor persoonlijk gebruik. Dat duidt op een veranderde opvatting ten aanzien van het zingen van hymnes dan in de *Liturgy*. Bij de selectie van hymnes voor de *Hymns for the Use of the Churches* werd in het voorwoord aangegeven dat er naast losse gedichten gebruik gemaakt was van de volgende bundels, zie Eddis en Cardale (1871, Preface):¹¹⁷

- *Hymns Ancient and Modern*, samengesteld door William Henry Monk
- *Hymns of the Eastern Church, translated with Notes and an Introduction*, samengesteld door John Mason Neale
- *Mediaeval Hymns and Sequences*, samengesteld door John Mason Neale
- *Lyra Germanica, Hymns for the Sundays and Chief Festivals of the Christian Year, Translated from the German*, samengesteld door Catherine Winkworth
- *Hymns from the Land of Luther*, samengesteld door Jane Laurie Borthwick
- *Lyra Anglicana, Hymns and Sacred Songs*, samengesteld door Robert Hall Baynes

- *Hymns and Lyrics for the Seasons and Saints' Days of the Church* geschreven door Gerard Moultrie
- *People's Hymnal* van Richard Frederick Littledale en James Edward Vaux
- *Lyra Eucharistica: Hymns and Verses on the Holy Communion, Ancient and Modern with other Poems*, samengesteld door Orby Shipley
- *Holy year; or, Hymns for Sundays and Holidays throughout the Year and for other Occasions*, samengesteld door Christopher Wordsworth

Het is de vraag waarom het tot 1864 duurde voordat de *Hymns for the Use of the Churches* verscheen; al in de jaren veertig van de negentiende eeuw werd de Catholic Apostolic Church opgericht. Dat er toch een hymn-boek werd uitgegeven hangt wellicht samen met het feit dat pas na het verschijnen van de *Hymns Ancient and Modern* in 1861 het zingen van hymnes in brede kring echt geaccepteerd werd. Wellicht hangt het ook samen met het punt dat er in eerste instantie nog te weinig hymnes van voldoende kwaliteit waren die het katholiek apostolische gedachtegoed verwoordden en bood de liturgie weinig ruimte voor hymnes. Aan de andere kant was er al lange tijd een behoefte aan hymnes. Het voorwoord van de *Hymns for the Use of the Churches* stelt in de tweede editie uit 1871:

"In addition to the Divine songs and anthems, principally from Holy Scripture, which had been in use among these congregations, a desire had long existed for a larger selection of Hymns, for use both in the public worship of the Church and in private devotional exercises, before the first edition of this Book was issued", zie: Eddis en Cardale (1871, Preface).

De hymnes in de *Hymns for the Use of the Churches* komen uit een grote variëteit van stromingen en uit verschillende eeuwen; dit geeft een indicatie van de oecumenische aard van de katholiek apostolische beweging. De index van de liederen geeft daarbij aan van welke dichter een lied komt. Zo treffen we vertalingen aan van liederen van de vroege kerkvaders als Ambrosius en Augustinus, de vroege Anglicaanse Kerk, de middeleeuwen met Thomas van Aquino, de reformatie met liederen van Luther en Weissel. Daarnaast zien we hymnes van Isaac Watts, Phillip Doddridge en James Montgomery en toont de opname van hymnes van Charles Wesley invloed van methodistische spiritualiteit. Van Charles Wesley vinden we uit 1749 een hymne over de doop met de Heilige Geest:

*Come, Holy Spirit, from on high,
Baptizer of our spirits, Thou
The purifying grace apply,
And witness with the water now (hymne 281)*

Verder werden er niet alleen hymnes uit de Oxford-beweging opgenomen van John Henry Newman en John Keble, maar ook hymnes uit de evangelische hoek van John Newton en William Cowper en tevens vertalingen uit het Grieks en het Latijn afkomstig van John Mason Neale. We treffen echter nog geen hymnes aan uit de heiligingsbeweging; die beweging komt pas in Europa van de grond rond 1875, zie hoofdstuk 6.

Zowel de uitgave van 1864 als die van 1871 van de *Hymns for the Use of the Churches* bevatten alleen liedteksten en geen melodieën. Een begeleidingsbundel ontbrak nog. Daarin voorzag Edmund Hart Turpin in 1872 in met de *Hymn tunes: Companion to the Hymns for the use of the churches*. De bundel is verschillende keren herdrukt en de laatst bekende uitgave is die van 1939. De uitgave van 1939 heeft in totaal 320 hymnes en die corresponderen met de tekstuitleg van de tweede editie van de *Hymns for the Use of the Churches*. De *Hymn Tunes* bevat echter alleen de vierstemmige begeleidingen, niet de teksten; klaarblijkelijk was deze bundel alleen bedoeld voor de organist om te begeleiden, niet om de hymnes vierstemmig te zingen. Voor sommige hymnes zijn er meerdere tunes. Daarnaast bevat het vier psalmzettingen, waarvan één op basis van het gregoriaans en één van Turpin.

De *Hymn Tunes* geeft een aanduiding van de herkomst. Voor 48 van de 320 hymnes schreef Turpin nieuwe melodieën; 29 van die 48 melodieën zijn voor hymnes die geschreven zijn door interne dichters zoals E.W. Eddis en Jane Eliza Leeson. Naast deze nieuwe melodieën zijn er 26 met vierstemmig, geharmoniseerd gregoriaans. De rest van de melodieën komt uit diverse psalters - waaronder het Schotse Psalter, het Geneefse Psalter, het Moravische Psalter en één uit een Nederlands Psalter, uit diverse Engelse en Duitse koraalboeken, J.H. Schein's *Cantional*, van componisten uit de renaissance zoals Tallis, Palestrina en Gibbons, van barokcomponisten als J.S. Bach, G.F. Händel en H. Purcell, van romantische componisten zoals M. Haydn, L. van Beethoven, F. Schubert, R. Schumann en G. Rossini, maar daarnaast ook van C.F. Lampe en van typische componisten uit de *Hymns Ancient and Modern* zoals W.H. Monk, J.B. Dykes en H. Gauntlett. Ook qua selectie van de melodieën zien we dus een veelheid aan componisten uit diverse eeuwen.

Als we de *Hymn Tunes* vergelijken met die in de *Hymns Ancient and Modern* zien we dat de muzikale stijl vergelijkbaar is. De muzikale stijl sluit aan bij de opvattingen van Cardale over muziek, zie paragraaf 7.2. Verder hebben de hymnes net zoals in de *Hymns Ancient and Modern* een naam en wordt elke hymne besloten met een gezongen Amen. Een vergelijking met de *Hymns Ancient and Modern* laat ook zien dat de *Hymns for the Use of the Churches* grotendeels gebaseerd is op hetzelfde corpus aan liederen. Aan de andere kant bevat de *Hymns for the Use of the Churches* maar zes liederen uit de *Hymns Ancient and Modern*. Opvallend is dat de hymnteksten in beide bundels op dezelfde manier typografisch zijn gezet met een grote initialen aan het begin van de eerste regel. De invloed van de Oxford-beweging bij dit liedboek zit minder in het overnemen van liederen, en meer in het opnieuw vertalen van Griekse en Latijnse liederen. Bij de hymnes die uit het Grieks of Latijn vertaald zijn, staat in beide bundels de oorspronkelijke titel. Verder wordt in beide bundels de aanduiding van het metrum aangegeven; dat laatste maakt het mogelijk om een hymne op een andere melodie te zingen.

Als we naar de teksten kijken van de hymnes van externe komaf in de *Hymns for the Use of the Churches* uit 1871 en we vergelijken die met de teksten in de *Hymns Ancient and Modern* uit 1861 en 1875, dan zien we dat de teksten slechts op zeer beperkte schaal aangepast zijn in katholiek apostolische richting. Brand (2013a, p. 114) typeert deze hymnes als standaard christelijke hymnes. In de *Hymns for the Use of the Churches* herkennen apostolischen in de 21ste eeuw alleen nog 'Hark, the Herald Angels Sing' ['Wil met vreugd' en dank bezingen 't

groote voorrecht, U bereid', nr. 121 koorbundel 1932] van John Wesley. De teksten van John Mason Neale uit de *Medieval Hymns* (1861) worden daarentegen niet alleen aangepast aan de katholieke apostolische denkbeelden, maar ook aanzienlijk ingekort.

De externe hymnes worden aangevuld met nieuwe hymnes die in de Catholic Apostolic Church geschreven worden. Edward Wilton Eddis was daarbij hun belangrijkste dichter, zie Waller (zonder jaar). De editie uit 1864 bevat 19 nieuwe gedichten van Eddis en twee vertalingen. In de tweede editie voegde Eddis er veertig nieuwe hymnes en één extra vertaling aan toe. In totaal kwamen er dus 62 hymnes van zijn hand, zie Waller (zonder jaar) en Julian (1957, p. 321). Een viertal daarvan is al in een veel uitgebreidere versie te vinden in Eddis' dichtbundel *The time of the end, and other poems* uit 1851. Een andere dichter die bijdroeg aan de *Hymns for the Use of the Churches*, was Jane Eliza Leeson. Ze was lid van de Catholic Apostolic Church, maar later werd ze rooms-katholiek. Negen van haar hymnes staan in de *Hymns for the Use of the Churches* van 1871. De gedichten 'Loving Shepherd of Thy Sheep' and 'Saviour, teach me day by day' staan in al haar *Hymns and Scenses from Childhood* uit 1842.

Juist in die nieuwe, intern geschreven hymnes, wordt de karakteristiek van de Catholic Apostolic Church zichtbaar, zie Waller (z.j) en Eddis en Cardale (1871). Dat een specifiek thema de aanstaande wederkomst is, blijkt uit 'Blessed are they who wait for Him, as those who wait for morn' (hymne 47) en 'For soon, Jehova Jesu! Thy work shall all be seen' (hymne 4). Een ander kenmerk is het belang van het werk van de Heilige Geest: 'And lost in darkness, sin and woe, O Holy Ghost! Thy power we know' (hymne 190). De Heilige Geest kon daarbij aan de wereld geopenbaard worden via de eucharistie: 'And through the vessel of Thy numbered host reveal the presence of the Holy Ghost' (hymne 191). En de apostelen maakten deel uit van de apostolische successie: 'In one communion we adore, With worthies who have gone before' (hymne 201). Verder zijn de overledenen niet dood, maar slapend en zullen opstaan bij de wederkomst: 'The dead in Christ we may not weep; Our brethren are not dead, but sleep' (hymne 201) en 'The dead in Christ shall first arise, From sweetest sleep awaking' (hymne 112). En er is ook een verwijzing naar de real presence: 'O Holy, holy, Feast of life Divine, True Bread and Wine, Where Christ is present with immortal Food, His Flesh and Blood' (hymne 43). Daarnaast hebben de vieringen een high church karakter in zowel de liturgie als de praktische invulling daarvan: 'Thine incense burn with fourfold odours sweet, From Thine own hand before the mercy seat, Angel of God! Thy voice within the veil, Holds back the storm of earth; Thy prayers prevail' (hymne 292).

De bijdrage van Eddis aan de hymnes was niet alleen qua omvang, maar ook wat betreft de kwaliteit opmerkelijk, zie Hughes (1987, p. 203). Veel van Eddis' hymnes laten een buitengewoon begrip van de Bijbel zien, met name als ze een aspect van het christelijke jaar verbinden met de eucharistie. De eucharistie stelt ons daarbij tijdens het leven in staat om door de werking van de Heilige Geest al een voorproefje te krijgen van de hemele glorie wanneer Christus is opgestaan. Het leven in ons is niet alleen de genade van Christus, maar ook de ontvangst van Christus in Zijn tegenwoordigheid (real presence) waarbij zijn vlees hemels brood is en zijn bloed hemelse wijn. Eddis stelt in zijn gedichten Christus centraal in zijn hoge priesterlijke rol en als de opgestane en verrezen Heer van de Kerk.

Naast de *Hymns for the use of the Churches* verscheen in 1878 de tekstbundel *Hymns for the feasts and other verses* van de hand van William Bramley-Moore (1831-1918), ouderling van de Central Church in Londen, zie Flegg (1992, p. 17). Het voorwoord van deze bundel geeft aan dat de kerkelijke hoogtijdagen zoals Kerst, Pasen, Hemelvaart en Pinksteren “days of joy and gladness and cheerful feasts” moeten zijn. William Bramley-Moore uitte daarin de hoop dat deze gedichten “suitable means to impress upon the young the truths which are brought before them, and which should be printed on their memories in a way that cannot be erased” zullen zijn. In hoeverre deze bundel daadwerkelijk gebruikt is, is niet bekend. Daarnaast verscheen in 1890 nog de *Hymns with Tunes: for the Use of Children and Young Persons*, samengesteld door Newdigate H. Burne, zie Waller (zonder jaar). Ook het gebruik daarvan is niet bekend.

7.5 Responsoriën en anthems

Voor de responsoriën verschijnt er de *Versicles and Responses for use in the Service of the Catholic Apostolic Church during the Eucharist Service*. Deze responsoriën worden gewoonlijk antifonaal gezongen: de priester zingt de voorzang (het versicle) en het koor of de gemeente zingt het antwoord (response).¹¹⁸ Van de *Versicles and Responses* zijn drie edities bekend. De tweede, handgeschreven editie is van 1873, de derde van 1880 en de eerste is zeer waarschijnlijk van vòòr 1873, maar het exacte publicatiejaar is onbekend.¹¹⁹ De titel is bij de derde editie aangepast naar: *Versicles and responses for use in the Service of the Church*. Edmund Hart Turpin speelt hier ook een belangrijke rol. In de toelichting bij de tweede, nog handgeschreven, editie schrijft Thomas Murdoch, de samensteller, namelijk:

“The Editor has to acknowledge the deep obligation he is under to the Authorities of the Church at Gordon Square, for their kindness in allowing him to insert in this Work many of the Responses at the Eucharist Service, so admirably arranged for them by E.H. Turpin, Esq; and his best thanks are also due to Mr Turpin for the kind assistance rendered by him during the progress of the Work”, zie Murdoch (1873, voorwoord).

In het voorwoord van de derde editie uit 1880 wordt nog wat meer informatie verstrekt. De *Versicles and Responses* zijn in principe gearrangeerd op basis van het gregoriaans; de harmonieën voor de smeekbedes in de morgen- en avondvieringen, evenals de gebeden in de voormiddag en de middag zijn hoofdzakelijk overgenomen van een Service van Thomas Tallis; twee responses komen uit de *Cantionale* zoals die in Duitsland gebruikt wordt, en één is gebaseerd op een melodie van Ludwig van Beethoven. In derde editie verschijnen 14 nieuwe responses; die nieuwe responses zijn gemerkt met een *. E.H. Turpin wordt speciaal bedankt voor twee responses en voor veel waardevolle assistentie.

Wat betreft de anthems wordt er gebruik gemaakt van een groot aantal speciale anthems uit een al bestaande bron, zie Curwen (1901, p. 400).¹²⁰ Eén of twee daarvan zijn ontleend aan het gregoriaans, één is van een Dr. Cooke en de rest is gecomponeerd door E.H. Turpin, zie Curwen (1901, p. 400). Van de anthems is een editie bekend van James Peddie uit 1868 onder de titel *Anthems, &c. as used in the Cathedral of the Catholic and Apostolic Church*. Het is uitgegeven door C. Girdwood in Dundee.^{121,122}

Hoofdstuk 8: Katholiek apostolische beweging in Duitsland

8.1 Opkomst katholiek apostolische beweging in Duitsland

In de veelheid aan opwekkingsbewegingen buiten de Landeskirche kwam in de negentiende eeuw in Duitsland ook de katholiek apostolische beweging van de grond, zie Schröter (1998). De man van het eerste uur in Duitsland was apostel Thomas Carlyle; in Engeland heeft hij namelijk Noord-Duitsland als opdrachtsgebied toegewezen gekregen en in het revolutiejaar 1848 stichtte hij in Berlijn de eerste gemeente. Het gedachtegoed in de katholiek apostolische beweging in Duitsland is identiek aan dat van de Katholiek Apostolische Kerk in Engeland, zie hoofdstuk 1. Tot de eerste zeven diakenen hoorde in 1848 Friedrich Wilhelm Schwartz, de latere apostel, zie Münsterberg (2009, p. 14).

Met de diverse andere opwekkingsbewegingen is er in de begintijd veel contact. Zo is er contact tussen Carlyle en Oncken en is er contact met Samuel Preiswerk, een Zwitserse methodistische hoogleraar, zie Schröter (1998, p. 24). Verder sloten de theologen Heinrich Thiersch en Ernst Adolf Roßteuscher, maar ook leerlingen van de katholieke Johann Michael Sailer, een voorman uit de Allgäuer Erweckungsbewegung (zie paragraaf 5.1), zich bij de katholiek apostolische beweging aan, zie Obst (2000, p. 38); het grootste deel van de leden was echter van eenvoudige komaf. Aan de andere kant hekelde Roßteuscher de baptisten omdat zij de kinderdoop verwierpen en daarmee de band tussen alle christenen verbraken, zie Tang (1982, p. 137).

Net zoals in de Katholiek Apostolische Kerk in Engeland kwam er ook in Duitsland een liturgie tot stand. De basis daarvoor vormt de Engelstalige *Liturgy* van Cardale. Carlyle gaf Heinrich Thiersch, hoogleraar theologie, de opdracht om de tweede editie van de *Liturgy* uit 1847 te vertalen, zie Schröter (1998, p. 459-460). Met Carl Rothe en Ernst Adolf Roßteuscher werkte Thiersch aan de liturgie. Het eerste deel van die vertaling met de titel *Die Liturgie. Erster Theil. Die Gottesdienste für das ganze Jahr* werd in het voorjaar van 1848 in Berlijn in gebruik genomen. In de volgende jaren werd deze liturgie gereviseerd door Thiersch en Ernst Adolf Roßteuscher op basis van de verbeterde Engelse versie van 1853. Deze gereviseerde editie getiteld *Die Liturgie und andere Gottesdienste der Kirche. Neue Uebersetzung nach der Englischen Ausgabe von 1853* verscheen in 1859. Schröter (1998, p. 460) geeft aan dat deze versie waarschijnlijk ook het *Psalter* en de *Katechismus* bevatte; het *Hymnologium* werd later toegevoegd. Naast psalmen en hymnes, werden er conform de liturgie ook responsoriën en cantica gezongen. Zingen was daarbij in eerste instantie iets voor de gemeente. Ludwig Albrecht (1861-1931), een katholiek apostolische theoloog die vooral bekend is geworden met zijn vertaling van het Nieuwe Testament uit 1920, schrijft hierover:

“... wie der Gottesdienst nicht nur von einem Chor, sondern von der ganzen Gemeinde gefeiert wird, so muss der Kirchengesang der Art sein, dass auch die

Gemeindemitglieder ihren gebührlchen Anteil daran nehmen können”, zie Koch (2013).

8.2 Gemeenschappelijke muziek: niet-metrische psalmen, hymnes en responsoriën

8.2.1 Psalmen: anglicaanse chants en gregoriaanse psalmodie

Net zoals in Engeland ging men in de Katholisch-Apostolische Kirche gebruik maken van niet-metrische psalmen. De eerste stap daarin is dat Frederick William Hanham Layton, engel van de katholiek apostolische gemeente Londen-Islington, in 1849 op zijn reis met apostel Carlyle in Berlijn ‘Zweizeilige psalmengesang’ introduceerde, zie Schröter (1998, p. 45). Het is de vraag of dit gregoriaanse melodieën zijn; het kunnen net zo goed anglicaanse single chants zijn. Voor dat laatste zijn drie argumenten:¹²³ a) In het Noord-Duitse psalter staat er één traditionele gregoriaanse melodie per psalm plus één moderne chant melodie. In de Noord-Duitse Cantionalia zijn er ook collecties van chants die separaat werden gepubliceerd zoals die van Roßteuscher waaraan hij samen met Heinrich Thiersch en Carl Rothe werkte, zie Schröter (1998, p. 460); b) in het Zuid-Duitse *Musikheft zur Liturgie* staan alleen anglicaanse chants en c) het inhuren van Turpin in 1858 in de Londense Katholiek Apostolische Kerk om gregoriaans (plainsong) te onderwijzen, kan erop wijzen dat er vóór 1858 geen gregoriaanse melodieën maar anglicaanse single chants werd gebruikt en mogelijk het gregoriaans in de ‘Parisian mode’; daarmee introduceerde Layton waarschijnlijk single chants in Noord-Duitsland in plaats van gregoriaanse psalmodie.

Later is er waarschijnlijk ook in Duitsland overgestapt op de gregoriaanse zingwijze van de psalmen. Een indicatie daarvan is de latere editie van het Duitse psalter uit de Katholisch-Apostolische Kirche uit 1903 onder de titel *Der Psalter*. Analyse daarvan laat een aantal dingen zien. Ten eerste is er voor elke psalm een keuze tussen twee gregoriaanse melodieën en ontbreekt bij elke psalmmelodie een verwijzing naar de gehanteerde gregoriaanse psalmtoon zoals we die wel vinden in *The Book of Psalms* van Turpin uit 1879. Ook worden er andere psalmtonen gebruikt dan in dit psalmenboek van Turpin en is er geen overeenkomst met het *Psalter Noted* van Helmore uit 1849; waarschijnlijk zijn het nieuwe gregoriaanse psalmmelodieën. Het is namelijk moeilijk om in de Duitse taal gregoriaans te zingen op melodieën die gecreëerd zijn voor Latijnse teksten omdat de tekstaccenten anders vallen, zie Giewald en Thomann (2001, p. 86). Van antifonen voor en na de psalm, zoals gebruikelijk in het gregoriaans, is wederom geen sprake. Bij elk begin van een psalm staat er een uitgewerkte initiaal. Bij het *Psalter* zit ook een tabel wanneer welke psalmen gebruikt moeten worden, net zoals bij de Engelse katholiek apostolische gecombineerde bundels met daarin zowel het lectionarium, de liturgie, de hymnes en de psalmen. Verder laat het voorwoord van de editie van 1903 zien dat de versindeling in 1903 nog is aangepast aan de oorspronkelijke versindeling; kennelijk was daarvan van afgeweken:

“Die schon durch Circular von Dezember 1892 empfohlene und seitdem in einer Reihe von Gemeinden angenommene Wiederherstellung der ursprünglichen Verseintheilung der Psalmen ist in dieser neuen Ausgabe nunmehr an allen de Stellen durchgeführt, wo dieselbe verlassen war. Die Melodien sind unverändert nach der vorigen Ausgabe abgedruckt worden, weil sie in dieser Gestalt wohl in der Mehrzahl der Gemeinden eingebürgert sind. Doch bleibt jedem Engel die eigene freie Auswahl aus den vorhandenen Melodien unbeschränkt”, zie Katholisch-Apostolische Kirche (1903, Vorbemerkung).

In het *Psalter* van 1903 werd echter niet vermeld van welke Bijbelvertaling gebruik wordt gemaakt. De Luther-vertaling is al sinds de zestiende eeuw beschikbaar, maar in de periode 1830-1835 verscheen er ook in zes delen een nieuwe Bijbelvertaling van de rooms-katholieke theoloog en priester Joseph Franz von Allioli (1793-1873) met als titel *Übersetzung der heiligen Schriften Alten und Neuen Testaments, aus der Vulgata, mit Bezug auf den Grundtext, neu übersetzt und mit kurzen Anmerkungen erläutert*. Op 11 mei 1830 kreeg dit werk de officiële goedkeuring van de paus.¹²⁴ Het was de eerste Duitse vertaling met goedkeuring van de paus gebaseerd op de Vulgata, de Hebreeuwse en Griekse Bijbelteksten.¹²⁵ Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw tot midden twintigste eeuw was de Allioli-Bijbel de meest verspreide Duitse katholieke Bijbelvertaling. Als we de psalmteksten van de Luther-vertaling, het katholieke apostolische *Psalter* uit 1903 en de Allioli-vertaling naast elkaar leggen, dan is het duidelijk dat het katholieke apostolische *Psalter* gebruik maakt van de Luther-vertaling; op een aantal plekken is die aangepast zodat de teksten op de nieuwe, tweeregelige gregoriaanse melodieën passen. Wanneer deze gregoriaanse psalmbundel is geïntroduceerd en wie die samengesteld heeft, is onbekend.

Er is ook nog in Zürich een Zwitsere katholieke apostolische psalmuitgave uitgegeven bij Zürcher & Furrer. Daarvan is een editie uit 1910 bekend onder de titel: *Die Psalmen. Zum Gebrauche beim gottesdienstlichen Gesange*.¹²⁶

8.2.2 Hymnes

Naast de psalmenboeken verscheen in 1859 in Duitsland, vijf jaar eerder dan in Engeland, de eerste katholieke apostolische liedbundel onder de titel: *Hymnologium: Eine Sammlung der besten Lieder und Lobgesänge aus allen Jahrhunderten der Kirche mit beigegeführten Melodieën* met in totaal 130 eenstemmige liederen. Ook deze liederen worden afgesloten met een gezongen ‘Amen’. Deze bundel werd samengesteld door Ernst Adolf Roßteuscher (1822-1892), zie Schröter (1998, p. 64). Zoals de titel aangeeft wilde men het beste uit alle tijden en alle stromingen in dit liedboek verenigen. Dit deed hij door zowel psalmen, hymnen als geestelijke liederen op te nemen. In de inleiding verwoordt Roßteuscher dit als volgt:

“Der Apostel führt [...] drei gleich-, oder doch je in ihrer Art wolberechtigte Formen des kirchlichen Gesanges an: Psalmen, hymnen und geistliche (d.h. vom heiligen Geist inspirierte) Gesänge. Sie entsprechen dreien Formen, in denen sich die göttliche Belehrung bewegt: der Schriftlesung, dem kirchlichen Bekenntnisse und dem freien

prophetischen Worte; und keine dieser drei Formen darf der Kirche fehlen, weder in ihrer Lehre, noch in ihrem Gesange”, zie Roßteuscher (1859, p. IV).

Net als in de Engelse *Hymns for the Use of the Churches* is het *Hymnologium* samengesteld uit opnieuw vertaalde Griekse en Latijnse hymnes, uit psalmen en uit evangelisch-lutherse liederen. Dit duidt op invloed uit de Oxford-beweging. Wat betreft de vertalingen uit het Latijn geeft de inleiding van het *Hymnologium* van 1859 aan dat daarvoor gebruik is gemaakt van de *Graduale* en de *Vesperale Romanum* en de Griekse vertalingen in de *Krug zerkownago penija* (de kringen van kerkelijke gezangen voor twee stemmen) zoals die door Lwoff waren herzien voor het Russische kerkgezag. Uit deze bronnen komen in totaal 56 vertaalde liederen uit het Grieks en het Latijn. Voor de Duitse evangelisch-lutherse liederen wordt er gebruik gemaakt van werken van Tucher en Winterfeld en in mindere mate van Kochers *Zionsharfe*. Ten aanzien van Tucher en Winterfeld wordt niet aangegeven welke van hun werken specifiek gebruikt zijn. Bij vergelijking van de diverse bundels blijkt dat men met Tucher het *Deutsches Evangelisches Kirchen-Gesangbuch in 150 Kernliedern* uit 1853 bedoelt, zie paragraaf 4.5. Circa 40 liederen worden daaruit in aangepaste vorm overgenomen. De aanpassingen betreffen met name een selectie van de strofen en in beperkte mate tekstaanpassingen. Uit Kochers *Zionsharfe* uit 1855 met in totaal 1137 liederen, worden slechts enkele liederen overgenomen.

Wat betreft de evangelisch-lutherse liederen bevat het *Hymnologium* van 1859 veel liederen van piëtistische dichters van vóór de negentiende eeuw zoals Gerhardt en Tersteegen. Aan de andere kant treffen we behalve één lied van Preiswerk geen werk aan van negentiende-eeuwse dichters uit de Erweckung zoals Spitta, C.G. Barth, F.A. Krummacher en Gustav Knak. En ook van interne komaf treffen we geen liederen aan behalve twee liederen van Carl W.S. Rothe, één van de eerste verzegelden die in 1852 engel zou worden - zie Brand (2013a, p. 125).

In 1866 verscheen een tweede en sterk uitgebreide editie van het *Hymnologium* met 344 éénstemmige liederen. Het basismodel blijft hetzelfde als in de eerste uitgave uit 1859. Naast vertalingen uit het Latijn en Grieks, werden er psalmen en liederen uit evangelisch-lutherse hoek gebruikt. Een aanduiding vanuit welke bronnen er geselecteerd is, ontbreekt echter. Toch valt over de herkomst van het *Hymnologium* uit 1866 het een en ander te zeggen. Zo werden er nog eens 49 extra liederen uit het *Deutsches Evangelisches Kirchen-Gesangbuch in 150 Kernliedern* opgenomen bovenop de liederen die daaruit al in de editie van 1859 staan. Verder neemt het aantal liederen en vertalingen van interne komaf toe. Zo verschenen er naast de liederen van Ernst Adolf Roßteuscher ook liederen van Gertrud van Richthofen en Johan Jakob Traugott Geering. Daarnaast worden er 9 liederen vertaald uit de *Hymns for the Use of the Churches* uit 1864. Behalve één lied van F.A. Krummacher bevat het geen liederen uit de Erweckungsbewegung. Er is echter slechts één lied dat rechtstreeks uit de Oxford-beweging wordt overgenomen, namelijk een lied van John Keble: ‘Das Wort, das über Eden am ersten Hochzeitstag’ (nr. 167). Qua muziekstijl treffen we met name ritmische koralen aan.

8.2.3 Responsoriën en cantica

Waar Murdoch de responsoriën van de Catholic Apostolic Church separaat uitgeeft, zijn er in katholiek apostolische hoek in Duitsland diverse *Cantionales* bekend waarin de responsoriën en de cantica maar ook andere liturgische gezangen gebundeld zijn uitgegeven. Tot die uitgave horen de edities van Breslau, Protze, Zwanzig en Bordt.¹²⁷ De titel van het *Neues Cationale* van Protze uit circa 1890 geeft een indicatie van de samenstelling. Het bevat:

- *Intonationen, Versikel, Responsorien, Epistel – und Communionsgesängen (deel 1)*
- *Psalmodesche Sätze für sämtliche Gesänge der Liturgie (deel 2)*
- *Durchgeführte Compositionen der größeren liturgischen Gesangstücke (deel 3)*

8.3 Koormuziek: psalmen en hymnes

Al vrij in het begin waren er openingen om naast de gemeentezang ook koorzang in de kerkdiensten toe te staan. In het *Rubrikenbuch und die Anweisungen zur Ausführung der Liturgie unter anderen Gottesdienste der Kirche* van de Katholisch-apostolische Gemeinde dat voor het eerst verscheen in 1847 – zie Born (1974, p. 78) – en dat de belangrijkste formele liturgische voorschriften vastlegt – zie Korthals (2006, p.6-7) –, staat daarover:

“Zunächst gehört der Gemeinde die Rezitation der gewöhnlichen Responsorien und der Glaubensbekenntnisse; weiterhin auch der Gesang der Psalmen und Hymnen. Auch die regelmäßig wiederkehrenden Gesänge [...] sollten vorzugsweise durch die Gesangsfähigen der Gemeinde vorgetragen werden während die zum Singen Unfähigen die Worte nur mitlispeln müssen [...] Bei feierlichen Gelegenheiten mag diese Regel dahin beschränkt werden, dass auch jenen Gesänge dem Chor überlassen und eine die Kräfte des allgemeinen Gemeindegesangs übersteigende, mehr figurierte Musik gewählt werde,” zie Koch (2013).

De psalmen worden niet alleen eenstemmig maar ook op basis van Engelse chants meerstemmig gezongen, zie Ostheimer (2007, p. 9) en Eberle (2012a, p. 4). Een voorbeeld daarvan zijn de zettingen van Ludwig Bordt in zijn *Katholisch-Apostolischer Psalmgesang* uit 1898.

Meerstemmig zingen werd in de katholiek apostolische gemeente zeer gewaardeerd. In aanvulling op het *Hymnologium* zijn er kooruitgaven met vierstemmige zettingen van de hymnes, zie Eberle (2012a, p. 4). Een voorbeeld daarvan is de bundel met koraalzettungen van Hermann Protze uit 1896. Hermann Protze (1866-1942) was een Duitse katholiek apostolische organist, componist en muziekuitgever.¹²⁸ Ver over de Duitse grens was hij bekend met zijn *Praktische Schule für Harmonium* (op. 22, München 1907), die nog jaren daarna opnieuw uitgegeven werd. In 1896 geeft hij ook het *Vierstimmiges Choralbuch zum Hymnologium od. Gesangbuch der Apostolischen Gemeinden* uit. Bij elk van de 214 melodieën uit het *Hymnologium* van 1866 is aangegeven bij welk lied de koraalzetting hoort; een aantal zettingen worden namelijk voor meerdere koralen gebruikt.

Daarnaast verschijnt er in 1879 in Zürich bij Zürcher en Furrer het *Vierstimmiges Hymnologium zum kirchlichen und häuslichen Gebrach*; in 1898 werd deze vervolgens met enkele wijzigingen in de tekst en de melodieën in vrijwel onveranderde vorm herdrukt en bevat het 229 liederen. Volgens het voorwoord is het een uitgave voor de Zwitserse gemeentes. In dat voorwoord maakt men wel de kanttekening dat dit *Hymnologium* het gedachtegoed van de katholieke apostolische nauwelijks verwoordt:

“Es ist notwendig, daran zu erinnern, dass diese Liedersammlung in vielen Theilen nicht das enthält, was wir in Gottes Werk unter Aposteln an Licht empfangen haben. Das deutsche Kirchenlied - eine Frucht der Reformation und späterer, mehr individueller geistlicher Bewegungen - giebt unsern Glauben und unsere Hoffnung betreffend das Reich Gottes und das Kommen des Herrn nur unvollständig wieder, weil die wahre Hülfe aus Zion für die ganze Kirche, nicht nur für eine Abtheilung derselben, noch nicht offenbar geworden war. Darum liegen auch dem Sterben und dem Tode vielfach Gedanken zu Grunde, die der wahren christlichen Hoffnung nicht entsprechen, und es wäre nicht möglich, diess zu beschneiden, ohne dem Ganzen Gewalt anzuthun und damit auch in gewissem Sinn das Pietätsgefühl gegen die Verfasser zu verletzen. Das gesegnete Gebrauch wird darin bestehen, dass wir das, was der Herr der Kirche jenen Knechten zu ihrer Zeit gegeben hat, mit Dank gegen Ihn in dem Lichte verwenden, welches Er zu dieser Zeit vor Seiner Zukunft wieder in vollem Maße leuchten läßt.”

In het *Vierstimmiges Hymnologium* van 1898 vinden we liederen uit piëtistische, evangelisch-lutherse hoek, uit de Verlichting, de Erweckungsbewegung en de rooms-katholieke traditie. Daarnaast vinden we ook enkele nieuwe liederen van interne komaf, met name van Karl Rothe, Traugott Geering, Gertrud von Richthofen en Ernst Adolf Roßteuscher. Daarnaast schreven Gertrud von Richthofen en Ernst Adolf Roßteuscher enkele vertalingen van liederen van Edward Wilton Eddis en John Keble. Het heiligingslied vinden we er niet in terug. De vierstemmige zettingen maken zowel een uitvoering door de gemeente als door een gemengd koor mogelijk; het voorwoord doet daarover echter geen uitspraak. In deze bundel is wel ‘Ich bete an die Macht der Liebe’ [‘Ik bid U aan, o macht der liefde’, nr. 72 koorbundel 1932] als nr. 184 opgenomen.

Hoofdstuk 9: Nieuw-apostolische beweging in Duitsland

9.1 *Ontstaan van de Allgemeine Christliche Apostolische Mission*

In 1863 splitste de gemeente Hamburg zich af van de katholisch-apostolische Gemeinde. De oorzaak hiervoor lag in het feit dat de roepingen van apostel Rosochacky op 10 oktober 1862 en die van Preuß op 12 april 1863 afgewezen werden door Apostel Woodhouse, zie Brand (2001, p. 46-50). Op 27 januari 1863 werden Friedrich Schwartz en de Hamburgse gemeente geëxcommuniceerd, zie Eberle (2012b). De Hamburgse gemeente ging verder als Allgemeine Christliche Apostolische Mission (ACAM); Schwartz werd in dat jaar naar Nederland gestuurd om daar zijn arbeid te gaan verrichten, zie hoofdstuk 4.¹²⁹ Als we de statuten van de de ACAM erop naslaan dan wordt het duidelijk dat de missie-arbeid duidt op een beperkte mate van inwendige zending voor armen en zieken maar niet op uitwendige zending:

“Die allgemeine, christliche apostolischen Mission hat die Aufgabe, unter den Christen aller Confessionen lebendigen Glauben an den in Christo Jesu geoffenbarten dreieinigen Gott, und gottseligen Wandel zu erwecken und zu befördern. Brüderliche Einheit im Glauben, in der Hoffnung und Liebe; treue Pflichterfüllung gegen Gott und Menschen; in der Kirche, im Staat und in der Familie, sind das Ziel der Bestrebungen dieser Mission, um die Christen dadurch würdig vorzubereiten für das Reich Gottes und die Zukunft unsers Herrn und Heiland Jesu Christi, worin die Grundlage zu finden ist für unser zeitliches und ewiges Heil.” (Artikel 1)

“Die materiellen Mittel zur Bestreitung der gesamten Ausgaben, welche sowohl für die Missionsthätigkeit selbst, als auch für nothwendige Pflege der Armen und Kranken veranlaßt werden, werden sämmtlich durch freiwilliges Liebesopfer aufgebracht [...]” (Artikel 6)

Vanaf 1864 ontstonden de eerste kleine dochtergemeentes in Harz en in Berlijn, zie Eberle (2012b). Om het aantal apostelen weer op twaalf te brengen, werden er apostelen geroepen; de nog levende apostelen uit de katholieke apostolische gemeente werden daarbij erkend en meegeteld. Meer specifiek worden de volgende apostelen geroepen in de Allgemeine Christliche Apostolische Mission, zie Eberle (2012b):

- Carl Wilhelm Louis Preuß, geroepen op 12 april 1863 voor Duitsland
- Friedrich Wilhelm Schwartz, geroepen op 25 mei 1863 voor Nederland
- Peter Wilhem Louis Stechmann, geroepen op 30 oktober 1864 voor Hongarije
- Heinrich Ferdinand Hoppe, geroepen op 30 oktober 1864 voor Noord-Amerika
- Johann August Ludwig Bösecke, geroepen op 30 oktober 1864 voor Silezië
- Johann Christoph Leonhard Hohl, geroepen op 30 oktober 1864 voor Zuid-Duitsland

- Friedrich Wilhelm Menkhoff, geroepen op 19 mei 1872 voor Westfalen/Rijngebied

Uit de liturgie van de Katholisch-apostolische Kirche ontstond in de Allgemeine Christliche Apostolische Mission met enkele wijzigingen in 1864 de zogenaamde Stechmann-Liturgie met als titel *Die Liturgie Andachtsbuch zum Gebrauch bei allen Gottesdiensten der christlichen Kirche*, zie Korthals (2006, p. 9). Die liturgie bestaat uit twee delen: het liturgieboek en het psalmenboek (*Psalter*). Naast het Psalter bevat de liturgie een lijst van de voorgeschreven psalmen op de vieringen. De liturgie is een gecondenseerde vorm van de liturgie zoals die in opdracht van Carlyle was samengesteld; het bevat 36 liederen, zie Eberle (2009, p. 182). In bijna alle gebeden werd de uitspraak van de woorden licht veranderd, zonder daarbij de betekenis te veranderen.¹³⁰ Zingen bleef een zaak van de gemeente net als in de Katholiek Apostolische Kerk, zie Koch (2013).

In het liturgieboek vinden we dezelfde soorten liturgische liederen als Roßteuscher in zijn *Hymnologium* uit 1859 noemde. In de Stechmann-liturgie staan maar weinig koralen uit het *Hymnologium* van 1859, zie Korthals (2006, p. 10); waarschijnlijk komen deze uit de evangelische kerk in Duitsland. Onderzoek heeft namelijk laten zien dat totdat er een eigen liedboek in de Allgemeine Christliche Apostolische Mission verscheen, er gebruik werd gemaakt van het liedboek van de Evangelische Landeskirche, zie Korthals (2006, p. 10). Verder is bekend dat er in 1881/1882 in Berlijn nog de *Cantionale* is uitgegeven met waarschijnlijk diverse liturgische gezangen.¹³¹ Een tweede, licht aangepaste editie van de *Liturgie* verscheen in 1894.¹³²

9.2 Ontstaan van de Apostolische Gemeinde

Door een opvolgingsstrijd na de dood van apostel Preuß, kwam het in 1878 in de Allgemeine Christliche Apostolische Mission tot een splitsing tussen een groot deel van de Hamburgse gemeente met de profeet Heinrich Geyer en apostel Johann Friedrich Güldner aan de ene kant en apostelen Menkhoff, Schwartz, Wichmann en Krebs aan de andere kant.¹³³ Uit deze splitsing kwam de Apostolische Gemeinde voort. Het is de aanduiding voor de afgesplitste gemeentes van de Allgemeine Christliche Apostolische Mission zoals die door apostel Friedrich Wilhelm Menkhoff (stamm Isachar) en apostel Friedrich Krebs (stam Ephraim) geleid werden.¹³⁴ Rond 1907 ging de Apostolische Gemeinde zich Neuapostolische Kirche noemen.

De Apostolische Gemeinde markeert het begin van het 'nieuwe licht'. Kenmerkend aan dit 'nieuwe licht' zijn de volgende elementen, zie Brand (2013a, p. 169 en verder). Ten eerste ging de apostel een centrale plaats innemen, werd het viervoudige ambt losgelaten en werd het profetenambt afgeschaft. De apostel ging de plaats innemen van de Heer, op wiens wederkomst werd gewacht. Ten tweede kwam het levende apostelwoord centraal te staan, in plaats van de Bijbel. Daarnaast vond Krebs het niet nodig om aan te geven door welke geschriften en denkbeelden hij beïnvloed was. Toch is het duidelijk dat het historisch-kritische Bijbelonderzoek waarin de Bijbel niet meer als het onfeilbare Woord van God, maar als een door mensen geschreven bundel van teksten gezien wordt, van invloed was. Verder groeit uit het informele leiderschap van apostel Schwartz en na zijn overlijden dat van

apostel Krebs het ambt van stamapostel. Daarnaast geloofde men als uitverkoren verzegelden deel te krijgen aan de eerste opstanding; als zodanig was dat een groot verschil met de oecumenische instelling van de ACAM die zich deel voelde van de gemeenschap van alle gedoopten. Voor de preken werden er niet vooraf Bijbelteksten bestudeerd, maar er werd voor de vuist weg en tot het hart van de toehoorders gepredikt, ook op basis van voorbeelden uit het dagelijks leven. De facto was er sprake van volks lekenpriesterschap. Verder had de gemeente actief deel aan de diensten en zong zij liederen uit de Erweckungsbewegung en het piëtisme, was de betrokkenheid van de gemeenteleden bij de gemeente groot en waren de onderlinge verhoudingen warm en innig.

Voor de gemeentevorming door apostel Menkhoff was er een belangrijke relatie met de Queller Missionsverein zoals die vanuit de Minden-Ravenberger-Erweckungsbewegung van Volkening ontstond. De basis voor deze missievereniging werd gelegd met het missiefeest dat in Steinhagen in 1835 voor het eerst werd gehouden, zie Eberle (2015b). In dat jaar en de volgende jaren preekte Johann Heinrich Volkening tijdens het missiefeest. In 1838 verhuisde Volkening tegen zijn wil naar Jöllenbeck, zie Scharpff (1964, p. 63); de preken van Volkening waren zo opwekkend, dat een aantal inwoners van Quelle vroeg op de zondagmorgen over de berg naar Jöllenbeck liepen om zijn preek te horen. Die preek werd zondagmiddags met burens in Quelle doorgesproken. Hieruit ontstonden zondagmiddagdiensten die in een boerderij in Quelle gehouden werden. Naast deze diensten werd de Bijbel maar werden ook preken gelezen en gezamenlijk besproken. Deze lekendiensten ontwikkelden zich tot reguliere diensten die door een dominee uit een naburige gemeente geleid werden. Hieruit ontstond in 1865 de Queller Missionsverein. De nadruk kwam daarin met name te liggen op de inwendige zending. Concreet gaat het daarbij om de zondagsviering, de jeugd op de vrije zondagmiddag te behoeden voor alle wereldse verlokkingen, en zieken en armen te ondersteunen met christelijke lectuur en andere hulp.

Een belangrijke persoon in de Queller Missionsverein – en later ook binnen de apostolische beweging – was Friedrich Wilhelm Menkhoff (1826-1895). Hij was confirmant van Johann Heinrich Volkening en onder zijn invloed besloot hij in 1848 missionaris onder de heidenen te worden, zie Eberle (2015b). Bij de Diakonenanstalt in Duisburg werd hij vervolgens opgeleid tot diaken. In 1852 zond de Diakonenanstalt hem naar de provincies Groningen, Friesland en Drenthe om daar het evangelie te verspreiden onder Duitse arbeidsmigranten, zie Eberle (2015b). In 1853 werd Menkhoff in Amsterdam assistent van Jan de Liefde die hem onderdak bood en theologie onderwees, zie Brand (2013a, p. 141). Het jaar daarop, in februari 1854, blijkt dat Menkhoff uit de Diakonenanstalt is gestapt, zie Eberle (2014c). Nadat in 1856 Jan de Liefde in Amsterdam de eerste Vrije Evangelische Gemeente had opgericht, volgde in 1857 de tweede gemeente in Ouderkerk aan de Amstel, zie Eberle (2014c) en van Kooten en Prins (2012, p. 25). Van 1860 tot 1868 was Menkhoff predikant in de Vrije Evangelische Gemeente in Ouderkerk aan de Amstel, zie Eberle (2014c). In die tijd ging Menkhoff ieder jaar terug naar Duitsland om daar zijn familie te bezoeken, te preken in de evangelische gemeente in Steinhagen en op de missiefeesten in Quelle zoals die door Volkening gestart waren; de voorganger van die gemeente was dan op vakantie, zie Niehaus (1928, p. 1). Daar leerde Hermann Niehaus (1848-1932), wiens ouders tot de Queller

Missionsverein behoorden, de latere apostel Menkhoff kennen. In zijn autobiografie schreef hij over Menkhoff:

“Dieser Menkhoff war bekannt, als ein Glaubensmensch predigte er dann auch auf dem Queller Missionsfeste. Er war ein gewaltiger Redner. Er lies aber immer schon eingewickelt, von dem Apostolischen durchblicken. Wenn alle gingen, ging ich auch. Somit auch nach Steinhagen, wo der Menkhoff predigte. Unter der Predigt von Menkhoff, wurde ich so gewaltig ergriffen, dass ich vor Angst nicht wusste wo ich bleiben sollte, es war mir als ob der Brustkasten viel zu enge war. Ich suchte einen Ausweg, konnte aber nicht herauskommen. Zum Schlusse lies der Menkhoff das Lied singen, oder den Vers: "Wie herrlich ist die neue Welt, usw.". Unter dem Singen wurde es mit mir noch schlimmer,” zie Niehaus (1928, p.1-2).

Toen de leider van de Queller Missionsverein stierf – waarschijnlijk wordt hier geduid op het overlijden van de voorzitter Franz Heinrich Niewöhner op 1 december 1866, zie Eberle (2015b) – was er niemand die zijn plaats kon invullen waardoor de Queller Missionsverein ten gronde dreigde te gaan, zie Niehaus (1928, p. 2). Niewöhner had Hermann Niehaus steeds bewogen om toe te treden tot de Queller Missionsverein, maar zonder succes; ook Niehaus’ ouders hadden dat geprobeerd. In 1867 werd Menkhoff leider van de Queller Missionsverein, zie Obst (2000, p. 79). De vreugde was groot, maar Menkhoff bracht wel een andere leer. In 1863 kwam Menkhoff namelijk in Amsterdam in aanraking met de Apostolische Zending en in 1867 werd hij door Schwartz verzegeld, zie Eberle (2014c). Dit leidde tot een breuk tussen Menkhoff en Jan de Liefde; Menkhoff gaf daarom zijn positie in de Vrije Evangelische Gemeente op in 1868, zie Eberle (2014c).

Met zijn familie hoorde Hermann Niehaus tot de kleine kring die de apostolische verkondiging bereidwillig aanvaardden, zie Obst (2000, p. 92). Na de eerste wat grotere verzameling van de zich vormende gemeente in de schuur van de vader van Niehaus, verlegde Menkhoff het zwaartepunt van zijn verkondigingsarbeid naar Bielefeld. In de zomer van 1868 bezocht apostel Schwartz de kleine gemeente in Bielefeld en verzegelde de familie Niehaus; een week later werd Hermann Niehaus geroepen tot diaken. Tijdens een tweede bezoek van Schwartz in 1867 werd hij tot evangelist geroepen. Vanaf circa 1868 vonden in Steinhagen de eerste apostolische bijeenkomsten plaats, zie Eberle (2014c). Daarop verloor Menkhoff zijn positie in de Queller Missionsverein; de Queller Missionsverein is vervolgens waarschijnlijk afgebrokkeld, zie Eberle (2014c). In 1872 werd Menkhoff in Amsterdam door de profeet Ansingh tot apostel geroepen met als opdrachtsgebied Noordrijn-Westfalen en door Schwartz uitgezonden, zie Brand (2013a, p. 142). Zijn belangrijkste medewerker was Hermann Niehaus, de latere stamapostel, zie Eberle (2015b). De apostolische gemeente breidde zich vanuit Quelle/Steinhagen langzaam uit in Westfalen en in het Rijnland. De eerste dochtergemeentes ontstonden in Ruhrort en Iserlohn. In het sterfjaar van Menkhoff, 1895, waren er in Westfalen en Rijnland 16 gemeentes.

Naast Menkhoff nam apostel Friedrich Krebs een belangrijke plaats in bij de groei van het apostolische werk in Duitsland, zie Brand (2013a, p. 165). In 1881 werd hij geroepen als

apostel. Onder de leiding van Krebs nam het aantal gemeentes sterk toe en werd zijn arbeidsterrein groter. In 1884 kreeg hij de zorg over de gemeentes in Berlijn en omgeving die eerder onder de leiding van Bösecke stonden, en na het overlijden van Menkhoff en Schwartz in 1895 ook de stammen Issachar (Noordrijn-Westfalen) en Juda (Nederland). In datzelfde jaar werd hij verantwoordelijk redacteur van de *Wächterstimmen aus Ephraïm*, een tijdschrift dat hem de mogelijkheid bood om eenheid in de leer te bevorderen. Krebs hield ook van zingen en bevorderde het zingen met een gemengd koor, zie Brand (2013a, p. 164).

Qua liturgie en liedboek ging de Apostolische Gemeinde haar eigen weg. Geleidelijk werd de katholiek apostolische liturgie afgeschaft. De liturgie werd als ongewenst beschouwd, maar men tolereerde deze als een deel van de traditie. Het kerkelijke gebruik van muziek verschilde tussen gemeentes net zoals dat het geval was voor de liturgie, zie Korthals (2006). Vanaf 1885 ging apostel Menkhoff de liturgie in de Apostolische Gemeinde hervormen. De liturgische kledij werd afgeschaft, met het monotone zingen en lezen van liturgische gebeden werd gestopt en ook andere uiterlijke gebruiken zoals wierook verdwenen, zie Korthals (2006, p. 10-12). Tegen het einde van de jaren tachtig van de negentiende eeuw waren alle sporen uit de katholiek apostolische traditie uitgewist. Met het laten vervallen van de katholiek apostolische liturgie kreeg de kerkdienst een andere, meer calvinistische focus. In plaats van het centrale thema van het sacrament van de eucharistie kwam de vrije prediking centraal te staan. Deze werd verstaan als het levende woord van God.

In Duitsland werd de nieuw-apostolische beweging sterker beïnvloed door het protestantisme dan in Engeland, zie Groot (1999, p. 18). Dit leidde tot versobering. Hoewel men in de kerk bad tot God, werd zijn aanwezigheid niet meer ervaren zoals dat nog wel het geval was in de katholiek apostolische beweging in Engeland. Verder wilde men vooral niet te veel opvallen. Daarnaast waren Duitse apostolischen vaak van eenvoudige komaf in tegenstelling tot de meer aristocratische Engelse apostolischen. Dit leidde in Duitsland tot zeer eenvoudige kerkgebouwen in tegenstelling tot de imposante neogotische kerken in Engeland.

9.3 Gemeenschappelijke muziek in de Neuapostolische Kirche

De voorrang voor het Woord en het ontbreken van een volwaardige liturgie betekende voor de muziekkeuze dat er geen psalmen en liturgische gezangen meer gebruikt werden, maar hymnes, koralen en kerkliederen, zie Korthals (2006, p. 12). Tegelijkertijd kreeg de muziek een andere rol. Muziek werd veel meer een gezongen preek dan een belijdenis van de gemeente.

Het loslaten van de katholiek apostolische liturgie betekende ook een grotere speelruimte voor het gebruik van muziek. Zo werd het gebruik van een bepaald gezangboek niet voorgeschreven. Uit verschillende bewegingen werden er liederen overgenomen die bruikbaar waren om apostolischen te steunen in hun leven van alledag; de teksten werden

wel aan de eigen opvattingen aangepast. In de gemeente Hagen werd er bijvoorbeeld naast het evangelische gezangboek gebruik gemaakt van het gezangboek van de Blaukreuz-gemeente, zie Korthals (2006, p. 12-133). Onder apostel August Ludwig Bösecke (1821-1886) en de latere apostel Ernst Traugott Hallmann (1854-1922) werden er in de Apostolische Gemeinde liederen in de volkston gezongen uit de *Kleine Missionsharfe* van Johann Heinrich Volkening, zie Henke (2013, p.57). Mogelijk heeft Menkhoff door zijn ervaringen met Volkening in de Minden-Ravensberger Erweckungsbewegung met de *Kleine Missionsharfe* en misschien ook de *Große Missionsharfe* het gebruik daarvan in de apostolische beweging geïntroduceerd, maar daarvoor zijn geen bewijzen gevonden. Ook werden er op een zolder van een Neuapostolische Kirche exemplaren aangetroffen van deel II van het *Posaunenbuch* van Johannes Kuhlo.¹³⁵

9.3.1 Wachmann-liturgie en Apostolisches Gesangbuch van 1898

Gegeven het verschil in de gebruikte liedboeken groeide de behoefte aan een uniform liedboek voor alle gemeentes in de Apostolische Gemeinde, niet alleen om eenheid te creëren, maar ook om de eigen leer in de liederen te laten doorklinken en te laten overeenstemmen met het tijdovereenkomstige geopenbaarde geloof, zie Korthals (2006, p. 16). De eerste stap op weg daarnaar is de Wachmann-liturgie die in 1894 gepubliceerd werd met daarin tussen de liturgie 161 liederen en een aanhang van 19 liederen (nr. 162-180). In die aanhang treffen we een beperkt aantal heiligingsliederen aan. Waar andere Duitse opwekkingsbewegingen het heiligingslied vrij snel overnamen, duurde de eerste opname daarvan in het liedboek bij de Apostolische Gemeinde dus nog tot eind negentiende eeuw.

Daarna verscheen in 1898 de eerste editie van het *Apostolisches Gesangbuch nebst einer kurzen Anleitung für den Gottesdienst*.¹³⁶ Het voorwoord geeft het doel aan van deze verzameling liederen en godsdienstige onderwijzingen. Het moest een boek zijn dat '*dem zeitgemäß geoffenbarten Glauben an die Sendung unseres Herrn Jesu Christi in seinen gesandten Aposteln entspricht*'. Opvallend is hoe het belang van het apostelschap doordrong in de bundels. Waar in de Stechmann-liturgie uit 1864 het woord apostel niet voorkwam, staat het in de Wachmann-liturgie uit 1894 één keer terwijl in de bundel van 1898 maar liefst in 157 van de 525 liederen het woord apostel staat, zie Brand (2013a, p. 177-178).

9.3.2 Apostolisches Gesangbuch van 1904 en 1906

In 1904 verschijnt de tekstuitgave van de vierde, vergrote editie van het *Apostolisches Gesangbuch nebst einer kurzen Anleitung für den Gottesdienst* met 390 liederen. Daarin werden er belangrijke inhoudelijke en muziekstilistische wijzigingen doorgevoerd. In plaats van de kernliederen uit evangelisch-lutherse hoek gaan romantische liederen en heiligingsliederen met hun karakteristieke ritme en eenvoudige teksten, het beeld van het liedboek bepalen, zie Koch (2013) en Eberle (2014d). Uit de Wachmann-liturgie werden 94 liederen overgenomen, zie Korthals (2006, p. 17). In het voorwoord van de vierde oplage werd nog een opmerking gemaakt over de herkomst:

“Die darin aufgenommenen Lieder sind theilweise von Mitgliedern der Apostolischen Gemeinde gedichtet, also aus dem Geiste des Glaubens hervorgegangen, theilweise aus anderen Büchern entnommen, die als zeitgemäß geachtet wurden.”

Een groot aantal van de liederen komt uit evangelisch-lutherse hoek, maar dan wel ingekort en verminkt, zie Handtmann (1907, p. 97). De dichterlijke kwaliteit van de liederen liet volgens Handtmann te wensen over:

“Es is viel Gutes und Neues in diesem Buche, nur schade, dass das Gute nicht neu und das Neue nicht gut ist,” zie Handtmann (1907, p. 97).

Naast de vele evangelisch-lutherse liederen net zoals in de Wachmann-liturgie, werd er ook gebruik gemaakt van een aantal externe bundels. Dat blijkt uit de aanduiding boven de liederen in het *Apostolisches Gesangbuch* van 1904. Meer specifiek betreft dit met name de volgende bundels, zie paragraaf 5.3.2 en 6.3:

- *Frohe Botschaft* (1875): hieruit stammen 32 liederen
- *Evangeliums-Lieder* (1880): hieruit stammen 41 liederen
- *Kleine Missionsharfe* (1836): hieruit stammen 8 liederen
- *Große Missionsharfe* (1906): hieruit stammen 59 liederen

In mindere mate werd er ook gebruik gemaakt van de volgende bundels:

- *Glaubenslieder* (1875): hieruit stammen 3 liederen
- *Immer Fröhlich* (zonder jaar): hieruit stammen 3 liederen
- *Zions Weckstimme* (1884): hieruit stammen 3 liederen
- *Zions Perlenchöre* deel 1 (1870): hieruit stamt 1 lied
- *Jubiläumssänger* (1878): hieruit stammen 3 liederen
- *Zions Perlenchöre* deel 2 (1886): hieruit stamt 1 lied

Uit deze samenstelling van het *Apostolisches Gesangbuch* van 1904 blijkt het belang van de bundels van Ernst Gebhardt en die uit de Minden-Ravensberger Erweckungs-beweging; klaarblijkelijk vertegenwoordigen deze bundels de heersende smaak.¹³⁷ In totaal bevat het *Apostolisches Gesangbuch* van 1904 maar liefst 118 heiligingsliederen. Opmerkelijk is dat we geen verwijzingen naar het *Reichsliederbuch* van 1901 uit de Gemeinschaftsbewegung aantreffen terwijl dit juist het liedboek is dat voor de grote verspreiding van het heiligingslied zorgt. Waarschijnlijk heeft dat laatste er mee te maken, dat pas vanaf de uitgave van 1909 het *Reichsliederbuch* een grote verspreiding kreeg, zie paragraaf 6.4. Daarnaast zien we ook geen verwijzingen naar het gezangboek van de Blaukreuz-gemeente en het *Posaunenbuch* van Kuhlo, hoewel er daarvan wel gebruik is gemaakt, zie paragraaf 9.3. Verder zien we wel verwijzingen naar eigen melodieën, die voor een deel uit Berlijn stammen. Een aantal daarvan zijn waarschijnlijk van Emanuel Gohle, de belangrijkste interne componist en dichter, zie paragraaf 9.5.

Naast de Duitse nieuwe melodieën waren er ook vier melodieën van Nederlandse herkomst.¹³⁸ Deze melodieën zijn aangeduid als ‘Holland-Lieder’ met daarbij een vermelding van een nummer. Deze nummers blijken te corresponderen met de Nederlandse bundel van

1907. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat er rond 1904 al de eerste liederen en contrafacten werden geschreven voordat in 1907 de bundel met 130 in zijn geheel in gedrukte vorm verscheen.

Het doel van het *Apostolisches Gesangbuch* van 1904 was, zoals het voorwoord aangeeft, om een officieel gezangboek te verschaffen dat niet alleen tijdovereenkomstig was maar waaruit ook de opdracht van de apostelen spreekt:

“[...] von dem von Gott erweckten und wieder aufgerichteten Apostolat Christi [ist] der Beschluss ausgegangen [...], den apostolischen Gemeinden ein einheitliches Kirchengesangbuch zu geben, welches dem zeitgemäß geoffenbarten Glauben und die Sendung unseres Herrn Jesu Christi in seinen gesandten Aposteln und dem durch dieselben aufgerichteten Werke der Sendung entspricht.”

Tot de ‘apostolische liederen’ in het *Apostolisches Gesangbuch* van 1904 horen onder andere de volgende liederen:¹³⁹

- ‘Herrliche, liebliche Stätte’ (nr. 36a) [‘Heerlijke, lieflijke plaatse’, nr. 136 gemeenschappelijke bundel 1933]
- ‘Gott mit mir auf allen Wegen’ (nr. 203) [‘God met mij! op al mijn wegen’, nr. 104 gemeenschappelijke bundel 1933]
- ‘Ich bete an die Macht der Liebe’ (nr. 294) [‘Ik bid U aan, o macht der liefde’, nr. 72 koorbundel 1932]
- ‘Frisch an de Thore des Lammes’ (nr. 367) [‘Wat kost’lijk levend water’, nr. 90 gemeenschappelijke bundel 1914]
- ‘Komm doch zur Quelle des Lebens’ (nr. 368) [‘Komt tot de Bron van het Leven’, nr. 12 gemeenschappelijke bundel 1933]
- ‘Der Herr ist mein Licht, ist mein Licht und ist mein Heil’ (nr. 386) [‘Ik vind in d’Apostel mijn leven en heil’, nr. 5 koorbundel 1932]

In 1905 verscheen een tekstuitgave van het *Apostolisches Gesangbuch* waarin het aantal sterk was uitgebreid naar in totaal 521 liederen; ten opzichte van de editie uit 1904 werden de liederen doorgenummerd. Naast de liederen uit de Erweckungsbewegung, staan er ongeveer 190 heiligingsliederen in en circa 170 liederen uit het kernbestand aan evangelisch-lutherse liederen.¹⁴⁰ Tot de liederen die toegevoegd werden, behoren nog eens 28 typische ‘apostolische’ liederen zoals:¹⁴¹

- ‘Friede, Gottes Friede’ (nr. 394) [‘Vrede, Godes vrede’, nr. 228 gemeenschappelijke bundel 1914]
- ‘Es fließt ein Strom so klar und rein’ (nr. 404) [‘Er gaat een stroom zoo klaar en rein’, nr. 102 gemeenschappelijke bundel 1933]
- ‘Mächtige Ströme des Segens!’ (nr. 465) [‘Machtige stroomen van zegen’, nr. 115 gemeenschappelijke bundel 1933]
- ‘Die Heimat des Vaters’ (nr. 475) [‘De liefde des Vaders onttrekt mij aan d’aard’, nr. 32 gemeenschappelijke bundel 1933]
- ‘Ein getreues Herz zu wissen’ (nr. 512) [‘Een getrouwen vriend te weten’, nr. 36 gemeenschappelijke bundel 1933]

In 1906 verscheen er op basis van de tekst-uitgave uit 1905, een noten-uitgave van het *Apostolisches Gesangbuch* met in totaal 522 liederen, één extra ten opzichte van de bundel van 1905. Bij een aantal liederen staat wel een andere melodie dan die in de uitgave van 1904. Circa 90 liederen daarvan zijn gegeven hun melodische en ritmische aard alleen geschikt voor koorzang, zie Koch (2013). De verwijzingen naar de externe liedboeken ontbreken echter. Duidelijk is dat er nog breder gebruik is gemaakt van heiligingsrepertoire, en in het bijzonder dat van Ernst Gebhardt. Wat opvalt is dat het liedboek ontstaat vanuit de liturgie. Waar het eerst liederen zijn in een liturgie, is het in 1904 een gezangboek met liturgische aanwijzingen en in 1906 een liedboek zonder die aanwijzingen.

Van de liederen in het *Apostolisches Gesangbuch* van 1906 tonen circa 30 procent sporen van het ‘nieuwe licht’; in die liederen is er bijvoorbeeld sprake van Fleisch, Heute, Apostel, Sendung of gesandtes (Apostel-)Amt, zie Eberle (2009, p. 182). Meer specifiek laten deze liederen zien dat de eenheid van de apostelen niet alleen beschouwd werd als een verband van mannen die het apostel-ambt uitvoeren, maar tegelijkertijd als een bron voor Goddelijke openbaringen en God zelf, namelijk Jezus in het vlees. En de apostolische gemeente is niet meer de voorbeeldgemeente voor alle christenen, maar de enige plek waar het ‘ware’ christendom ervaren kan worden. Het geloof in Jezus in de zending is daarvoor essentieel net zoals dat Jezus in het vlees van de eenheid werkt en met de apostelen Christus is wedergekomen. En de genadeleer (sola gratia) wordt terzijde gezet:

“Dein Weinen und deine Gebete sind’s nicht, Wodurch du mit Gott wirst versöhnt; Das Wort der Apostel befreit vom Gericht, Sie sind’s, die mit Gnade gekrönt”, zie het lied 176 in het *Apostolisches Gesangbuch* van 1906.

9.3.3 Neuapostolisches Gesangbuch van 1910

Na de uitgave van 1906 werd de roep om een revisie steeds luider; vooral het aanbod aan beschikbare koorliteratuur was schraal, zie Koch (2013). Maar er waren ook andere redenen om snel tot een heruitgave over te gaan. In een toelichting voor het nieuwe gezangboek werd gesteld dat:

“Doch da unser jetziges Buch infolge der vielen Fehler fortwährend Anstoß beim Gemeindegeseang gibt, auch der Inhalt der Lieder dem Erkenntnisstande im Glaubensleben der Gemeinden nicht mehr gerecht werden kann, wurde von der Apostelsammlung beschlossen, [...] sogleich an die Bearbeitung des neuen Gesangbuches zu gehen [...] Zudem nutzten und nützen heute noch unsere Feinde den Inhalt des Gesangbuches zu heftigen Angriffen gegen die Gemeinde aus; alles dieses mußte die Hauptleitung sehen und darauf hinwirken solche Steine des Anstoßes bald aus den Wege zu räumen und dem Gegner nicht selbst die Waffe in die Hand zu drücken”, zie Korthals (2006, p. 24).

Gegeven deze redenen besloot het apostelcollege in juli 1908 tot een revisie. Om die revisie zo snel mogelijk te laten verschijnen, verscheen in 1909 eerst de tekstuitgave van dit *Neuapostolisches Gesangbuch* en in 1910 de notenuitgave, zie Koch (2013). Het totaal aantal liederen bedraagt in 1910 maar liefst 700; de liederen met de nummers 1-650 waren voor

gemeenschappelijke zang bedoeld en de nummer 651-700 in de Chor-Anhang voor gemengd koor. De structuur en ook de nummering werd gewijzigd. Er werden zowel nieuwe liederen toegevoegd als liederen geschrapt. Het voorwoord van de tekstuitgave van 1909 zegt hierover:

“Eine ganze Reihe von unpassenden und ungern gesungenen Liedern wurde ausgeschieden [...] weiter auch eine Anzahl überlanger Lieder, dem praktischen Bedürfnis im Gemeindedienste entsprechend, erheblich gekürzt und aller Inhalt einer Läuterung unterzogen, um dem gegenwärtigen Erkenntnis- und Glaubenstande der Gemeinden im Werke Gottes [...] gerecht zu werden”, zie Koch (2013).

Verder werden in het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910 liederen met aansprekende melodieën opgenomen. Het voorwoord van de tekstuitgave van 1909 zegt hierover:

“Wir sagen: Lieder [...] mit guten, ansprechenden Melodien sind uns gleich lieb und der Pflege im geistlichen Sinn wert, wie ja auch der wahren Kirche einigstes [...] Bestreben dahin geht, Gottes Gnaden Gaben volkstümlich, d.h. jedermann vom Volke zugänglich und verständliche zu machen, also doch wohl kein Fehlgriff, wenn wir aus dem Volke Melodien herausgenommen haben, um dadurch das Volk im Hause und in der Gemeinschaft Gottes heimischer zu machen...”, zie Eberle (2014a).

In het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910 werden veel vertaalde heiligingsliederen, waarvan een groot aantal van Ernst Gebhardt, en missionaire strijdlieder toegevoegd.¹⁴² Bovenop de 650 gemeenschappelijk te zingen liederen en de 50 koorliederen bevat het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910 nog 12 liturgische gezangen, nr. 700a-700l; kennelijk zag men daar toch nog een noodzaak voor om die op te nemen. In een toelichting op de notenuitgave van 1910 werd daarover het volgende gesteld:

“Anschließend an diese 50 Nummern folgen noch zwölf liturgische Gesänge kürzeren Inhalts, die bei Bedarf und nach Belieben in den Gottesdiensten Anwendung finden können, wenn es die geistige Stimmung erfordert oder ein kurzer Zwischengesang angebracht ist”, zie Eberle (2014a).

Bij de meeste liederen behalve die in de koor-aanhang staan geen dichters en geen componisten vermeld. Vermoedelijk had men, gezien de tijdsdruk, geen tijd om dat uit te zoeken.

Naast het *Neuapostolisches Gesangbuch* werd er een losbladige aanvulling met als titel *Fahrende Sänger* uitgegeven met in totaal 50 liederen. Het doel daarvan was om deze buiten de diensten te gebruiken; deze aanvulling was ook separaat verkrijgbaar. In 1916 werd de levering van de *Fahrenden Sänger* gestopt, waarschijnlijk vanwege de Eerste Wereldoorlog, zie Korthals (2006, p. 26). Over de *Fahrenden Sänger* zegt de toelichting op de notenuitgave van 1910 het volgende:

“Der Notenausgabe liegt in besonderer Tasche noch ein Liederheftchen bei, enthaltend 50 der schönsten älteren und neueren Volksmelodien und gern gesungenen Liedern und Tonstücken verschiedener Genres, die bei Ausflügen, kurzen Spaziergängen und gelegentlichem Aufenthalt der Sänger im Freien oder in

geschlossenen Räumen gesungen werden können, damit die Sänger auch außergottesdienstlich ihrer Freude am Liederklang Ausdruck verleihen können, ohne wie bisher des öfteren durch den rein geistlichen Inhalt der gesungenen Lieder bei ihren Zuhörern und Mitmenschen Anstoß [!] zu erregen.

Vielleicht können auch auf diese Weise dem Gotteswerke neue Freunde und Anhänger gewonnen werden. Wir haben dies Heftchen gesondert gehalten, damit zu diesen Anlässen nicht immer das schwere, umfangreiche Notenbuch mitgenommen zu werden braucht”, zie Eberle (2014a).

Als we het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910 analyseren, dan kunnen we stellen dat het uit hetzelfde corpus van liedboeken is samengesteld als het *Reichsliederbuch*, maar dat er daarbij wel andere keuzes zijn gemaakt. Net als in het *Reichsliederbuch* werd het standaard evangelisch lutherse lied aangevuld met liederen uit de Erweckungsbewegung en de heiligingsbeweging. Verder zien we in beide bundels geen psalmen meer. Typische liederen uit de Erweckungsbewegung zijn bijvoorbeeld:

- ‘Ich bete an die Macht der Liebe’ [‘Ik bid U aan, o macht der liefde’, nr. 72 koorbundel 1932]
- ‘Ich will streben nach dem Leben wo ich selig bin’ [‘Ik wil streven dat mijn leven Gode zij gewijd’, nr. 55 gemeenschappelijke bundel 1933]
- ‘Mir ist Erbarmung widerfahren’ [‘Mij is genade wedervaren’, nr. 148 gemeenschappelijke bundel 1933]
- ‘Jerusalem, Jerusalem! Die du so hochgethront’ [‘Wijl, Eerst’lingvolk!, u uit genâ’, nr. 121 gemeenschappelijke bundel 1933]
- ‘Einen Tag im Himmel leben’ [‘Als Gods volk vermoeid van ’t strijden’, nr. 2 gemeenschappelijke bundel 1933]
- ‘O selig Haus, wo man Dich aufgenommen’ [‘O! zalig ’t huis, waar Gij kunt binnentreden’, nr. 80 gemeenschappelijke bundel 1933]

Een belangrijke overeenkomst met het *Reichsliederbuch* is dat de apostolischen zeer gecharmeerd lijken te zijn van het lied van Gebhardt. Ze beperkten zich daarvoor echter niet tot de *Frohe Botschaft* en de *Evangeliumslieder* zoals in het *Reichsliederbuch*, maar selecteerden ook uit andere bundels van Ernst Gebhardt, zoals de *Zions Perlenchöre*, deel 1 (1870), de *Jubiläumssänger* (1878), de *Zions Weckstimme* (1884), de *Zions Perlenchöre*, deel 2 (1886) en *Immer Fröhlich* (zonder jaar). De veelheid aan liederen van Ernst Gebhardt en Emanuel Gohle geeft het *Neuapostolisches Gesangbuch* zijn specifieke kleur. En waar eind negentiende, begin twintigste eeuw het heiligingslied weer op zijn retour is, bleef het heiligingslied populair in de apostolische bundels. Emanuel Gohle drukte met zijn bewerkingen van heiligingsliederen en nieuwe composities een stempel op het *Neuapostolisches Gesangbuch*, zie paragraaf 9.5. Daarnaast werden er ook liederen overgenomen uit de *Kleine Missionsharfe* en de *Große Missionsharfe*, de *Geistliche Lieder* van Dölker (Evangelischen Gesellschaft) en het *Reichsliederbuch*.

Om nog meer zicht op de herkomst en de tekstwijzigingen te krijgen voor wat betreft de heiligingsliederen, kunnen we de teksten in de verschillende bundels met vertalingen met

elkaar vergelijken. Heiligingsliederen die veel voorkomen in de diverse bundels zoals 'Of stormen al loeien', 'Eeuwig erbarmen, het klinkt zoo zoet!', 'Licht na het donker' en 'Zoals de glanzende sterren verbleeken' zijn daarvoor geschikte kandidaten. Belangrijke tekstwijzigingen nemen we daarbij mee. De analyse van deze vier liederen geeft de volgende inzichten:

- **'Of stormen al loeien'** werd voor het eerst in apostolische hoek opgenomen in het *Apostolisches Gesangbuch* van 1904 onder de titel 'Wenn Friede mit Gott meine Seele durchdringt'. Er wordt daarbij naar de *Evangeliumslieder* uit 1880 van Ernst Gebhardt verwezen. De tekst in de *Evangeliumslieder* komt grotendeels overeen met die in het *Apostolisches Gesangbuch* van 1904; in het derde couplet wordt 'Lamm' vervangen door 'Amt' en wordt het sterven van Jezus aan het kruis voor ons en de lofprijzing van de Heer vervangen door het kinderlijke volgen van de Heer. De andere versies van 'Wenn Friede mit Gott meine Seele durchdringt' in de *Evangeliumslieder* van Rauschenbusch (1891), het *Gesang- und Melodienbuch für die Bischöfliche Methodistenkirche in Deutschland und der Schweiz* (1898) en de *Reichslieder* (1901) zijn gelijk aan die in de *Evangeliumslieder* (1880) van Ernst Gebhardt behalve de versie in het liedboek *Zur Ehre des Erretters! Vereinslieder des Blaues Kreuzes* uit 1904 die een geheel eigen vertaling biedt die in geen enkel opzicht lijkt op de vertaling van Gebhardt van het Engelse origineel 'When peace like a river', maar dat heeft te maken met de manier waarop deze vertalingen tot stand komen, zie paragraaf 5.7;
- **'Eeuwig erbarmen, het klinkt zoo zoet!'** verscheen voor het eerst in het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910 met als titel 'Ewges Erbarmen, wie klingt's so süß' (nr. 473). Het is een eigen contrafact op de hymne 'Almost persuaded, now so believe' met de tekst en de muziek van Philip Bliss. In geen van de andere liedboeken komt dit contrafact voor; meestal vinden we als vertaling 'Beinah bekehret'. In het *Apostolisches Gesangbuch* van 1904 komt dat laatste lied voor het eerst voor met een verwijzing naar de *Jubiläumssänger* (1878) voor de melodie; de tekst is in zijn geheel hieruit overgenomen;
- **'Licht na het donker'** werd voor het eerst in het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910 gepubliceerd met als titel 'Licht nach dem Dunkel' (nr. 614). Het is vertaling van 'Light after darkness' met de tekst van Frances Ridley Havergal en muziek van Ira D. Sankey. We komen het in een aantal liedbundels tegen, echter met overal dezelfde vertaling. De eerste keer dat een vertaling verschijnt, is in de *Evangeliumslieder* van Walter Rauschenbusch in 1891; opvallend is dat het pas in 1909 in het *Reichsliederbuch* wordt opgenomen. In 1910 werd deze vertaling, waarschijnlijk die van Rauschenbusch, in zijn geheel overgenomen, behalve twee kleine wijzigingen in het derde couplet: 'Mühe' is daarin vervangen door 'Mühsal' en 'Trübsal' door 'Ängste';
- **'Zoals de glanzende sterren verbleeken'** werd voor het eerst in het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910 gepubliceerd met als titel 'Gleich wie die schimmernden Sterne erblassen' (nr. 518). Het is een vertaling van 'Fading away like the stars of the morning', op een aangepaste tekst van Horatius Bonar en muziek van Ira D. Sankey.

De eerste en enige vertaling die bekend is, is die in de *Evangeliumslieder* van Rauschenbusch (1897) met het nummer 315. Naast een kleine wijziging in het tweede couplet wordt in het vierde couplet de tekst inhoudelijk aangepast: 'Keinem Getreuen wird droben vergessen' wordt aangepast naar 'Keinem der Seinen wird Jesus vergessen'. Kennelijk vonden er wijzigingen plaats ten aanzien van de visie over het leven na de dood.

Wat betreft de liedteksten in het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910 valt verder een aantal zaken op. Ten eerste werden de oorspronkelijke liedteksten aangepast aan de nieuw-apostolische denkbeelden door wijziging van bestaande teksten, en weglaten van coupletten en het toevoegen van nieuwe coupletten. Van sommige liederen worden Apostel-liederen gemaakt waarin de Apostel expressis verbis wordt bezongen; dergelijke liederen ontbraken in het katholiek apostolische *Hymnologium*. Die aanpassingen betreffen niet alleen het zingen over de apostel, maar betreffen ook het zingen over redding, Zijn eigendom en genade, iets dat in de bronteksten niet staat. Een voorbeeld daarvan is het lied "Es kent der Herr die Seinen" waarin het thema eigendom in wordt opgenomen. Verder lijkt de visie ten aanzien van het sterven van Jezus aan het kruis en de visie over het leven na de dood te zijn veranderd. Daarnaast werden teksten aangepast zodat de zending werd bezongen die via Jezus belichaamd zou zijn in het nieuw opgerichte apostelambt en ook de noodzaak van het apostelambt voor het verlangen naar het heil, zie Korthals (2006, p. 28-29). Tenslotte zien we in verschillende opgenomen heiligingsliederen het thema van de hemelwaarts gerichte geloofsweg. Enige liederen verwoordden de missie als een strijd voor het geloof.

Ten tweede werden op basis van een aanzienlijk aantal liederen contrafacten gemaakt waarbij de originele melodie werd voorzien van een geheel nieuwe tekst. Voorbeelden daarvan zijn 'Ewges Erbarmen, wie klingt's so süß' ['Eeuwig erbarmen, het klinkt zoo zoet!'] en 'Alle Erden freuden rauschen Schnell an uns vorbei' o.b.v. de tekst van 'Fierce and wild the storm is raging' van Daniel Webster Whittle (1840-1901) in de *Sacred Songs and Solos*; later werd hierop weer het contrafact 't Oude jaar is opgenomen' gebaseerd.

Ten derde laat een analyse zien dat er een verschil is in de mate waarin de teksten van de liederen uit de heiligingsbeweging en die uit de romantiek werden aangepast: liederen uit de heiligingsbeweging werden veel sterker aangepast dan die uit de romantiek. Een belangrijke factor daarbij is het feit dat het heiligingslied niet gecomponeerd is op basis van evenwicht tussen tekst en melodie en de romantische liederen wel. Om toch weer evenwicht tussen tekst en melodie te krijgen en de liederen te laten rijmen, waren er voor het heiligingslied veel meer aanpassingen nodig.¹⁴³

9.3.4 *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1925

In 1925 verscheen de opvolger van het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910: het *Neuapostolische Gesangbuch zum Gebrauch bei allen Gottesdiensten der Neuapostolischen Gemeinden*; tot 2005 bleef het in gebruik in de Neuapostolische Kirche.¹⁴⁴ Het bevat in totaal 652 liederen waarvan 396 uit het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910 zijn

overgenomen.¹⁴⁵ De tekstversie daarvan verscheen in 1925; het duurde nog tot midden 1926 voordat de notenuitgave beschikbaar was, zie Koch (2016). Tot die tijd werd de oude notenuitgave gebruikt, zie Eberle (2014d). Qua nummering behielden de meesten liederen hun nummer uit het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910, zie Eberle (2014d). De liednummers die vervielen, werden opgevuld met andere liederen waardoor de structuur van het liedboek van 1925 niet helder is. Nieuwe liederen stammen grotendeels uit de editie van 1893 van het evangelische *Gesangbuch des Fürstentums Minder und der Grafschaft Rafensberg* en het *Gesangbuch für die evangelisch-christlichen Einwohner des Herzogtums Nassau*, zie Koch (2016). Naast deze liederen uit evangelische hoek werd er ook teruggegrepen op liederen uit het *Apostolisches Gesangbuch* die niet in het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910 staan, zie Koch (2016).

De uitgave uit 1910 bevatte ettelijke zwakke punten in onder andere de teksten, de notenzetting en de keuze van de liederen, zie Eberle (2014d). Verder had een aantal liederen een sterk marsachtig karakter; na de eerste wereldoorlog was dat niet meer gepast. Daarom werd begin jaren twintig over een herziening nagedacht. Daarbij speelde ook een discussie over de rechten van de liederen met de Reformiert-Apostolischen Gemeinden onder leiding van Carl August Brückner, een voormalige apostel van de Neuapostolische Kirche, zie Korthals (2006). Die discussie werd in 1924 ten gunste van de Neuapostolische Kirche beslecht. Na de Eerste Wereldoorlog was ook de gedachte over Engelse liederen in Duitsland anders. Waar het gebruik van Engelse liederen als exotisch werd beschouwd en soms als “elende Reimereien” of godslastering, zie paragraaf 5.3.2, zijn het na de Eerste Wereldoorlog ook liederen uit vijandige hoek, zie Ribbat (1996, p. 231).

Ten aanzien van de keuze van de liederen worden in de *Wächterstimme aus Zion* van 31 mei 1925 een aantal uitspraken gedaan:

„Es hat bei der Auswahl der neuen Lieder das Bestreben geherrscht, nur solche Lieder aufzunehmen, die unserer Lehre, unserem Glauben und Hoffen gemäß sind. Wenn darunter auch solche sind, die in anderen Gemeinschaften ebenfalls gesungen werden, also den allgemein angenommenen Heilstatsachen entsprechen, so ist doch durch etwa notwendig gewordene Änderungen dafür Sorge getragen worden, daß sie auf unsere Glaubenshöhe erhoben sind und das ausdrücken, was unsere Herzen mit Friede, Freude und Seligkeit erfüllt.“

„Es ist bekannt, wie gehässige Gegner in den gegen uns gerichteten Schmähschriften, sowie in oft niedriger Weise bei aufhetzenden Vorträgen manche unserer Lieder als ganz minderwertig bezeichnet haben. Es mag zugestanden werden, daß manche der äußeren Form nach nicht gerade als mustergültig anzusehen waren; der Inhalt indes war stets aus kindlich gläubigem und mit Jesu Geist erfülltem Herzen entsprungen. Unsere Gegner sollten einmal die alten Gesangbücher der evangelischen Kirche durchsehen. Dort würden sie zuweilen neben einer sehr holperigen Form den ärmlichsten geistlichen Inhalt finden. Dieser Tatsachen will man sich indes nicht erinnern, und wir werden nicht erwarten dürfen, daß unsere Gegner nicht auch an den Liedern der neuen Ausgabe unseres Gesangbuches allerlei gehässige Kritik üben werden.“

„Es wird jedoch auch nicht ausbleiben, daß manche der Unsrigen an dem Gesangbuch allerlei auszusetzen haben. Ist doch von einer Seite ein vernichtendes Urteil gesprochen worden, bevor auch nur eine Zeile von dem Buche gelesen werden konnte. Von solchen Urteilen kann man natürlich auch nicht das geringste halten. Uns muß es genug sein, daß die Lieder, die von zwei Aposteln durchgesehen und geprüft wurden, vor der Drucklegung auch die Billigung des gesamten Apostelkollegiums gefunden haben. Damit werden sich alle wahrhaft Apostolischen völlig zufrieden geben“, zie Eberle (2014d).

Met het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1925 werd ook een aantal andere wijzigingen doorgevoerd, zie Korthals (2006, p. 38-40). Ten eerste werden de liturgische gezangen niet meer opgenomen. Ten tweede werden liederen met een sterk strijddarakter en een te sterk marsachtig ritme vervangen door andere liederen. De liederen die niet werden vervangen, hielden hun oude nummer. Andere liederen die uit de traditie van marsmuziek kwamen, werden gepolijst. Qua zettingen werden er ettelijke correcties doorgevoerd om voor een deel ook de harmonische structuur interessanter te maken. Te zware liederen zoals ‘Du Hirte Israëls’ van Bortnianski werden niet overgenomen. Daarnaast verandert ook het doel van dit liedboek. Waar de voorgaande edities bedoeld waren voor zowel gemeentezang als de koorzang, was het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1925 alleen bedoeld voor de gemeentezang. De kooraanhang uit de editie van 1910 vervalst dan ook. Voor de koren komt langzaam een ander repertoire tot stand, zie paragraaf 9.4. Wat de teksten betreft, werd het woord ‘apostel’ gedeeltelijk vervangen door andere christelijke woorden. In de uitgave van 1925 staan geen begrippen meer als Apostellehre, Apostelkraft, Aposteltun, Apostelglanz, Apostelgeist en Apostelhut. Daarnaast probeerde men het gelijktrekken van de apostel met Jezus, te corrigeren.

9.4 Koormuziek in de Neuapostolische Kirche

Na het ontstaan van de Neuapostolische Kirche was het in de jaren tien van de twintigste eeuw allerm minst gebruikelijk dat een gemengd koor deelnam aan de kerkdienst, zie Koch (2013). Het is zeker dat de grotere gemeentes zoals Berlijn en Stuttgart rond 1910 wel over een gemengd koor beschikten. In de vele kleinere gemeente bleef het zingen tot gemeentezang beperkt, vaak zonder instrumentale begeleiding. Vaak leidde een voorzanger het zingen. Toch kwam er in augustus 1912 een aanwijzing van apostel Johann Gottfried Bischoff over het oprichten van zangkoren:

"Ich habe bis jetzt für die Gesangchöre noch keine Anweisungen gegeben, aber es ist zur Notwendigkeit geworden [...] Ein Gesangchor darf nur mit der Genehmigung des Apostels gegründet werden. Die Gemeinde soll wenigstens 150–200 Seelen stark sein [...] Ist diese Genehmigung erteilt, darf sich der Dirigent erst die Stimmen aussuchen [...] Bei der Auswahl der Stimmen ist darauf zu achten, dass ehrbare Personen ausgesucht werden, denn der Chor ist eine Frucht am Gemeindebaum [...] Ein Chor soll nicht unter 12, aber auch nicht über 50 Stimmen stark sein! Jeder Chor darf eine Chorkasse gründen, die Bestimmungen darüber sind von dem Vorsteher bei mir einzufordern. Ebenso is eine Anweisung über die Anschaffung von Bücherschränken,

Notenbücher und Musikinstrumente einzuholen. [...] Jedes Lied, was nicht in unserem Notenbuch steht mus bevor es gesungen wird in doppelter Ausfertigung mir eingereicht werden, denn ein Lied was die Genehmigung des Apostels nicht hat ist nicht Apostolisch", zie Bischoff (1912).

De rol van een zangkoor in de kerkdienst was echter onduidelijk en er bestonden verschillende opvattingen over, zie Koch (2013). Bovendien werden er ondanks de richtlijn van Bischoff, door dirigenten en gemeentekoren zelfstandig keuzes gemaakt ten aanzien van het liedrepertoire, ook ten aanzien van externe liederen. Voor de koren was er nog weinig officiële muziek. In 1900 verscheen de eerste vierstemmige kooruitgave van het *Apostolisches Gesangbuch nebst einer kurzen Anleitung für den Gottesdienst*.¹⁴⁶ Daarnaast verscheen er in 1910 in het *Neuapostolisches Gesangbuch* met 50 koorliederen. Als aanvulling daarop werd in verschillende gemeentes gebruik gemaakt van externe koorliederen. Dat blijkt impliciet uit de aanwijzing van Bischoff om liederen die niet in het officiële liedboek stonden, ter goedkeuring voor te leggen, een poging om tegemoet te komen aan wat in er in het toenemende aantal koren aan extern liedgoed geliefd werd.

9.4.1 Berliner Chormappe van 1924

Om toch te zorgen voor meer eenheid in de liederen nam apostel Martin Lax het initiatief om voor Berlijn tot een geautoriseerde verzameling van koorliederen te komen, zie Koch (2013). Hij gaf de componist Max Hölting de verantwoordelijkheid daarvoor. In 1924 verscheen deze Berliner Chormappe onder de titel *Singet dem Herrn! Rein im Sange, treu im Wort, Lieb' und Eintracht immerfort* voor het eerst met hoofdzakelijk koorzettingen van nieuw-apostolische componisten. Van jaar op jaar werd deze koormap uitgebreid; aan het begin bevatte het een groot aandeel van liederen van Max Hölting en Emanuel Gohle.¹⁴⁷ Enige werken van de katholiek apostolische organist, componist en muziekuitgever Hermann Protze bevinden zich met zijn uitdrukkelijke goedkeuring ook in de Berliner Chormappe.¹⁴⁸

De liederen waren niet genummerd en waren los te bestellen bij de uitgeverij Friedrich Bischoff in Frankfurt am Main, maar hadden een oplopend bestelnummer. Omdat een verdere uitbreiding van de Berliner Chormappe was voorzien, werd deze uitgegeven in een zwarte klemmap, waardoor nieuwe liederen eenvoudig toegevoegd konden worden. De liederen uit de Berliner Chormappe verspreidden zich tot in Zuid-Duitsland, zie Koch (2013). Het flexibele concept uit Berlijn werd in grote delen van Duitsland nagevolgd. Tot in de oorlogsjaren werd het bestand aan liederen vergroot en vernieuwd. Deze individuele verzamelingen bleven tot ver na de tweede wereldoorlog de basis voor de koorzang.

Als we kijken naar de inhoud van de Berliner Chormappe dan zien we een poging om los te komen van de woordgebonden muziek, van de traditie van voorzangers en van de koralen uit de evangelische kerk, zie Koch (2013). Men had het doel om een zelfstandige weg te gaan. In plaats van de overvloed van koralen wilde men eenvoudige, gemakkelijk te onthouden melodieën en in plaats van oude teksten wilde men teksten die zending van de apostel, het afscheiden van de wereld en de wederkomstverwachting onderstrepen. Dit leidde tot een oproep aan dichters en componisten om hiervoor liederen aan te leveren "aus

unserem Geist herausgeboren", zie Koch (2013) met een vloed aan nieuwe teksten en liederen als resultaat. Het besluitvormingsproces daarover was moeilijk, zeker in een nog jonge kerk die de oude liturgie afgezworen had en in een nieuwe, vrijere vorm de kerkdiensten vierde. Eén van die nieuwapostolische dichters die we in de Berliner Chormappe vaker tegenkomen is Ludwig Henrich (1894-1949).¹⁴⁹ Tot de nieuwe liederen behoren 'Mach mich reiner, immer kleiner' ['Maak mij reiner, immer kleiner', nr. 66 gemeenschappelijke bundel 1933] met de tekst en muziek van Emanuel Gohle, 'Herr, Herr, wir danken dir' ['Heer! Heer! U danken wij', nr. 58 koorbundel 1932] met de muziek van F. Möhring en 'Gib mir mehr von deinem Geiste' ['Geef mij meer van Uwen Geest, Heer!', nr. 41 gemeenschappelijke bundel 1933] met de tekst en muziek van Eduard Hug (1859-1915) uit zijn bundel *Der Herr ist mein Hirte* uit circa 1915. Naast de nieuwe liederen treffen we in de Berliner Chormappe ook een selectie aan van liederen uit de Chor-Anhang van het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910. Eén van de liederen, 'Selig die den Frieden bringen' is een bewerking van Henrich op basis van 'Zalig die den vrede werken', nr. 62 uit de Nederlandse koorbundel van 1932; dit blijkt uit de toelichting boven dit lied.

9.4.2 *Einheitliche Ausgabe* van 1938

In de Duitse nieuw-apostolische gemeenten ontstonden echter bonte liedverzamelingen van wisselende kwaliteit en omvang die herhaaldelijk gereorganiseerd moesten worden door liederen te verwisselen of te verwijderen. Deze verzamelingen bevatten vaak koorliederen die muzikaal, tekstueel en theologisch nauwelijks verdedigbaar waren. In 1938 reageerde de uitgeverij Friedrich Bischoff daarop met de eerste officiële kooruitgave met als titel: *Singet dem Herrn! Gemischte Chor, Einheitliche Ausgabe*, 1938 met uiteindelijk in totaal 379 liederen. Ook deze liederen konden los verkregen worden (Frankfurter Liste). Naast deze officiële kooruitgave verscheen er onder de titel *Singet dem Herrn, Männerchor, Einheitliches-Ausgabe 1938* ook een mannenkoorbundel met in totaal 74 liederen.¹⁵⁰

Het project van de *Einheitliche Ausgabe* zette zich echter slechts sporadisch door, zie Koch (2013). De jaren dertig waren namelijk door het nationaal socialisme en de culturele invloeden daarvan stagnerende jaren voor het muzikale leven in de Neuapostolische Kirche, zie Korthals (2006, p. 48). Hermann Ober, een belangrijke nieuw-apostolische componist, karakteriseerde de ingrepen die daardoor plaatsvonden als volgt:

"[...] als die massive Judenverfolgung begann, wurden alle Lieder jüdischer Komponisten und alle Liedstrophen, die jüdische Begriffe wie z.B. Zion, Jerusalem, Bethesda usw. enthielten, gestrichen. Im Ämterzimmer jeder Gemeinde lag ein Textgesangbuch aus, in dem diese Lieder oder Strophen gekennzeichnet waren. Clevere Dienstleiter tauschten auch manchmal die verbotenen Worte aus. So wurde dann aus dem 'Zionsberg' [...] ein 'Glaubensberg' und aus der 'Zionsstille' 'Herzensstille' gemacht", zie Korthals (2006, p. 48).

Deze ingrepen verklaren naar alle waarschijnlijkheid dat er in de koormappen die er uit die jaren nog over zijn, liederen ontbreken. Ondanks deze vertraging rondom de *Einheitliche*

Ausgabe, ontstond hiermee toch een juridisch verantwoorde uitgavepraktijk die na 1945 werd doorgezet.

We herkennen in een onvolledige *Einheitliche Ausgabe* uit 1938 een aantal liederen die in eerdere Duitse gemeenschappelijke bundels staan. Zo kwam uit het *Apostolisches Gesangbuch* van 1904, 'Mächtige Ströme des Segens' uit het *Apostolisches Gesangbuch* van 1906, en uit het gemeenschappelijke deel van het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910 'Meine Seele ist Stille zu Gott' (nr. 569) ['Mijne ziele is stille', nr. 30 koorbundel 1932], 'Halleluja, Jesus führt mich!' (nr. 300) ['Jezus leidt mij door d'Apostel', nr. 62 gemeenschappelijke bundel 1933], 'O mein Jesu, breit die Decke' (nr. 237) ['O, mijn Jezus! Spreid uw vleug'len', nr. 70 koorbundel 1932], 'Gott mit mir auf allen wegen' (nr. 56) ['God met mij! op al mijn wegen', nr. 104 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Ein Liebesmeer, so wunderbar' (nr. 418) ['Een liefdebron, zoo wonderbaar', nr. 226 gemeenschappelijke bundel 1914], 'Wo du hingehst' (nr. 590) ['Met u, Apostel! Wil ik steeds voorwaarts trekken', nr. 6 koorbundel 1932] en 'Horch, von Engelsmunde' (nr. 28) ['Uit der Eng'len monden klonk in kerstfeestnacht', nr. 22 gemeenschappelijke bundel 1914].

Enkele liederen in de *Einheitliche Ausgabe* waren afkomstig uit de Nederlandse bundels. Zo lag van twee liederen de basis in de Nederlandse koorbundel van 1932, namelijk 'Köstlich ist's, dem Herrn vertrauen' (nr. 34) ['Zalig, die den Heer vertrouwen', nr. 16] en 'Warum willst du klagen' (nr. 128) ['Wil toch niet versagen!', nr. 41]; deze twee liederen horen gegeven hun nummer tot de eerste 47 die al gedrukt en ingebonden waren in de koorbundel van 1932. Van 'Wo soll ich gehn? Wenn Du mich nicht geleitest' (nr. 252) van H. Beckmann komt het origineel uit de Nederlandse gemeenschappelijke bundel van 1933 waar het opgenomen is als nummer 72 met de titel 'Nog is 't de tijd, de tijd van Gods genade'.

9.5 Rol van Emanuel Gohle voor het apostolische lied

Een man die eind negentiende eeuw, begin twintigste eeuw zowel voor de ontwikkeling van het gemeenschappelijke lied als het koorlied veel heeft betekend, is de componist en dichter Emanuel Gohle (1867-1937).¹⁵¹ Gohle studeerde muziek en was leraar aan het conservatorium in Berlijn. Na zijn militaire dienstdienst sloot hij zich in Königsberg aan bij een baptisten-gemeente. In 1896 had hij voor het eerst contact met de Neuapostolische Kirche; begin 1897 werd hij door stamapostel Krebs verzegeld. Na zijn verzegeling kreeg hij de opdracht om koren op te richten en deze te onderwijzen, en om eigen teksten en liederen te schrijven, zowel voor gemeenschappelijke zang als voor koorzang. Rond 1900 stroomde zijn werk voor het eerst het *Apostolisches Gesangbuch* in. Vele door hem geschreven en gecomponeerde liederen gingen tot de kern van de nieuwapostolische liedcultuur behoren. Eberle (2014b) betitelt Gohle als een van de belangrijkste zo niet de belangrijkste nieuwapostolische componisten rond de eeuwwisseling. Gohle schreef in totaal meer dan 50 liederen voor gemeentezang en koorzang; zijn belangrijkste creatieve periode lag in de periode na de Eerste Wereldoorlog, zie Koch (2013). Van de 42 werken van Gohle die Eberle (2014b) noemt, staan er circa 14 in het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910, de andere verschenen in gezangboeken van latere datum zoals het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1925 en de Berliner Chormappe.

Qua muziekstijl werd Emanuel Gohle sterk beïnvloed door de stijl van het heiligingslied uit Amerika.¹⁵² Ook in de twintigste eeuw bleef hij in deze stijl componeren. Net als Philip Bliss en Ernst Gebhardt maakt hij vaak gebruik van 6/8 en 9/8-maatsoorten. Aan de andere kant gebruikte hij vaak triolen in vierkwarts maten, iets wat men bij Bliss en Gebhardt nagenoeg niet aantreft. Gohle hanteerde die stijl voor zowel bewerkingen van heilingsliederen als voor nieuwe liederen. Wat zijn bewerkingen van heilingsliederen betreft valt op dat deze met name worden gemaakt op liederen met minder sterke melodieën en harmonisaties; door deze bewerkingen worden die liederen veel krachtiger. Voorbeelden van dergelijke bewerkingen van Emanuel Gohle zijn:

‘Komt tot de Bron van het Leven’, nr. 12 gemeenschappelijke bundel 1933. De oorspronkelijke tekst van het lied is ‘Come with thy sins to the fountain’ met de tekst van Fanny J. Crosby op basis van psalm 36:9 en de muziek van G.C. Stebbins. Het verschijnt voor het eerst in de *Gospel Hymns No. 5* als nummer 7. Rauschenbusch neemt dit lied op in zijn *Evangeliumslieder* met als titel ‘Komm doch zur Quelle des Lebens’ onder nummer 117, maar met een andere dan de bekende melodie. De vertaling is van W. Appel. Parallel daaraan neemt Ernst Gebhardt in 1880 in zijn *Evangeliumslieder* een lied op met de titel ‘Nichts, nichts kannst du tun zu erlösung’ (nr. 11). In het *Apostolisches Gesangbuch* van 1904 wordt de vertaling van W. Appel ongewijzigd gekoppeld aan de melodie van Ernst Gebhardt. Met de datum van 3 februari 1905 treffen we een handgeschreven versie als nummer 29 aan in de voorlopige Nederlandse koorbundel van 1906 met als titel ‘Kom tot de Bron van het Leven, dorstig en moede en mat’.

‘Trouw en vast aaneengesloten’, nr. 85 gemeenschappelijke bundel 1933. De basis voor dit lied is de tekst van Nicolaus von Zinzendorf met als aanvang ‘Herz und Herz vereint zusammen’; dit is gebaseerd op het evangelie van Johannes 13:34-35 en Johannes 17:20-23. In de diverse bundels verschijnt dit lied met diverse melodieën. De melodie zoals apostolischen die kennen is van de hand van Gohle en verscheen voor het eerst in het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910 (nr. 165).

‘Ik weet, dat mijn Verlosser leeft’, nr. 112 gemeenschappelijke bundel 1933. Het origineel daarvan staat in de *Gospel Hymns No. 5* onder de titel ‘I know that my redeemer lives’ (nr. 32) op basis van Job 19:25. De tekst is afkomstig van H.A. Merrill en de muziek is van George C. Stebbins. De eerste Duitse vertaling daarvan staat in de *Evangeliumslieder* van Walter Rauschenbusch uit 1897 onder nummer 130. Gohle bewerkte dit lied in de stijl van Stebbins en gebruikte het thema van Stebbins in de eerste twee maten als het einde van het lied; het refrein van Stebbins is weggelaten. We vinden het voor het eerst in het *Neuapostolisches Gesangbuch* 1910 onder de titel ‘Ich weiß, daß mein Erlöser lebt!’ (nr. 101).

‘Met U, Apostel, wil ik steeds voorwaarts treden’, nr. 6 koorbundel 1932. De oorsprong van dit lied ligt in de Bijbelverzen in Ruth 1:16-17. In de *Zions Liederlust* van Ernst Gebhardt (zonder jaar) vinden we hiervan een zetting (nr. 159). Deze zetting mist nog aan zeggingskracht. Gohle neemt de tekst over, kort deze in, laat de laatste zin vervallen en schrijft een geheel nieuw tweede couplet. De versie van Gohle is qua muziekstijl romantisch van aard. Deze verschijnt voor het eerst in het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910 onder de titel ‘Wo Du hingehst, da will auch ich hingehen’ (nr. 590).

‘Zijt getrouw tot in de dood!’, nr. 22 koorbundel 1932. Dit lied met de tekst van Benjamin Schmolke op basis van Openbaringen 2:8-11 treffen we in verschillende bundels aan met de titel ‘Sei getreu bis in den Tod’, waaronder de *Geistliche Lieder* van Dölker en Benzinger uit 1898, maar met een andere melodie. In de voorlopige Nederlandse koorbundel van 1906 treffen we het aan als nummer 55 met als datering 16 april 1907. Het is een handgeschreven versie in het Duits met de vertrouwde melodie. De tekst is ingekort tot 4 coupletten in plaats van 6 en de tekst is op een aantal plaatsen aangepast. Het vierde couplet is toegevoegd. In het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910 verschijnt het als nummer 84; ten opzichte van de versie uit 1907 is de tekst nog licht aangepast.

‘Onder mijns Apostels vleug’len’, nr. 73 koorbundel 1932. Het origineel daarvan staat in de *Gospel Hymns Nos. 1 to 6* onder de titel: ‘In the shadow of his wings’ (nr. 306) en is gebaseerd op psalm 17:8. De tekst is van J.B. Atchinson en de muziek van E.O. Excell. De muziek in vierkwarts-maat blijft heel lang in dezelfde toonsoort. In de *Evangeliumslieder* van Rauschenbusch wordt het vertaald als ‘Unter seiner Flügel Schutz winkt mir süße Ruh’ (nr. 134); de melodie is nog dezelfde als in de *Gospel Hymns*. Emanuel Gohle maakt van de vierkwarts maat een zes-achtste maat waardoor het marsachtige karakter verdwijnt; de tekst blijft echter onveranderd ten opzichte van de *Evangeliumslieder* van Rauschenbusch. De combinatie van de Duitse tekst uit de *Evangeliumslieder* en de nieuwe melodie van Gohle verschijnt voor het eerst in het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910 met als titel ‘Unter meines Apostles Flügel’ (nr. 556). Naast enkele kleine tekstaanpassingen is de belangrijkste tekstwijzigingen het bezingen van de apostel, iets wat in de *Evangeliumslieder* niet staat;

Naast bewerkingen van het heiligingslied schrijft Gohle ook nieuwe liederen, zie Ober (1999, p. 54). Daarvan verschijnen er in het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910:

- ‘Es fließt ein Strom so klar und rein’ (nr. 161) [‘Er gaat een stroom zoo klaar en rein’, nr. 102 gemeenschappelijke bundel 1933]
- ‘Halleluja, Jesus führt mich!’ (nr. 300) [‘Jezus leidt mij door d’Apostel’, nr. 62 gemeenschappelijke bundel 1933]
- ‘Ein Liebesmeer, so wunderbar’ (nr. 418) [‘Een liefdebron, zoo wonderbaar’, nr. 226 gemeenschappelijke bundel 1914]
- ‘Eine reine Liebesquelle’ (nr. 536) [‘Welk een stroom van reine liefde’, nr. 154 gemeenschappelijke bundel 1933]
- ‘Wer unter dem Schirm des höchsten sitzt’ (nr. 662) [‘Wie onder de vleug’len des Heeren schuilen’, nr. 56 koorbundel 1932], op basis van een letterlijk citaat van psalm 91 vers 1, 2 en 11 uit de Luther-vertaling

Hoofdstuk 10: Hersteld-apostolische beweging in Nederland

10.1 Ontstaan Hersteld-Apostolische Zendingsgemeente in Nederland

In 1863 begon apostel Schwartz vanuit Hamburg in Nederland met zijn werk. Schwartz verkondigde daarbij op hoofdlijnen dezelfde opvattingen als die in de Katholiek Apostolische Kerk, zie Brand (2001, p. 53). Wel voerde hij enkele vernieuwingen door als de verzegeling van kinderen en de deelname van kinderen aan het avondmaal. Een andere aanpassing was het mogelijk maken om overledenen middels representanten te dopen en te laten deelnemen aan het avondmaal. Hierdoor konden ook zij deel hebben aan de opstanding. Opmerkelijk is dat ook Luther, Calvijn, Zwingli, Isaïc da Costa, de lutherse Claus Harms en John Knox eveneens tot de verzegelde ontslapenen bestempeld werden, zie Brand (2013a, p. 155) en Müller-Bahr (2009, p. 197-198). Verder schafte Schwartz onder invloed van Friedrich Wilhelm Menkhoff de priesterlijke gewaden en veel andere liturgische gebruiken uit de Katholiek Apostolische Kerk af; volgens Menkhoff past het rijke ritueel niet in de Nederlandse situatie, zie Brand (2001, p. 53).

Bekend is dat Schwartz diverse ontmoetingen heeft gehad met Jan de Liefde (1814-1869) wellicht door tussenkomst van Menkhoff, zie Waerts (1995). Het resultaat van hun vele gesprekken was dat Schwartz gedurende drie maanden in de gemeente van De Liefde voorging, in de kapel Nazareth in de Barndesteeg, waar De Liefde een nieuw onderkomen had gevonden voor zijn Vrije Evangelische Gemeente. In hoeverre de contacten met De Liefde zijn denkbeelden hebben beïnvloed, is niet te achterhalen.

De belangrijkste en uitvoerigste publicatie uit de tijd van Schwartz is *Het Boek voor onzen Tijd: De Openbaring van Johannes, leesbaar voor de gemeente* uit 1872 zoals die door de arts J. Groenewegen uit Amsterdam is samengesteld op basis van aantekeningen van Schwartz en andere bewerkte en vertaalde teksten, zie Brand (2013a, p. 158-159). Dit boek interpreteert langs dispensationalistische lijnen de geschiedenis op basis van de zeven kandelaren, zegelen, bazuinen en fiolen zoals die in het Bijbelboek Openbaringen staan. Schwartz maakt daarbij gebruik van de Statenvertaling; aan de ene kant wilde hij de gemeente geen aanstoot geven aan een nieuwe vertaling, hoewel die het grondwoord in zijn optiek beter uitdrukken; aan de andere kant wordt de Statenvertaling als de oorspronkelijke en dus als de ware vertaling beschouwd, zie Schwartz (2012, p. 798). In dit boek zien we ook verwijzingen naar Emile Guers (1794-1882), een theoloog uit het Réveil, zie paragraaf 2.3; meer specifiek wordt er gebruik gemaakt van een vertaling van zijn *Histoire Abregée de L'Eglise de Jesus-Christ* uit 1850, zie Schwartz (2012, p. 20). Net zoals de contacten met De Liefde, zijn ook de citaten uit Guers een indicatie van invloed vanuit het Réveil.

Na het overlijden van Schwartz in 1895 werd zijn werk voortgezet door Apostel Kofman en scheidde de Hersteld-Apostolische Zendingsgemeente in de Eenheid der Apostelen zich af van de Hersteld-Apostolische Zendingkerk zoals de Apostolische Zending sinds 1893 heette. De verkondiging van de wederkomst werd niet opgegeven, maar boette wel aan kracht in, zie Brand (2001, p. 67). De hoop op de wederkomst krijgt steeds meer de gedaante van toewijding aan de apostel. Apostel Kofman wordt in toenemende mate geïdentificeerd met Jezus Christus. Dit lijkt te wijzen op een interpretatie van het koninkrijk Gods als een koningschap van God in het heden (psalm 103:19). Daarnaast werd het ambt van de stamapostel geïntroduceerd.

Na het overlijden van apostel Kofman werd in 1910 apostel Van Oosbree geroepen. Onder zijn leiding maakt de Hersteld-Apostolische Zendingsgemeente in de Eenheid der Apostelen een enorme bloei door. In 1930 zijn er 100 gemeenten met in totaal 22600 leden, zie Tang (1982, p. 63). Met Van Oosbree ondergaat het gedachtegoed belangrijke wijzingen, zie Brand (2001, p. 68-72) en Brand (2013b). De Bijbel beschouwt hij niet als Gods woord, maar als een schriftelijke verslaglegging van gedachten en ervaringen van mensen. Deze zijn jaren na Jezus' dood opgeschreven en moeten kritisch gelezen worden. Voor hem was het woord van de levende apostelen meer waard dan dat uit de Bijbel. Hij verwierp de gedachte dat God buiten de mens kon ingrijpen; God kon zich alleen middels mensen aan mensen openbaren. Van Oosbree beschouwde zichzelf daarbij als een gezant van God; buiten de apostel kon je je niet tot God wenden, zie Brand (2013b, p. 12-13). In 1937 verwierp hij de drieëenheid.

Jezus was in de ogen van Van Oosbree niet de zoon van God die met zijn dood de mens met God verzoent en daarmee verlost van zonden, maar een voorbeeld om na te volgen in naastenliefde en barmhartigheid. Het volk Gods was geroepen die Christusgeest tot gestalte te brengen. Daarnaast koppelt Van Oosbree de naam Jezus los van de historische figuur; Jezus betekende in zijn ogen 'Messias', 'Verlosser' en 'Zaligmaker'. Jezus is niet uniek, hij is de eerste mens in wie de Christusgeest een woning had gevonden; na hem zouden er nog vele Jezussen volgen. Van Oosbree beschouwde zichzelf als de eigentijdse 'Jezus'. De apostel eiste van de leden dat ze hem erkenden als de heilbrengende openbaring van het Leven Gods. Met zijn uitspraak 'Geloof in jezelf' bedoelde hij dat je moest geloven in je eigen roeping; onontbeerlijk daarvoor was het geloof in de apostel als belichaming van de heilbrengende Geest Gods, zie Brand (2013b, p. 15). Ondanks dat Van Oosbree vroeg om hem als persoon niet te vereren, vond dat in de praktijk wel degelijk plaats.

Wat de wederkomstgedachte betreft wist apostel Van Oosbree niet hoe hij deze moest zien. De gedachte van de wederkomst op de wolken des hemels (Hebreeën 12:1) wuifde hij weg als kinderlijk, zie Brand (2001, p. 69). In de visie van van Oosbree is de mens een levensgeest, die komend uit de sferen der geesten op aarde een tijdelijke, stoffelijke omhulling aanneemt. De Geest Gods zoekt degenen die al voor de grondlegging van de wereld voorbestemd waren om te dienen als verlossers van de mensen, waarin satanische geesten inwoning hadden gevonden. Deze uitverkiezing was voor Van Oosbree een wilsbesluit van God. Ieder die werd verkoren, was dat reeds voor de geboorte, zie Brand (2013b, p. 16-17). De uitverkiezing hield ook de opdracht in om zich het wezen van Jezus eigen te maken en daarnaast genade en barmhartigheid aan mensen te schenken. Van Oosbree geloofde ook in

een hiernamaals, dat hij zag als een geestenrijk in afwachting van de wederkomst. Bij het sterven gaat de mens weer terug naar de sferen der geesten, worden de geesten opgenomen in het Christusrijk en wordt de geest opnieuw geboren. Daar verrichten ze hun verlossingswerk en bereiden zich voor op de wederkomst. Dan zouden ze samen met de Heer als koningen en priesters regeren over de aarde, zie Brand (2013a, p. 244). Uit het rijk der overledenen werden engelen gerekruteerd die selecteren in welke sfeer men opgenomen wordt. In het leven probeert Satan, de duivel Gods heilsplan te saboteren en de mens naar de hel te leiden. De aartsengel Michaël en de engelen strijden met Satan.

Van Oosbree voerde ook een aantal wijzigingen door ten aanzien van de sacramenten, zie Brand (2013a, p. 265-266). Het avondmaal was niet meer ter gedachtenis aan het eenmalige zoenoffer dat Jezus aan het kruis had gebracht, maar werd geïnterpreteerd als het elkaar aanbieden van de arbeid van de Geest Gods waarbij de aanwezigen zich met elkaar verzoenden. In plaats van avondmaal werd de term gemeenschappelijke verzoeningsdis gehanteerd. De heilshandeling van de verzegeling kreeg ook een andere betekenis. Door de handoplegging vond God Zijn eigendom terug. De verzegeling werd aangeduid als eigening. Verder schafte Van Oosbree eind jaren dertig de doop, verzegeling en avondmaalsbediening van ontslapenen af die apostel Schwartz had ingevoerd. In 1937 verwierp hij namelijk het geloof in de opstanding van de doden.

10.2 Gemeenschappelijke muziek in Nederland

Bij de start in Nederland was het apostolische werk nog te jong om zelf een eigen Nederlandstalig liedboek te kunnen voortbrengen; in de tijd van apostel Schwartz (1863-1895) waren er geen liederenbundels maar werd er gebruik gemaakt van de psalmen en gezangen van de Nederlands Hervormde Kerk, zie Brand (1998, p. 20) en Giskes (2001, p. 121). Het ging daarbij om de *Statenberijming* van de psalmen uit 1773, de *Evangelische Gezangen* van 1807 en de *Vervolgbundel op de Evangelische Gezangen* van 1869. Met die psalmen en gezangen waren de meeste nieuwe leden vertrouwd.

10.2.1 Gemeenschappelijke bundel van 1898 en 1907

Waar de Hersteld-Apostolische Zendingkerk nog de psalmen en gezangen uit de Hervormde Kerk bleef gebruiken, gaat apostel Kofman een andere weg. In zijn arbeidsperiode werd rond 1898 een liederenbundel met 42 gemeenschappelijke liederen uitgegeven en in 1907 het *Gezangboek der Hersteld Apostolische Gemeente in de Eenheid der Apostelen* met in totaal 130 liederen, zie Brand (1998, p. 21).¹⁵³ Opvallend in de uitgave van 1907 is het grote aantal eigen teksten op diverse externe koraal- en psalmmelodieën en het geringe aantal psalmen uit de *Statenberijming*; waarschijnlijk stemden de ideeën in de *Statenberijming* onvoldoende overeen met die in de Hersteld Apostolisch Gemeente in de Eenheid der Apostelen; aan de andere kant waren ook niet alle psalmen populair in de Nederlands Hervormde Kerk, zie paragraaf 2.2. Wat ook opvalt is dat de melodieën isometrisch zijn gezet.

Het *Gezangboek der Hersteld Apostolische Gemeente in de Eenheid der Apostelen* uit 1907 wordt samengesteld uit een aantal bronnen, waaronder:¹⁵⁴

- Het *Neuapostolisches Gesangbuch* (1906): dit is de bron van in totaal 57 liederen;
- De voorlopig koorbundel van 1906, zie paragraaf 4.3.1. Hieruit stammen 'Heb dank, heb dank, heb dank, o God en Vader' en 'De Heer is mijn Herder, niets zal mij ontbreken';
- De *Vervolgbundel op de Evangelische Gezangen* (1869): Hieruit komen 'Ontwaak gij die slaapt en sta op uit de doôn' van Petro Parson en de bewerking van 'De lendenen omgord en brandende de lampen' ('Omgordt u de lenden!');
- De *Statenberijming* (1773): hieruit stammen slechts drie psalmen waaronder 'Hoe goed, hoe lieflijk, waar te zaam' (psalm 84);
- Een aanzienlijk aantal eigen contrafacten op bestaande isometrische psalmmelodieën uit voornamelijk de *Statenberijming*.

Als we naar de teksten kijken in het *Gezangboek der Hersteld Apostolische Gemeente in de Eenheid der Apostelen* uit 1907 dan zien we een aantal karakteristieken. Veelvuldig wordt gezongen over het apostelambt. Het is een heilig ambt, een genadegave van God aan de mens; in dat ambt is Christus heden tot ons gekomen. Het ambt van de apostel is Gids op de weg, het geeft beschutting, en erkennen daarvan geeft uit vrije genade vergiffenis. In het ambt van zending spreekt Jezus vrij, maar het is ook een Vaderambt van Gods zending. De mens is echter zwak en zondig en kwetsbaar voor de verlokkingen van satan. Dood, vlees en stilstand zijn daarbij machten van satan. Juist door geloofsmoed, door te strijden tegen satan en voor Christus' kerk en de zending, op de weg van Jezus te blijven, maar ook door te ontwaken uit de slaap en op te staan uit de dood, kan stand gehouden worden en zal het rijk van satan vergaan. Christus in de apostel leidt die strijd en geen helse krachten brengen de kruisbanier ten val. Om in die strijd te slagen moet niet de eigen wil gevolgd worden, maar gehoorzaam en willig het apostelambt. Verschillende keren worden daarom opgeroepen om zich aan het apostelambt vast te klampen en de apostel voortdurend te volgen. Ook het ambt van de stamapostel wordt bezongen.

In de liederen worden de toehoorders als zondaars aangespoord om de Heer te volgen en tot Jezus te komen. De Heer geeft genade als we schuld erkennen en van berouw vervuld zijn; de Heer wordt daarom lof gezongen voor het tonen van genade. Maar de Heer is ook verrezen, heeft de macht van de vijand geveeld, Hij leeft en heeft ons uitverkoren, voert Zijn volk tot zaligheid, is een Herder voor zijn kudde en zegent zijn kinderen. Vaak worden het beeld van deze kind-vader relatie bezongen en de wens om te zijn als een kind in eenvoud. De Vader geeft genade, en ziet op zijn kinderen neer en zijn liefde onttrekt de mens aan de aarde. De Vader, Zoon en Heilige Geest zijn daarbij één. De apostel wordt bezongen als 's Vaders Zoon die in het vlees is verschenen. Jezus strijdt in het lijden van de mensen, met hulp van Jezus wordt de strijd voltooid, Jezus is de rots van het heil, plaats van rust, zijn liefde is grenzeloos en Jezus maakt ook vrij van zonde en dood. Jezus is Zoon van de Vader, is verlosser en opnieuw geboren en gekend in de apostel, de Jezus van het heden, een Herder die door God is gegeven. Jezus is middelaar in het apostelambt en leeft in Zijn apostel. Als

Jezus wenkt, is dat de boodschap hem te volgen. Daarnaast blijkt uit een aantal liederen dat we als mens op aarde al mogen smaken van de zaligheid, de vrijmaking en het heerlijke leven dat na de dood ons wacht. In de gemeenschap klinkt het tijdovereenkomstige woord, het levende manna des daags dat door het ambt geschonken wordt waarmee men zich spijzigen kan. Er welt een bron waaraan men zich kan verkwikken en reinigen, rust en vrede kan vinden in volkomenheid ver van de aardse beslommingen en men ware vreugde en zaligheden kan vinden in gemeenschap met Jezus maar ook troost bij zielepijn. En met het avondmaal dat wordt aangeduid als zoendis van Jezus, is er vrijspraak van zonden doordat het bloed van Jezus ons rein wast en ons verzoent met God. Voor de zegen die ontvangen wordt, wordt gedankt en de bruidegom wordt geroemd om zijn zendingsdaden. Ten aanzien van de wederkomst zien we een aantal gedachten. De Heiland wil de uitverkoren mens vormen tot het nieuwe Jeruzalem. De Zoon is gezonden om het koninkrijk te grondvesten tot in eeuwigheid. Sion is de stad door God uitverkorenen. Om tot Sion te behoren gaf God weer apostelen. De engelen roepen, zingen en nodigen ons uit om in het rijk van Jezus te komen. En de bazuinen klinken luid en kondigen de val van Babylon, de zondenstad, aan; de Heiland komt met spoed. En straks komt Hij in heerlijkheid om Zijn bruid te halen. De symboliek van de bruidegom en de bruid komt een aantal keren voor.

10.2.2 Gemeenschappelijke bundel van 1914

In 1914 verscheen aan het begin van de arbeidsperiode van apostel Van Oosbree het *Gezangboek der Hersteld Apostolische Gemeente*, Uitgave 1914, Apostel-distrikt Holland met in totaal 362 liederen; aanleiding daarvoor was het verschijnen van het sterk uitgebreide *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910 in Duitsland. Uit het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910 stammen 209 liederen en uit het *Gezangboek* van 1907 71 liederen. De bekendste liederen die uit het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910 zijn overgenomen, zijn:

- 'Du Hirte Israels', nr. 3 ['O herder Israels', nr. 3]
- 'Brüder, reicht die Hand zum Bunde!', nr. 48 ['Reikt elkaar de hand ten bonde', nr. 30]
- 'Ich weiß, daß mei Erlöser lebt!', nr. 101 ['Ik weet, dat mijn Verlosser leeft', nr. 57]
- 'Geisteswind aus Himmelshöhen', nr. 124 ['Heil'ge Geest uit 's hemels hoogten', nr. 65]
- 'Ich weiß eine liebe Kapelle', nr. 174 ['Ik weet eene lieve kapelle', nr. 103]
- 'Komm heim zum Vaterhause' nr. 184 ['Kom in God is uw Vader', nr. 113]
- 'Welch ein Freund ist unser Jesus', nr. 317 ['Welk een vriend is onze Jezus', nr. 174]
- 'Reich mit Kraft und Macht erfüllet', nr. 368 ['Vol van kracht, van macht en liefde', nr. 201]
- 'Ein Liebesmeer, so wunderbar', nr. 418 ['Een liefdebron, zoo wonderbaar', nr. 226]
- 'Einene Freund hab ich gefunden', nr. 419 ['Eene vriend heb ik gevonden', nr. 227]
- 'O Liebe, goldner Sonnenschein', nr. 434 ['O liefde, gouden zonneshijn', nr. 233]
- 'Seliges Wissen: Jesus ist mein!', nr. 437 ['Zalig te weten: Ik ben Gods kind', nr. 234]
- 'Laßt uns Zionslieder singen', nr. 458 ['Laat ons Sions lied'ren zingen', nr. 255]
- 'Ewges Erbarmen, wie klingt's so süß', nr. 473 ['Eeuwig erbarmen, het klinkt zoo zoet!', nr. 257]

- 'Führwahr, es ist doch große Gnad', nr. 474 ['Ja! Groot is de genade toch', nr. 258]
- 'Wie der Hirsch nach frischen Quellen', nr. 528 ['Als een hert door dorst gedreven', nr. 297]
- 'Eine reine Liebesquelle quillt mir heut aus Jesu Tun', nr. 536 ['Een reine bron van liefde komt er voort uit Jezus hart', nr. 302]
- 'Preiset Gott mit lautem Schalle', nr. 642 ['Laat de danktoon vrolijk schallen', nr. 356]

Uit de *Evangelische Gezangen* treffen we daarnaast 14 liederen aan, waaronder:

- 'Halleluja Looft den Heer! Hoogste heem'len geeft Hem eer' (nr. 23)
- 'Zalig, zalig niets te wezen in ons eigen oog voor God' (nr. 322)
- 'Alle roem is uitgesloten, onverdiende zaligheer' (nr. 264)
- 'Rust mijn ziel, uw God is Koning' (nr. 179)
- 'Halleluja, eeuwig dank en eere' (nr. 275)
- 'O, goedheid Gods nooit recht geprezen' (nr. 278)
- 'k Wil U, o God, mijn dank betalen' (nr. 283)

Uit de *Vervolgbundel op de Evangelische Gezangen* treffen we twee liederen aan:

- 'Daar is uit 's werelts duist're wolken' (nr. 178), o.b.v. Jesaja 9:1-2
- 'Omgordt u de lenden!' (nr. 185)

En uit de *Statenberijming* treffen we zeven psalmen aan, waaronder:

- 'Hoe lief'lijk hoe vol heilgenot' (nr. 104), psalm 84 uit de berijming van Voet
- 'De lofzang klinkt uit Sions zalen' (nr. 270), psalm 65 uit de berijming van Voet
- 'k Zal met mijn gansche hart Uw eer vermelden Heer, u dank bewijzen' (nr. 285), psalm 138 uit de berijming van Voet

10.2.3 Gemeenschappelijke bundel van 1933

In 1933 gaf apostel Van Oosbree nogmaals een gedrukte en gebonden bundel uit met 200 gemeenschappelijk te zingen liederen onder de titel *Gezangboek der Hersteld Apostolische Gemeente in de Eenheid der Apostelen in Nederland en Koloniën*. Een belangrijke bron voor de gemeenschappelijke bundel van 1933 was de gemeenschappelijke bundel van 1914. Hieruit stammen met een aantal tekstwijzigingen 131 liederen. Naast de liederen die in de bundel van 1914 al uit het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910 zijn overgenomen, worden daaruit in 1933 ook nog eens 20 andere liederen ontleend, waaronder:

- 'Daheim, o welch ein schönes Wort', nr. 619 ['Naar huis! O, welk een heerlijk woord!', nr. 16]
- 'O Bethlehem, du kleine', nr. 686 ['O! dat gij mocht bekennen', nr. 18]
- 'Wenn du in des Lebens Stürmen bist verzagt', nr. 376 ['Zijt gij door de levensstormen moe en mat', nr. 26]
- 'Gib mir mehr von Deinem Geiste', nr. 678 ['Geef mij meer van Uwen geest, Heer!', nr. 41]
- 'O Bethanien, du Friedenshütte', nr. 660 ['Gij Bethanië! gij vredeswoning', nr. 44]

- 'Nahe bei Jesu, o Leben so schön', nr. 570 ['Vlucht met uw zonden tot Jezus, Die leeft', nr. 90]
- 'Herr, wende Dich zum Flehen' nr. 226 ['De Heer kent al de Zijnen', nr. 98]
- 'Reich mit Kraft und Macht erfüllet', nr. 368 ['Gids op al mijn levenswegen', nr. 103]
- 'Alles Leben strömt aus Dir', nr. 668 ['Heerlijk leven stroomt uit u', nr. 106]
- 'Licht nach dem Dunkel', nr. 614 ['Licht na het donker', nr. 114]
- 'Wo keine Wolke mehr sich türmt', nr. 530 ['Waar zich geen wolk meer dreigend toont', nr. 119]
- 'Gleich wie die schimmernden Sterne erblassen', nr. 518 ['Zooals de glanzende sterren verbleeken', nr. 124]
- 'Mir ist Erbarmung widerfahren', nr. 481 ['Mij is genade wedervaren', nr. 148]

Uit de *Evangelische Gezangen* resteren nog vijf liederen, waaronder:

- 'Alle roem is uitgesloten, onverdiende zaligheer' (nr. 28)
- 'O, goedheid Gods nooit recht geprezen' (nr. 74)
- 'Halleluja, eeuwig dank en eere' (nr. 159)
- 'k Wil U, o God, mijn dank betalen' (nr. 169)

Uit de *Statenberijming* staan er nog vier psalmen in, waaronder:

- 'Hoe lief'lijk hoe vol zaligheid' (nr. 5), psalm 84 uit de berijming van Voet
- 'k Zal met mijn gansche hart Uw eer vermelden, Heer!' (nr. 171), psalm 138 uit de berijming van Voet

Uit de *Vervolgbundel op de Evangelische Gezangen* resteert in 1933 alleen 'Omgordt u de lenden!' (nr. 185); uit het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1925 treffen we daarentegen geen liederen aan.

De liederen in deze bundel ademen de geest van apostel Van Oosbree, zie paragraaf 10.1. De aanhankelijkheid tussen de geloofskinderen en de apostel komt tot uitdrukking in het expressis verbis bezingen van de apostel. In totaal wordt in 106 van de 200 liederen de naam van de apostel bezongen, zie Tang (1982, p. 64).

10.3 Koormuziek in Nederland

Naast de gemeentezang op basis van de psalmen uit de *Statenberijming* en de liederen uit de *Evangelische Gezangen* en de *Vervolgbundel op de Evangelische Gezangen* ontstond er ook koorzang in de periode van apostel Schwartz. Zo werd in er op 8 april 1884 in Amsterdam, de eerste gemeente die door apostel Schwartz werd gesticht, het koor Engedi opgericht, zie Brand (1998, p. 19-20).¹⁵⁵ Engedi, genoemd naar de paradijselijke oase in de woestijn van Juda aan de Dode Zee die eens voor David een toevluchtsoord was geweest (I Sam. 24:1-2), zong onder andere 'Al wankelt d'aard' op de tekst van Jan Pieter Heije en de muziek van Johannes J.H. Verhulst, zie Giskes (2001, p. 121). Dit lied sprak zodanig aan, dat het in de muziekbundels werd opgenomen. Het stond algemeen ter beschikking, in ieder geval vanaf 1918, zie *Ons Maandblad* (1991). Ook in later gestichte gemeenten werden

koren opgericht. Apostel Van Oosbree was als 17-jarige dirigent van het koor Engedi, zie Brand (2013b, p. 23). Van hem zijn naar alle waarschijnlijkheid het lied 'Lof, dank en eer' en de tekst van het lied 'Of 't in de wereld stormt en raast', zie Brand (2013b, p. 23) en Wiegman (2013, p. 41).

Engedi maakte gebruik van de *Honderd vierstemmige koralen met Nederlandsche texten* uitgegeven door De Nederlandsche Koraalvereniging in 1870.¹⁵⁶ Deze vereniging werd in 1865 opgericht door de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst met het doel om het godsdienstig volksgezag in Nederland te verheffen en aan te moedigen.¹⁵⁷ Jaarlijks gaf zij een aantal koralen uit, zowel als losse partijen voor elk van de vier partijen (bas, tenor, alt en sopraan) als in partituurvorm. Toen het eerste honderdtal compleet was, verscheen het in één bundel als Eerste deel van het *Nederlandsch Koraalboek* in 1870, zie Sillem (1871).

Deze koraalbundel bevat geen vierstemmige zettingen van de liederen uit de *Evangelische Gezangen* of de *Vervolgbundel* zoals de koraalbundels van Bastiaans en Worp, maar ritmische koralen met name op basis van een selectie koralen uit Duitse en Engelse godsdienstige liedbundels die voorzien werden van Nederlandse vertalingen, zie Sillem (1871, p. 143). Zo is één koraal ontleend aan L. van Beethoven, namelijk nummer 44 met als titel 'O God, mijn leven en mijn licht!'. Daarnaast is uit de Schöpfung van Haydn het koraal 'De Heemlen vertellen, o God! U magt en eere' opgenomen onder nummer 68, een koraal op basis van psalm 19:1-4 dat we ook kennen onder de titel 'De Heem'len roemen'. Verder is nummer 76, 'Sombre wouden van het Noorden, Door uw digte bladerkroon' van Mendelssohn. Het *Nederlandsch Koraalboek* van 1870 wordt samengesteld door H.H.J. Bastiaans, Prof. A.D. Loman en W.J.F. Nieuwenhuyzen, zie Sillem (1871, p. 144). In de meeste gevallen is de harmonische bewerking door hen aangepast. De teksten werden aangeleverd door A. Pierson, Prof. A.D. Loman, Prof. J.P.N. Land, J.J.L. ten Kate en bovenal door J.P. Heije. Naast deze koralen bevat het 12 ritmische psalmzettingen. Het betreft psalm 8, 15, 23, 24, 42 gecombineerd met psalm 43, 84, 116, 118, 123, 127, 130 en 131. De meeste psalmteksten stemmen niet overeen met de *Statenberijming*. Behalve psalm 84 zijn het andere psalmen dan in de latere Nederlandse apostolische bundels uit de *Statenberijming* zijn opgenomen.

10.3.1 Voorlopige koorbundel van 1906

In 1906 verscheen er een eerste voorlopige koorbundel, zie Brand (1998, p. 21); waarschijnlijk was dit ingegeven door de wens tot meer uniformiteit en het wegnemen van wildgroei. Die voorlopige koorbundel groeide in de periode tot circa 1920/1925 uit tot een totaal van 115 liederen.¹⁵⁸ Sommige van die liederen waren nog handgeschreven, sommige waren al gezet. Het lijkt gezien de nummeringen en de schrijfstijl voor een gedeelte een selectie te zijn uit eerdere verzamelingen. Verder werd een aantal liederen zonder vertaling in het Duits opgenomen, waaronder 'Sei Getreu bis in de Tod' met de muziek van Gohle en 'Alles Leben strömt aus Dir' van J. Tobler. Daarnaast werden ook een aantal contrafacten geschreven op melodieën van Mendelssohn-Bartholdy, Joseph Haydn en Ludwig van Beethoven. Verder bevat het een aantal liederen van waarschijnlijk externe komaf zoals 'Onze Vader! Die in de hem'len zijt' van A. van der Sloot¹⁵⁹, 'Eere zij God! In den hooge' van

F.A. Schulz¹⁶⁰, 'Zij zullen haar niet hebben, Mijn duurgekochte ziel' op de melodie van Jan de Liefde en de tekst van Isaac da Costa, en 'Al wankelt d'aard, Gij wankelt niet o Heer!' van Johannes J. Verhulst. De voorlopige koorbundel bevat ook vertalingen van de Duitse apostolische bundels zoals 'Wie onder de vleug'len des Heeren schuilen' (nr. 83), 'Zijt gij door de levensstormen moe en mat' (nr. 110) en 'Vlucht met uw zonden tot Jezus, Die leeft' (nr. 111). Andere vertalingen (en contrafacten) die we terugvinden zijn:¹⁶¹

- 'Heb dank, heb dank, heb dank, o God en Vader' (nr. 9), contrafact o.b.v. een melodie van Ludwig von Beethoven¹⁶²
- 'Kom tot de Bron van het Leven, dorstig en moede en mat' (nr. 29)
- 'Troost nu, troost nu, troost nu mijn volk' (nr. 60), een vertaling van een lied van Christian Palmer
- 'Zingt den Almachtige een vroolijk lied!' (nr. 79), vertaling van een lied van F. Laur
- 'O Heer, ik wil graag stille zijn' (nr. 105) een vertaling van 'Ach Gott ich möchte stille sein' van de dichter Gottlob Lachemann (1845-1935)
- 'O, dat gij 't mocht bekennen hoe zeer gij zijt in nood' (nr. 113), een contrafact op een melodie van Ernst Gebhardt uit de *Friedengrüsse aus Geroks Lieder* (1891)

Naast die vertalingen en contrafacten vinden we in de voorlopige koorbundel van 1906 ook nieuwe interne composities die in latere bundels een plaats hebben gekregen, zoals:¹⁶³

- 'Zie mij aan in Uw ontferming' (nr. 6), van B. Rijbroek
- 'Ik zal U loven, God, met heel mijn hart' (nr. 8)
- 'De Heer is mijn Herder' (nr. 19), van B. Rijbroek (Haarlem)
- 'U behoort geheel mijn leven, U te dienen is mijn eer!' (nr. 47) met een melodie van E. Weiss¹⁶⁴
- 'Eng'len wachten ons bij 't komen In het Hemels vaderland' (nr. 62)
- 'Juich, vroolijk, juich! Gij inwoneres van Zion!' (nr. 67) op basis van psalm 48:3 en Jesaja 12:6
- 'Mijne ziele is stille, heeft vrede in God' (nr. 95), een vertaling van een lied van Gottlob Lachemann (1845-1935)
- 'k Roem in het leven dat in het heden Vrijheid verlossing en vrede schenkt' (nr. 102), van Jacob Hoff
- 'Haast U! Haast U, haast U tot den arbeid!' (nr. 114), van Jacob Hoff

10.3.2 Koorbundel van 1932

In de jaren twintig en dertig was er in Nederland net zoals in Duitsland sprake van wildgroei ten aanzien van de koorliederen, zie Giskes (2001, p. 122). Gedichten werd plaatselijk op muziek gezet maar er werden ook nieuwe woorden op bestaande, bekende composities geschreven. Die liederen werden ook ingestudeerd. Lieder vanuit de Centrale Administratie werden soms genegeerd omdat aan de eigen liederen de voorkeur werd gegeven. Apostel Van Oosbree verlangde dat hem alles werd toegezonden zodat het eventueel voor het geheel kon dienen. In 1932 verscheen de nieuwe koorbundel met als titel *Zangkoorliederen der Hersteld Apostolische Zending-Gemeente in de eenheid der Apostelen in Nederland en koloniën*. Het was een gedrukte bundel met 47 liederen met de mogelijkheid

nieuwe liederen in te plakken. Na het bijplakken – ook nog na 1946 – groeide deze bundel uit tot 132 liederen, zie Brand (1998). Apostel Van Oosbree wilde met deze nieuwe koorbundel een einde maken aan de wildgroei; de oude liederen moesten vernietigd worden. In een toelichting over de invoering van de nieuwe koorbundel zei hij hierover in 1933:

“Zooals u weet, krijgt u nieuwe koorliederen. De reeds ontvangen liederen zijn ook nog wel betrekkelijk nieuw, maar zegt u tot de dirigenten, dat zij, zoodra de nieuwe ontvangen zijn, de oude liederen vernietigen. Onwillekeurig zal deze of gene dit jammer vinden en ze mede willen nemen naar huis. Doch dan worden thuis woorden geleerd van een tekst, welke gansch anders is dan van de nieuwe liederen. En het gaat juist om deze nieuwe tekst, wijl deze veranderd is overeenkomstig den arbeid-Gods van het heden”, zie Giskes (2001, p. 122).

Voor de koorbundel is nagegaan wat de herkomst van de liederen is. Uit de *Evangelische Gezangen* van 1807 komen twee liederen:

- ‘Rust, mijne ziele! (nr. 67) in een bewerking van de Herrnhutterse melodie
- ‘Halleluja! Eeuwig dank en eere’ (nr. 98)

Uit de voorlopige koorbundel van 1906 stammen 10 liederen, waaronder:

- ‘Lof, dank en eer uit aller mond’ (nr. 19)
- ‘Al wankelt d’aard’, (nr. 27)
- ‘Mijne ziele is stille’ (nr. 30)
- ‘Haast u! Haast u haast u tot den arbeid! (nr. 60)
- ‘Troost nu, troost nu, troost nu Mijn Volk! (nr. 65)
- ‘Juich, vroolijk, juich, uitverkoren volk des Heeren’ (nr. 80)
- ‘Eere zij God!’ (nr. 102)
- ‘Ik zal U loven, Heer, met heel mijn hart’ (nr. 116)

Uit het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910 komen 25 koorliederen waarvan 23 uit de Chor-Anhang. Tot die liederen behoren:

- ‘Wederzien! O wederzien’ (nr. 8)
- ‘Heer! Hoe mint ons hart de plaatsen Uwer woning’ (nr. 13)
- ‘Heden, heden, zoo gij hoort Zijne stemme’ (nr. 31) o.b.v. psalm 95:6-8
- ‘O Heil’ge Geest! Vervul mijn hart’ (nr. 35)
- ‘Hoort, moede zielen!’ (nr. 43)
- ‘Maak, maak u op’ (nr. 54)
- ‘Wie onder de vleug’len des Heeren schuilen (nr. 56)
- ‘O, mijn Jezus! Spreid Uw vleug’len (nr. 70)
- ‘Ik bid U aan, o macht der liefde’ (nr. 72)
- ‘Onder mijns Apostels vleug’len (nr. 73)
- ‘Gij vraagt gehéél mijn hart, ja Vader! ‘k wil ‘t U geven’ (nr. 87)
- ‘Komt! Laat ons zingen en loven en prijzen’ (nr. 90)
- ‘Wees welkom, Eerst’lingvolk!’ (nr. 103)

Daarnaast komen uit de Berliner Chormappe 'Lof en aanbidding zij onzen God!' (nr. 57) en 'Heer! Heer! U danken wij' (nr. 58) en uit de *Einheitliche Ausgabe* uit 1938 'Mijn God en vader' (nr. 83). Ook de liederen in de koorbundel van 1932 ademen de geest van apostel Van Oosbree, zie paragraaf 10.1.

Samenvatting en conclusie

Muziek, en zang in het bijzonder, neemt van oudsher een belangrijke plaats in in de christelijke wereld en ook in de apostolische beweging. Muziek maakt het onzegbare 'zegbaar'. Ondanks het belang van muziek voor de apostolische beweging, is er over de herkomst in de periode vòòr 1946 daarvan vrij weinig onderzoek gepubliceerd. Deze studie poogt die leemte in te vullen met een overzichtsstudie. De muzikale ontwikkeling wordt daarbij in samenhang met het gedachtegoed en de liturgie beschouwd.

De apostolische beweging is echter niet de enige opwekkingsbeweging in de negentiende eeuw; er is een veelheid aan dergelijke bewegingen. Voor de apostolische beweging zijn ze een bron voor zowel het gedachtegoed als voor het liedgoed. Het gaat daarbij om bewegingen als de Verlichting, de romantiek, de Oxford-beweging, het christelijk zionisme, het Réveil, het methodisme, het piëtisme, de Erweckungsbewegung en de heiligingsbeweging. Deze bewegingen beïnvloeden elkaar onderling. Zo is de romantiek een reactie op de Verlichting met haar nadruk op de rede, ligt aan de Oxford-beweging de Liturgische beweging ten grondslag, en vindt het Réveil een evenwicht tussen calvinisme en piëtisme. Verder beïnvloedt het piëtisme en de Verlichting het methodisme. De meeste van deze bewegingen, met uitzondering van het christelijk zionisme, hebben liedgoed opgeleverd van waaruit onderling en in de apostolische beweging is geput. Veel piëtistische liederen worden daarbij voorzien van romantische melodieën.

De Erweckungsbewegung in de negentiende eeuw verschilt echter van het piëtisme en het methodisme uit de achttiende eeuw; de laatste richtten zich op persoonlijke devotie terwijl de Erweckungsbewegung zich meer richt op de wereld en de wantoestanden daarin zoals armoede en drankmisbruik. Karakteristiek aan de Erweckungsbewegung is het beleven van God door persoonlijke geloofservaringen, het afzetten tegen de Verlichting, het tegenwicht dat de Bijbel vormt voor subjectieve geloofsbeleving, het opvatten van Christus als zondenheiland die met zijn bloed de zonden van de mensheid heeft afgekocht, het beslissend zijn van het levende geloof van kinderen van het licht in plaats van de catechismus, het geloof in een eindtijd en een duizendjarig vrederijk. Een veel gebruikte bundel uit de Erweckungsbewegung is de *Kleine Missionsharfe* uit 1836 van Johann Heinrich Volkening. Het liedgoed uit de Erweckungsbewegung wordt tot circa 1900 echter niet opgenomen in het officiële evangelisch-lutherse liedboek in de diverse Landeskirchen.

Los van de Erweckungsbewegung in Duitsland en Zwitserland ontstond in Amerika de heiligingsbeweging, een interkerkelijke opwekkingsbeweging met een sterk methodistisch karakter. In de heiligingsbeweging staat de weg naar volledige heiliging centraal. Via de heiligingsconferenties in Oxford (1874) en Brighton (1875) slaat de heiligingsbeweging over naar Europa. Dat geldt ook voor de gospel hymnes die de heiligingsbeweging voortbrengt. De gospel hymnes die gebruikt worden, zijn in het Engels. Via vertalingen in het Duits van met name Ernst Gebhardt en Walter Rauschenbusch komen ze beschikbaar. Het heiligingsrepertoire krijgt een grote verspreiding door de grote oplage eind negentiende eeuw, begin twintigste eeuw van het *Reichsliederbuch* uit de Gemeinschaftsbewegung; het

lied van Ernst Gebhardt geeft het *Reichsliederbuch* daarbij zijn specifieke kleur. De liederen uit de Amerikaanse heiligingsbeweging vonden in Duitsland en Zwitserland vooral ingang bij een aantal groeperingen met een sterke methodistische inslag zoals de Methodistische kirche, het baptisme, de Blaukreuzbewegung en de Gemeinschaftsbewegung. Daarbij zijn met name de *Frohe Botschaft* (1875) en de *Evangeliumslieder* (1880) van Ernst Gebhardt zeer invloedrijk.

In Engeland ondervindt de katholieke apostolische beweging invloed vanuit het christelijk zionisme, het methodisme, het Réveil en de Oxford-beweging. Het christelijk zionisme en het Réveil leggen daarin de basis voor de wederkomstgedachte en de eindtijdopvatting, de Oxford-beweging is van invloed op zowel de theologische opvattingen als de liturgie. In het methodisme vindt Irving de basis voor zijn opvattingen over de doop met de heilige geest als een uitbreiding van de methodistische leer van volkomen heiliging. Irving zingt nog uit het Schotse metrische psalter; met hymnes, parafraseringen en spirituele liederen had hij weinig.

Qua theologie benadrukt de Oxford-beweging het belang van de sacramenten waaronder de eucharistie, de tegenwoordigheid van God in de eucharistie (real presence), de apostolische successie en het gebruik van rituelen. Wat betreft de liturgische zang propageerde de Oxford-beweging het herstel van gregoriaanse psalmen, het zingen van hymnes, responsoriën en lofzangen. Een belangrijk product van de Oxford-beweging is de *Hymns Ancient and Modern* die in 1861 voor het eerst verschijnt en zeer succesvol wordt. Naast de vertalingen uit het Latijn, Grieks maar ook het Duits en de nieuw geschreven hymnes bevatte het ook hymnes van evangelisten en methodisten om een zo breed mogelijk aanbod te realiseren. Met name John Mason Neale publiceert vanuit de Oxford-beweging veel vertalingen uit het Latijn en het Grieks. Vanuit de Oxford-beweging komen ook nieuwe gregoriaanse psalmzettingen, zoals het *Psalter Noted* van Thomas Helmore, maar ook nieuwe hymnes.

Kenmerkend aan het gedachtegoed van de Catholic Apostolic Church is de verwachting van de ophanden zijnde wederkomst van Christus, het gebruik van de gaven van de Heilige Geest en het herstel van de kerkorde van de eerste christengemeenschappen, in het bijzonder door het herstellen van het twaalfvoudig apostelambt. Verder werd de Bijbel daarbij letterlijk gelezen en in de gebeurtenissen sinds de Franse revolutie probeerde men in de loop van de geschiedenis de tekenen van de eindtijd uit de Bijbel te herkennen. In de eucharistie is er ook sprake van de tegenwoordigheid van God (real presence), net zoals in de Oxford-beweging.

In de Catholic Apostolic Church verschijnt naar het model van *Hymns Ancient and Modern* onder supervisie van apostel John Bate Cardale en Edward Wilton Eddis (1825-1905) in 1864 voor het eerst de *Hymns for the Use of the Churches*, haar eigen liedboek. De vertaling uit het Latijn en het Grieks werden voor een groot deel overgenomen uit het werk van Neale. In de eigen hymnes van met name Edward Wilton Eddis en Jane Eliza Leeson wordt het gedachtegoed van de katholieke apostolischen verwoord zoals de wederkomst die aanstaande is, het werk van de Heilige Geest, het deel uitmaken van de apostelen van de apostolische successie, het slapend zijn van de overledenen en hun opstanding bij de

wederkomst en de tegenwoordigheid van God in de eucharistie. John Bate Cardale is ook verantwoordelijk voor de liturgie. Die liturgie schrijft voor elke viering niet alleen de vorm van de vieringen voor, maar ook de liturgische gezangen in de liturgie. Naast psalmen bevat de liturgie anthems, lofzangen en responsoriën. De muziek daarvoor wordt vrijwel geheel gecomponeerd door Edmund Hart Turpin in de periode 1870-1880. Van zijn hand verschenen in 1872 de *Hymn tunes: Companion to the Hymns for the use of the churches*, de *Versicles and Responses for use in the Service of the Catholic Apostolic Church during the Eucharist Service* (ergens vòòr 1873), *The Book of Psalms, Pointed in accordance with the twelve ancient tones* (1879), de *Accompanying Harmonies to the tones for the Psalms in the twelve ancient church modes* (1880).

Ook in Duitsland komt de katholieke apostolische beweging van de grond. De basis hiervoor wordt gelegd in Engeland. Voor de liturgie wordt de Engelse Liturgie vertaald. In 1859 wordt, net zoals in Engeland op basis van ideeën uit de Oxford-beweging een hymn-boek gepubliceerd, het *Hymnologium*. Tegelijkertijd met het *Hymnologium* worden ook het *Psalter* en de *Katechismus* gepubliceerd. In 1866 en 1898 verschijnen er nieuwe edities van het *Hymnologium*. Daarbij wordt er gebruik gemaakt van het *Deutsches Evangelisches Kirchen-Gesangbuch in 150 Kernliedern* uit evangelisch-lutherse hoek. Ook in Duitsland worden er niet-metrische psalmen geïntroduceerd. In eerste instantie worden ze gezongen op basis van Engelse chants, later wordt er net zoals in Engeland gebruik gemaakt van gregoriaanse psalmen, zij het met andere melodieën.

Vanuit de afsplitsing in Hamburg in 1863 ontstaat de Allgemeine Christliche Apostolische Mission. Hieruit komt bij een splitsing in 1878 de Apostolische Gemeinde tot stand. De laatste gaat zich rond 1907 Neuapostolische Kirche noemen. In de Apostolische Gemeinde wordt de katholieke apostolische liturgie afgeschaft waardoor er geen psalmen en liturgische gezangen meer gebruikt worden maar hymnes, koralen en kerkliederen. In eerste instantie worden er geen voorschriften meer gegeven voor het gebruik van een specifiek liedboek en verschilt het per gemeente. Meer specifiek wordt er onder andere gebruik gemaakt van het evangelische gezangboek van de Blaukreuz-gemeente, de *Kleine Missionsharfe* van Johann Heinrich Volkening, de *Große Missionsharfe* en het *Posaunenbuch* van Johannes Kuhlo. Vanaf 1895 start echter het proces richting een uniform liedboek, niet alleen om eenheid te creëren maar ook om de eigen leer in de liederen te laten doorklinken en te laten overeenstemmen met het tijdovereenkomstig geopenbaarde geloof. Uit de Wachmann-liturgie groeit in een aantal stappen het *Neuapostolisches Gesangbuch* in 1910. Vanaf 1904 worden daarin een groot aantal heiligingsliederen opgenomen. Dit gebeurt met name via de opname van liederen uit de bundels van Ernst Gebhardt, die rechtstreeks daaruit worden opgenomen en niet via het *Reichsliederbuch* van de Gemeinschaftsbewegung. Opvallend is de ontwikkeling van het liedboek: waar het eerst liederen zijn in een liturgie, groeit het via een liedboek met liturgische aanwijzingen naar een liedboek zonder dergelijke aanwijzingen. De dichter en componist Emanuel Gohle (1867-1937) heeft voor het nieuw-apostolische liedgoed een belangrijk rol gespeeld door het schrijven en componeren van nieuwe liederen en het bewerken van bestaande liederen.

Als we het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1904, 1906 en 1910 analyseren, dan kunnen we stellen dat het uit hetzelfde corpus van liedboeken is samengesteld als het *Reichsliederbuch*, maar dat er daarbij wel andere keuzes zijn gemaakt. Net als in het *Reichsliederbuch* wordt het standaard evangelisch-lutherse lied aangevuld met liederen uit de Erweckungsbewegung en de heiligingsbeweging. Een belangrijk verschil is dat de apostolischen zeer gecharmeerd lijken te zijn van de liederen van Gebhardt. Ze beperken zich daarvoor namelijk niet tot zijn *Frohe Botschaft* uit 1875 en *Evangeliumslieder* uit 1880, maar selecteren ook uit zijn andere bundels. De liedteksten worden aangepast aan de nieuw-apostolische denkbeelden. Niet alleen wordt de apostel expressis verbis bezongen, maar ook wordt er gezongen over redding, Zijn eigendom en genade. Verder lijkt de visie ten aanzien van het sterven van Jezus aan het kruis en de visie over het leven na de dood te zijn veranderd. In het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910 wordt er vaak gebruik gemaakt van contrafacten; tevens valt op dat de liederen uit de heiligingsbeweging veel sterker worden aangepast dan de liederen uit de romantiek. In 1925 verscheen de opvolger van *Neuapostolische Gesangbuch*. Niet alleen werden zwakke punten in de teksten en de harmonisatie hersteld, tevens werden liederen met een te sterk marsachtig karakter aangepast of verwijderd. Nieuwe liederen stammen grotendeels uit de editie van 1893 van het evangelische *Gesangbuch des Fürstentums Minder und der Grafschaft Rafensberg* en het *Gesangbuch für die evangelisch-christlichen Einwohner des Herzogtums Nassau*. Wat betreft de koormuziek was er in Duitsland weinig eenheid. Met de Berliner Chormappe uit 1924 en de Einheitliche Ausgabe uit 1938 werden pogingen gedaan om tot uniformiteit te komen, maar die waren weinig succesvol.

In Nederland ging apostel Schwartz in 1863 vanuit Hamburg naar Amsterdam om daar te starten met de Apostolische Zending. Schwartz verkondigde op hoofdlijnen dezelfde opvattingen als die in de Katholiek Apostolische Kerk, zie Brand (2001). Omdat het apostolische werk in Nederland nog te jong was om zelf een eigen Nederlandstalig liedboek te kunnen voortbrengen, werd er in tijd van apostel Schwartz (1863-1895) gebruik gemaakt van de psalmen en gezangen van de Nederlands Hervormde Kerk: de *Statenberijming* van de psalmen (1773), en de *Evangelische Gezangen* uit 1807 en de *Vervolgbundel* daarop uit 1869.

In de arbeidsperiode van apostel Kofman (1898-1910) werd rond 1898 voor het eerst een eigen liederenbundel met 42 gemeenschappelijke liederen uitgegeven. Verder verscheen er in 1906 een voorlopige koorbundel die in de periode tot circa 1920/1925 uitgebreid werd naar een totaal van 115 liederen. Daarna verscheen in 1907 het *Gezangboek der Hersteld Apostolische Gemeente in de Eenheid der Apostelen* met in totaal 130 liederen dat samengesteld werd uit onder andere het *Neuapostolisches Gesangbuch* (1906), de voorlopige koorbundel van 1906, de *Vervolgbundel* (1869) en de *Staten-berijming*. Uit de *Vervolgbundel* en de *Staten-berijming* stammen slechts een beperkt aantal liederen in de gemeenschappelijke bundel 1907.

Na het overlijden van apostel Kofman ondergaat het gedachtegoed onder apostel Van Oosbree belangrijke wijzigingen. Jezus is in zijn opvattingen niet de zoon van God, de Bijbel niet het woord van God; het woord van de levende apostel is belangrijker dan de Bijbel en

Van Oosbree ziet zichzelf als gezant van God die alleenrecht heeft op het bemiddelen tussen de mensen en God.

In het begin van de ambtsperiode van apostel Van Oosbree verscheen in 1914 een gemeenschappelijke bundel uitgegeven met in totaal 362 liederen. Dit werd grotendeels samengesteld uit *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910 en het *Gezangboek der Hersteld Apostolische Gemeente in de Eenheid der Apostelen* uit 1907. Uit het *Neuapostolisches Gesangbuch* stammen 209 liederen, uit het *Gezangboek* van 1907 71 liederen. Uit de *Evangelische Gezangen* treffen we nog een paar liederen aan. Uit de voorlopige koorbundel van 1906 treffen we geen liederen aan. In 1933 werd nogmaals een gemeenschappelijke bundel uitgegeven met 200 liederen. De belangrijkste bronnen daarvoor zijn de gemeenschappelijke bundel van 1914 en het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910. Een jaar daarvoor, in 1932, werd de eerste officiële koorbundel uitgegeven die via bijplakken in de periode tot 1946 uitgroeide tot 132 liederen. Deze koorbundel was gebaseerd op de *Evangelische Gezangen* van 1807, de voorlopige koorbundel van 1906, het *Neuapostolisches Gesangbuch* van 1910, de Berliner Chormappe uit 1924 en de *Einheitliche Ausgabe* uit 1938. De twee Nederlandse bundels die in de jaren dertig werden uitgegeven, ademen het gedachtegoed van apostel Van Oosbree. In Duitsland duurt het echter veel langer voordat er eenheid is ten aanzien van de koorliederen dan in Nederland.

Punten voor verder onderzoek

Het materiaal aan liedboeken, liturgieën en secundaire literatuur dat ten grondslag ligt aan deze studie, biedt de mogelijkheid om diepgaander theologisch en/of musicologisch onderzoek te verrichten. Daarbij kan bijvoorbeeld gekeken worden naar de verschillen en parallellen tussen de diverse opwekkingsbewegingen en de apostolische beweging, kan er onderzoek gedaan worden naar de theologische duiding van de wijzigingen die zijn aangebracht in de individuele liedteksten, maar ook naar andere punten zoals de herkomst van de dichters en muziekstilistische aspecten. Op een aantal plaatsen worden deze punten wel aangestipt, maar een systematische analyse daarvan valt buiten de scope van het huidige onderzoek. Daarnaast blijft de Engelse en Schotse Evangelical revival in deze studie onderbelicht; het zou goed zijn om de relatie hiermee nader uit te werken. Een ander punt voor verder onderzoek is een analyse van de periode na 1946 en de vergelijking met de periode voor 1946 op theologisch en muziekhistorisch terrein.

Referenties

Andrews, J.S., A survey of current English hymnals, *The Evangelical Quarterly*, 1980 (3), p. 149-170.

Atger, A., *Historie et rôle des cantiques dans les églises réformées de langue française*, Skatline Reprints, Genève, 1970.

Bebbington, D.W., *Evangelicalism in modern Britain: A history from the 1730s to the 1980s*, Routledge, Londen en New York, 2003.

Benrath, G.A., Die Erweckung innerhalb der deutschen Landeskirchen 1815-1888: Ein Überblick, in: Gäbler, U. (ed.), *Der Pietismus im neunzehnten und zwanzigsten Jahrhundert*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2000, p. 150-271.

Berg, J. van den, De 'Evangelical Revival' in Schotland en het Nederlandse Réveil, *Digibron*, <http://www.digibron.nl/search/detail/012ea9e8c4f1d712fa277b1f/de-evangelical-revival-in-schotland-en-het-nederlandse-reveil>, 1 november 1990.

Beyreuther, E., *Frömmigkeit und Theologie: Gesammelte Aufsätze zum Pietismus und zur Erweckungsbewegung*, George Olms Verlag Hildesheim – New York, 1980.

J. G. Bischoff, J.G., *Harmonium-Harmoniumspieler-Dirigenten und Chöre betreffend!*, Frankfurt am Main, augustus 1912, <http://www.dietmar-korthals.de/nak/docs/harmonium.htm>.

Blair, K., *Form and faith in Victorian poetry and religion*, Oxford University Press, 2012.

Boendermaker, J., Jansen, H., Mudde, H., De lutherse traditie, in: Luth, J., Pasveer, J., Smelik, J., *Het kerklied: Een geschiedenis*, Boekencentrum, Zoetermeer, 2001, p. 165-215.

[Boer, H.], *De zegen van de twijfel*, Het Apostolisch Genootschap, Baarn, 1976.

Born, K., *Das Werk des Herrn unter Aposteln: Wie es sich in 19./20. Jahrhundert in den Katholisch-Apostolischen Gemeinden vollzogen hat. Seine Entstehung, sein Fortgang und sein Abschluß, Darstellung in Form einer Zeittafel*, 1974, www.apostolische-dokumente.de/a-dokumente/a-0608.pdf.

Bouman-Komen, G.H., Een paard hoeft niet te jubelen en een leeuwerik niet te hinniken: Liefde en bezieling, juist bij onderlinge verschillen, *Ons Maandblad*, 103(6), juni, 1997, p. 16-18.

Bouman-Komen, G.H., Het hoogste is in ieder, *De Stroom*, 106(4), april, 2000, p. 7.

Bouman-Komen, G.H., Het huis Gods, *De Stroom*, 107(6), juni, 2001, p. 22-23.

Brand, B.L., Kom, laat ons zingen! Verhef u in koren!, *Ons Maandblad*, 104(9), september, 1998, p. 18-21.

Brand, B.L., *Van wederkomstverwachting tot werk in de wereld: Eerste J.H. van Oosbreelezing*, Het Apostolisch Genootschap, Baarn, 2000.

- Brand, B.L., *De apostolischen*, Kok, Kampen, 2001.
- Brand, B.L., *Nieuw licht op oude wegen: De wegen die de apostolische beweging volgde vanaf de oorsprong (circa 1830) tot Het Apostolisch Genootschap anno 2011*, Eburon, 2013a.
- Brand, B.L., Uit de schemer in het licht, in: Horstmanshoff, H.F.J., (red.), *'Geloof in uzelf!': De betekenis van apostel J.H. van Oosbree (1862-1946) in context*, veertiende J.H. van Oosbreelezing, Eburon, Delft, 2013b, p. 9-24.
- Broers, A., *Leven met Dominicus*, Meinema, Zoetermeer, 2013.
- Bruppacher, T., *Was tōricht ist vor der Welt: 48 Gemeinschaftslieder erläutert*, Blaukreuzverlag, Bern, 1959.
- Bunners, C., Gesangbuch, in: Lehmann, H., *Glaubenswelt und Lebenswelten*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2004a, p. 121-142.
- Bunners, C., Musik, in: Lehmann, H., *Glaubenswelt und Lebenswelten*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2004b, p. 428-455.
- Burge, G.M., *Christian Zionism, Evangelicals and Israel*, <http://christianzionism.org/Article/Burge01.asp>, herdrukt in: *Al Jazeera*, 31 juli, 2006.
- Burke, J., *An illustrated history of England*, Guild Publishing, London, 1974.
- Bürki, B., The reformed tradition in continental Europe: Switzerland, France and Germany, in: Wainwright, G., Westerfield Tucker, K.G. (ed.), *The Oxford History of Christian Worship*, Oxford University Press, Oxford, 2006, p. 436-462.
- Cardale, J.B., *Readings on the liturgy and other divine offices of the church: On the eucharist, and daily offices connected therewith*, George Barclay, Londen, 1851.
- Carlyle, T., Signs of the times, *Edinburgh Review*, 49, 1829, p. 441.
- Cheyne, A.C., *Studies in Scottish Church history*, T&T Clark, Edinburgh, 1999.
- Clark, V., *Allies for Armageddon: The Rise of Christian Zionism*, Yale University, New Haven en Londen, 2007.
- Curwen, J.S., *Studies in worship music: First series*, Curwen & Sons, Londen, 1901.
- Daumas, J.M., *Les origines du réveil au XIXe siècle*, <http://larevuereformee.net/articlerr/n194/les-origines-du-reveil-au-xixe-siecle>, zonder jaar.
- [Drummond, H.], *Principles of ecclesiastical buildings and ornaments*, Thomas Bosworth, Londen, 1851, <http://www.apostolische-dokumente.de/digitalisate.php>.
- Eberle, M., Christen an der Grenze – Die Lehre vom neuen Licht in Quellen, in: Eberle, M. [Hg.], *Aufbau, Ausbau, Trennungen – Die Entwicklung der apostolischen Gemeinschaften im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts*, Nürtingen, 2009, p. 177-189.

- Eberle, M., *Lieder zur stillen Zeit – das katholisch – apostolische Hymnologium*, Vortrag im Archiv Brockhagen, 8 november 2012a, <https://www.me1542.de/downloads/2012-ma-02.pdf>.
- Eberle, M., *Die Allgemeine christlich-apostolische Mission*, Vortrag im Archiv Brockhagen, 2012b, <https://www.me1542.de/downloads/2012-av-04.pdf>.
- Eberle, M., *Das neuapostolische Gesangbuch von 1910*, Mitsingabend im Archive Brockhagen, 22 mei 2014a, <https://www.me1542.de/downloads/2014-ma-07.pdf>.
- Eberle, M., *Emanuel Gohle und seine Erweckungslieder*, Mitsingabend im Archiv Brockhagen, 13 november 2014b, <https://www.me1542.de/downloads/2014-ma-08.pdf>.
- Eberle, M., *Friedrich Wilhelm Menkhoff – Unter Hollandgängern*, Vortrag beim 7. Treffen des Netzwerk Apostolische Geschichte, 2014c, <https://www.me1542.de/downloads/2014-treffen-menkstoff.pdf>.
- Eberle, M., *Das „alte“ Gesangbuch – die Erfolgsgeschichte des neuapostolischen Gesangbuchs von 1925*, Mitsingstunde beim IKT in München, 6 juni, 2014d, <https://www.me1542.de/downloads/2014-ma-ikt.pdf>.
- Eberle, M., 14. Juli 1835, *Tag des Aussonderung der Apostel vor 180 Jahren*, Gedenkvortrag im Archiv Brockhagen, 14 juli 2015a, <https://www.me1542.de/downloads/2015-av-14-juli.pdf>.
- Eberle, M., *150 Jahre Queller Missionsverein – die Ravenberger Erweckung und die (Neu-) Apostolischen*, Vortrag beim Treffen in Düsseldorf, 2015b, <https://www.me1542.de/downloads/2015-treffen-missionsverein.pdf>.
- Elsman, D.M., *Johannes de Heer: Evangelist in het licht van de wederkomst*, Boekencentrum, Zoetermeer, 1995.
- Erb, P., *Pietists: Selected writings*, Paulist Press, New York, 1983.
- Eskew, H., McElrath, H.T., *Sing with understanding: an introduction to Christian hymnology*, Broadman Press, Nashville, 1980.
- Estes, J., *Anglican Manifesto: A Christian response to oneworld religion*, Wipf & Stock, 2014.
- Flegg, C.G., *Gathered under Apostles: A study of the Catholic Apostolic Church*, Clarendon Press, Oxford, 1992.
- Funk, T., *Ernst Gebhardt: der Evangeliumssänger: Sein Leben nacherzählt von Dr. Theophil Funk*, Evangelischen Versandbuchhandlung Otto Ekelmann, Berlijn, 1964.
- Gäbler, U., *Erweckungsbewegungen*, <http://www.sn1.ch/externe/protect/textes/D11425.html>, zonder jaar.
- Giewald, A., Thomann, G., *The Lutheran High Church movement in Germany and its liturgical work: an introduction*, 1st edition, 2011.

Gilmour, R., *The Victorian period: The intellectual and cultural context of English literature; 1830-1890*, Routledge, Abbingdon, 2013.

[Giskes, J.H.], De oorsprong van onze liederen (1): Het 'levende woord' dat ons 'dringt en bezielt', *Ons Maandblad*, 97(9), september 1991a, p. 6-9.

[Giskes, J.H.], De oorsprong van onze liederen (2): Nieuwe uitingen van het religieuze gevoel, *Ons Maandblad*, 97(10), oktober 1991b, p. 4-9.

[Giskes, J.H.], De oorsprong van onze liederen (3): Lied 133 'Al wankelt d'aard', *Ons Maandblad*, 97(10), oktober 1991c, p. 8-11.

Giskes, J., 'Vrolijk juichend kan het klinken; het maakt ons soms ook stil': Muziek in Het Apostolisch Genootschap, in: Het Apostolisch Genootschap, *Een vonk die het hart raakt: Lezingen bij het vijftig jarig jubileum van Het Apostolisch Genootschap*, 2001, p. 114-134.

Götzelmann, A., Die soziale Frage, in: Gäbler, U. (ed.), *Der Pietismus im neunzehnten und zwanzigsten Jahrhundert*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2000, p. 272-307.

Grass, T., *John Bate Cardale, Bloomsbury Apostle*, circa 2011.

Groot, M., Het gebouw, *Ons Maandblad*, 105(11), december 1999, p. 18-20.

Groot, M. de, *Réveil en afscheiding*,
<https://theologiegeschiedenis.wordpress.com/2007/07/13/reveil-en-afscheiding>, 2007.

Grout, D.J., Palisca, C.V., *A history of western music*, fourth edition, Norton, New York, 1988.

Gruber, S., Ein "schönes Beispiel von Gebetserhörung in der neuen Zeit" – Die "Gottesmauer" bei Brentano, Rückert, Fouqué und als geistliches Lied, in: *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie*, 44, 2005, p. 184-198.

Handtmann, K., *Die Neu-Irvingianer oder die "Apostolische Gemeinde": Ihre Geschichte, Lehre und Eigenart*, zweite, vermehrte Auflage, C. Bertelsmann, Gütersloh, 1907,
<http://schlabatti.bplaced.net/Karl-Handtmann.pdf>.

Hartmans, R., Johannes Calvijn (1509-1564), *Historisch Nieuwsblad*, 10, 2008.

Henke, M., *The Catholic Apostolic Church and its Gordon Square Cathedral: Bloomsbury, the 'Irvingites' and the Catholic Apostolic Church*, circa 2011.

Henke, M., *Unterwegs zur neuapostolischen Kirche, 150 Jahre Kirchengeschichte*, Neuapostolische Kirche International, Zürich, 2013, https://www.nac-mgemnowa.org/hrs_german/hrs/about_us/congregation_search/pdf/Broschuere_Geschichte_NAK_DE_WEB_-_1.0.pdf.

Heydrich, J., *Untersuchungen zum geistlichen Lied der Erweckungsbewegung*, Köln, Ernst Reuter Gesellschaft, Berlin, 1961.

Hoondert, J.M., De rooms-katholieke traditie: circa 1550-2001, in: Luth, J., Pasveer, J., Smelik, J., *Het kerklied: Een geschiedenis*, Boekencentrum, Zoetermeer, 2001, p. 43-97.

Horne, G., *Commentary on the psalms*, 1835, reprint by Old Path Publications, Audubon, New Jersey, USA, 1997.

Horstmanshoff, H.F.J., De mens op weg naar zichzelf, *Ons Maandblad*, maart, 101(3), 1995, p. 6-8.

Hughes, K.G., *Holy communion in the Church of Scotland in the nineteenth Century: A thesis submitted to the University of Glasgow for the degree of Doctor of Philosophy*, Glasgow, 1987.

Hulzen, A. van, *Vaderlandse geschiedenis: deel 1*, derde druk, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1970.

Humphreys, M., Evans, R., *Dictionary of composers for the church in Great Britain and Ireland*, Mansell Publishing Limited, London, 1997.

Irving, E., An introductory essay, 1825, in: Horne, G., 1845, *A commentary on The Book of Psalms; in which their literal and historical sense, as they relate to king David and the people of Israel is illustrated*, New York, Robert Carter, 59 Canal Street and Pittsburg, 56 Market Street, <http://1650psalter.com/quotes/>.

Jarlert, A., Evangelical Germany, in: Jarlert, A., (ed.), *The dynamics of religious reform in Northern Europe, 1780-1920: piety and modernity*, Leuven University Press, 2012, p. 225-262.

Jonge, H. de, *Walter Rauchenbusch en de werkelijkheid van het Godsrijk: Een onderzoek naar betekenis en doorwerking van zijn 'social gospel'*, Narration, Gorinchem, 2002.

Julian, J., *History of hymnology*, setting forth the origin and history of Christian hymns of all ages and nations, Volume I, A to O, Dover Publications, New York, 1957.

Kempis, T. à, *Of the imitation of Christ; four books*, E.P. Dutton and Company, Boston, 1867.

King, J., *Anglican hymnology: being an account of the 325 standard hymns of the highest merit according to the verdict of the whole Anglican Church*, Hatchards, London, 1885.

Klaassens, H., The reformed tradition in the Netherlands, in: Wainwright, G., Westerfield Tucker, K.G. (ed.), *The Oxford History of Christian Worship*, Oxford University Press, Oxford, 2006, p. 463-472.

Kluit, M.E., *Het Réveil in Nederland: 1817-1854*, H.J. Paris, Amsterdam, 1936.

Koch, E., *Der Chor ist eine Frucht am Gemeindebaum*, http://www.nak-fbm.org/index.php?option=com_content&view=article&id=17&Itemid=15, 2013.

Koch, E., *Zur Geschichte des Gesangbuchs der Neuapostolischen Kirche*, <http://www.nak-fbm.org/musik-in-der-neuapostolischen-kirche/zur-geschichte-des-gesangbuchs-der-neuapostolischen-kirche>, 2016.

Kooistra, L., Ook liederen uit andere culturen in nieuw liedboek, *Leidse Courant*, 28 juni 1988, p. 2.

- Kooten, L., van, Prins, T.J. (red.), *Bond van Vrije Evangelische Gemeenten*, Uitgeverij Kok, Kampen, 2002.
- Korthals, D., *Hör ich hier den Andacht Lieder ...: Ein Einblick in die apostolische Musikgeschichte*, 2006.
- Krummacher, F.W., *Gottfried Daniel Krummacher und die niederrheinische Erweckungsbewegung zu Anfang des 19. Jahrhunderts*, Verlag von Walter de Gruyter & Co., 1935.
- Lalonde, J.L., *De loup dans la bergerie: les protestants de langue française au Québec 1534-2000*, Fides, 2002.
- Lange, D., *Eine Bewegung bricht sich Bahn: Die deutschen Gemeinschaften im ausgehenden 19. und beginnenden 20. Jahrhundert und ihre Stellung zur Kirche, Theologie und Pfingstbewegung*, Brunnen Verlag, Giessen, Gnadauer Verlag, Dillenburg, 1979.
- Lassek, R., *Wir vom Posaunenchor: Geschichte und Geschichten*, Kreuz Verlag, Freiburg im Breisgau, 2014.
- Law, W., *A serious call to a devout and holy life*, 1728, composed by Roberts, R.L., Morehouse-Barlow Co., Wilcon Connecticut, 1982.
- Leeuwen, M., van, *Wat zongen de remonstranten?*, Remonstrantse Broederschap, <http://www.remonstranten.org/land/landliturgiezongen.htm>, zonder jaar.
- Lieburg, F. van, *Reforming Dutch protestant piety, 1780-1920*, in: Jarlert, A., (ed.), *The dynamics of religious reform in Northern Europe, 1780-1920: piety and modernity*, Leuven University Press, 2012, p. 157-190.
- Lowther Clarke, W.K., *A hundred years of hymns ancient and modern*, Clowes and Sons, London, 1960.
- Lumsden, C.C., *Class, Gender and Christianity in Edinburgh 1850-1905: A study in denominationalism*, University of Edinburgh, 2012.
- Luth, J., Smelik, J., *De calvinistische traditie*, in: *Het kerklied: Een geschiedenis*, Boekencentrum Zoetermeer, 2001, p. 217-289.
- Luth, J., Pasveer, J., Smelik, J., *Het kerklied: Een geschiedenis*, Boekencentrum Zoetermeer, 2001.
- Luyten, D., *Stil... Elf ervaringen*, Heeswijk, 2014.
- Matthias, M., *Bekehrung und Wiedergeburt*, in: Lehmann, H., *Glaubenswelt und Lebenswelten*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2004, p. 49-79.
- Meier, S., *Psalmen, Lobgesänge und geistliche Lieder: Studien zur musikalischen Exegese und biblische Grundlegung evangelischer Kirchenmusik*, Peter Lang: Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main, 2004.
- Miller, C., *The Oxford Movement: A brief history of its beginnings*, zonder jaar, <http://www.littlechurch.org/oxford.html>

Mitchell, N.D., Reforms, protestant and catholic, in: Wainwright, G., Westerfield Tucker, K.G. (ed.), *The Oxford History of Christian Worship*, Oxford University Press, Oxford, 2006, p. 307-350.

Mönnich, C.W., *Encyclopedie van het protestantisme*, Elsevier, Amsterdam, 1959.

Müller-Bahr, S., Sakramentale Handlungen an Toten in den apostolischen Gemeinden, in: Eberle, M. [Hg.], *Aufbau, Ausbau, Trennungen – Die Entwicklung der apostolischen Gemeinschaften im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts*, Nürtingen, 2009, p. 190–227.

Münsterberg, C., Die Auseinandersetzungen um die Nachfolge von Apostel Friedrich Schwarz, in: Eberle, M. [Hg.], *Aufbau, Ausbau, Trennungen – Die Entwicklung der apostolischen Gemeinschaften im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts*, Nürtingen, 2009, p. 14-23.

Niehaus, H., *Autobiographie von Stammapostel Niehaus: Eine Lebensbeschreibung, und Anfang vom Gotteswerk hier!*, 1928, <http://waechterstimme.orgfree.com/aubinie.html>.

NN, *Two services at the church in Newman-Street Oxford-Street Sunday, May 21, 1837 to which is added extracts from sermons, &c., By the Late Rev. Edward Irving, A.M.*, 1837.

Noll, M.A., *The rise of evangelicalism: The age of Edwards, Whitefield and the Wesleys*, InterVarsity Press, Downers Grove, Illinois, 2010.

Norwood, F.A., *The story of American methodism*, Abingdon Press, Nashville, 1974.

Ober, H., *Lieder Dichter, Komponisten: Handbuch zur neuapostolischen Musikliteratur*, Verlag Friedrich Bischoff, Frankfurt am Main, 1999.

Obst, H., *Apostel und Propheten der Neuzeit: Gründer christlicher Religionsgemeinschaften des 19. Und 20. Jahrhunderts*, vierte stark erweiterte und aktualisierte Auflage, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2000.

Ohlemacher, J., Gemeinschaftsbewegung – die Uneinheitlichkeit der Forschungsgegenstandes, in: Gäbler, U. (ed.), *Der Pietismus im neunzehnten und zwanzigsten Jahrhundert*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2000, p. 393-464.

Oliphant, M., *The life of Edward Irving, Minister of the National Scotch Church*, London, 1862.

Ons Maandblad, De herziening van onze zangkoor-, mannenkoor- en gemeenschappelijke liederen: Teksten in het licht van deze tijd, *Ons Maandblad*, 98(6), juni 1992a, p. 14-19.

Ons Maandblad, De oorsprong van onze liederen (4): Lied 243, 'Reik elkaar den hand ten bonde', *Ons Maandblad*, 98(9), september 1992b, p. 12-14.

Ons Maandblad, De oorsprong van onze liederen (5): Lied 202, 'Gij zijt, o God, Uw volk tot zon en schild', *Ons Maandblad*, 98(10), september 1992c, p. 14-15.

Ons Maandblad, Zangkoorliederen die ons huidige gevoel uitdrukken, 99(2), februari 1993, p. 10-14.

- Oosbree, J.H., *Fundamentele grondslagen des geloofs van de Herst. Apost. Zending-gemeente in de Eenheid der Apostelen in Nederland en Koloniën*, Amsterdam, 1936.
- Osborne, W.R., Paradigm shifts: The philosophical hermeutics of Friedrich Schleiermacher, *Midwestern Journal of Theology*, 10.2, 2011, p. 64-76.
- Ostheimer, A., *Die Entwicklung der neuapostolischen Liturgie*, Vortrag vom 3.12.2007 im Forum Fasanenhof, Stuttgart, 2007.
- Ott, F., 2003, *Physikotheologie und Deismus*,
www.uni-konstanz.de/FuF/Philo/Geschichte/Grundkurs18/Referate/physikoth.pdf
- Pearce, C. W., *Biographical sketch of Edmund Hart Turpin*, The Vincent Music Company, London, 1911.
- Porter, T.C., German hymnology, *Mercersburg Review*, April, 1860, p. 228-250.
- Poston, L., Millites and millenarians: The context of Carlyle's "Sign of the times", *Victorian Studies*, 26 (4), 1983, p. 381-406.
- Pratt, W.S., *The music of the French psalter of 1562: A historical survey and analysis, with the music in modern notation*, Columbia University Press, New York, 1939 (reprint).
- Prior, H.M., *My experience of the Catholic Apostolic Church*, circa 1880, reprint by ULAN Press.
- Raaflaub, F., *Der bleibende Auftrag: 150 Jahre Basler Mission*, Evangelischen Missionsverlag Stuttgart, Basilea, Basel, 1965.
- Ribbat C., *Religiöse Erregung: protestantische Schwärmer in Kaiserreich*, Campus Verlag, Frankfurt am Main, 1996.
- Rimbault, E.F., Albumazar, A Comedy: The Tomkins family, Notes and queries; A Medium of Inter-Communication for Literary Men, General Readers etc., Third Series, Volume Nine, January—June, 1866, p. 259-260 (31 March).
- Roessle, J., *Johann Heinrich Volkening und die Erweckungsbewegung in Minden-Ravensberg*, zweite erweiterte Auflage, Brunnen-Verlag, Gießen, 1954.
- Rzepkowski, H., Missionsfest, in: Müller, K., Sundermeier, T., *Lexikon missions-theologischer Grundbegriffe*, Dietrich Reimer Verlag, Berlin, 1987, p. 283-292.
- Ruff, A., Gregorian psalm tones with English texts?, *Custos: Newsletter of the NPM Chant Section*, 2009(2), p. 1-10.
- Ryland, G.P., *Translating Africa for Germans: The Rheinisch mission in Southwest Africa, 1829-1936*, University of Notre Dame, Indiana, April 2013.
- Sarver, M., 2001, *Dispensationalism: Part II - The genesis and development of dispensationalism in nineteenth-century England*,
<http://www.graceonlinelibrary.org/full.asp?ID=654>.

Sauberzweig, H. von, *Er der Meister, Wir die Brüder: Geschichte der Gnadauer Gemeinschaftsbewegung 1888-1958*, Gnadauer Verlag, Offenbach am Main, 1959.

Schneider, B., Reform of piety in German catholicism, 1780-1920, in: Jarlert, A., (ed.), *The Dynamics of Religious Reform in Northern Europe, 1780-1920: Piety and Modernity*, Leuven University Press, 2012, p. 193-224.

Scott, D., *Anglican theological minimalism*,
<http://www.seadinternational.com/harvest/angmin.htm>., zonder jaar.

Schanzlin, H.P, J.J. Schäublin's «Lieder für Jung und Alt»: Zur Erinnerung an das erste Erscheinen am 20. August 1855, *Sonntagsblatt: Basler Nachrichten*, 49 (33), 21 augustus 1955, p. 2.

Scharpff, P., *Geschichte der Evangelisation*, Brunnen-Verlag, Giessen en Basel, 1964.

Schäublin, J.J., J.J. Schäublin: gest. 19. Januar 1901, in: *Schweizerische pädagogische Zeitschrift*, 11(6), 1901, <http://dx.doi.org/10.5169/seals-134162>.

Schmid, U., *Amerikanische Heiligungsbewegung und Gemeinschaftsbewegung in Deutschland*, Dissertation, Universität Basel, 2002.

Schmidt, B., *Schleiermachers Liederblätter 1817: Edition, Analyse und Kommentar eines einzigartigen Phänomens*, Walter de Gruyter, Berlin, 2008.

Schmidt-Lauber, H.C., The Lutheran tradition in the German lands, in: Wainwright, G., Westerfield Tucker, K.G. (ed.), *The Oxford History of Christian Worship*, Oxford University Press, Oxford, 2006, p. 395-421.

Schröter, J.A., *Die katholisch-apostolischen Gemeinden in Deutschland und der "Fall Geyer"*, Tectum Verlag, zweite leicht verbesserte Auflage, 1998.

Schulz, W., *Reichssänger: Schlüssel zum deutschen Reichsliederbuch*, P. Ott, Gotha, 1930.

Schulz, W., *Die Bedeutung der vom angelsächsischen Methodismus beeinflussten Liederdichtung für unsere deutschen Kirchengesänge, illustriert an den Liedern von Ernst Gebhardt*, Universitätsverlag Ratsbuchhandlung L. Bamberg, Greiswald, 1934.

Schwab, H.W., Spiritual im nördlichen Europa: Berichte, Bilder und Kommentare zu den Konzertreisen der Fisk Jubilee Singers im 19. Jahrhundert, *Musik & Forskning*, 27, 2002, p. 25-60.

Schwartz, F.W., *Het boek voor onze tijd: De openbaring van Johannes, leesbaar voor de gemeente*, vijfde druk, De Kandelaar, circa 2012.

Shaw, S., Music of the early Methodist Church, *Reihai to Ongaku*, autumn 2004.

Shaw, S., *The revival of the choral service in the Church of England, 1839-1868 with an examination of its manifestation in the college chapels of Cambridge University*, november 2009.

- Sillem, J.A., Het Nederlandsche koraalboek en de volkszang, *De Gids*, P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam, jaargang 35, 1871, p. 132-152,
http://www.dbnl.org/tekst/_gid001187101_01/_gid001187101_01_0023.php
- Sizer, S., *Christian zionism: Roadmap to Armageddon?*, Intervarsity Press, Illinois, 2006.
- Sizer, S., *Understanding Christian zionism: The hermeneutics of Christian zionism critiqued*, zonder jaar, <http://www.christchurch-virginiawater.co.uk/articles/czarticles.htm>
- Slok-Zwaan, M.M., Wondere vrijheid, *De Stroom*, 106(7/8), juli/augustus, 2000a, p. 12-13.
- Slok-Zwaan, M.M., Aandacht, *De Stroom*, 106(9), september, 2000b, p. 8-9.
- Slok-Zwaan, M.M., Gods liefdedaden, *De Stroom*, 107(3), maart, 2001, p. 12-13.
- Smelik, J., *Een in lied en leven: Het stichtelijke lied bij Nederlandse protestanten tussen 1866 en 1938*, SDU, Den Haag, 1997.
- Stewart, K.J., *Restoring the reformation: British evangelicalism and the francophone 'Reveil', 1816-1849*, Wipf & Stock Publishers, 2006.
- Stolk, J.M., Elke streek haar eigen godsdienst. Duitsland herdenkt Augsburgse godsdienstvrede, *Digibron*, 3 november 2005,
<http://www.digibron.nl/search/detail/012dc4fddf1dccab943de977/elke-streek-haar-eigen-godsdienst-duitsland-herdenkt-augsburgse-godsdienstvrede>.
- Strachan, C.J., *The pentecostal theology of Edward Irving*, Hendrickson Publishers, Massachusetts, 1973.
- Sturm, P., *Das evangelische Gesangbuch der Aufklärung: Ein Beitrag zur deutschen Geistesgeschichte des 17. und 18. Jahrhunderts*, Emil Müller's Verlag, Barmen, 1923.
- Tang, M.J., *Het apostolische werk in Nederland tegen de achtergrond van zijn ontstaan in Engeland en Duitsland*, Boekencentrum, 's-Gravenhage, 1982.
- Temming, F., *Pastor Eduard Kuhlo: der Vater der Posaunen-, Jünglings- und Jungfrauenvereine in Minden-Ravensberg*, tweede, erweiterte Auflage, C. Bertelsmann, Gütersloh, 1924.
- Tiggemann, H., »Ein neues Lied wir heben an.« Die Bedeutung des Singens für die Gemeinde. Studie zur Kirchenmusikgeschichte Schaumburg-Lippes bis zum Jahre 1918, in: Wieden, H. Bei der (ed.), *Die Ausstrahlung der Reformation: Beiträge zu Kirche und Alltag in Nordwestdeutschland*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2011, p. 87-125.
- Tönsing, G., "Forming identity through song": How our songs in worship shape our theological identity: A study of Lutheran hymns and how they shaped German descendent Lutherans congregations, *HTS Theologiese Studies/Theological Studies*, 69(1), article #1303, 2013.
- Valkestijn, J., De anglicaanse traditie, in: Luth, J., Pasveer, J., Smelik, J., *Het kerklied: Een geschiedenis*, Boekencentrum Zoetermeer, 2001, p. 123-163.
- Veenstra, M., Wegbereiders van de Nederlandse kerkmuziek, *Friesch Dagblad*, 23 juli, 2002.

Vell, B., *De invloed van de Verlichting op de psalmberijming van 1773*, <http://mens-en-samenleving.infonu.nl/religie/30206-de-invloed-van-de-verlichting-op-de-psalmberijming-van-1773.html>, 2009.

Viertel, G., *Anfänge der Rettungshausbewegung unter Adelberdt Graf von der Recke-Volmerstein (1791-1878): Eine Untersuchung zu Erweckungsbewegung und Diakonie*, Rheinland-Verlag, Köln, 1993.

Voigt, K.H., *John Wesley*, http://www.bautz.de/bbkl/w/wesley_j.shtml, 1998.

Voigt, K.H., *Freikirchen in Deutschland (19. und 20. Jahrhundert)*, Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 2004.

Waerts, J., Friedrich Wilhelm Schwartz, een Duitse prediker in Nederland, *Digibron*, 1 juni 1995, <http://www.digibron.nl/search/detail/012ea9ec3f2fb970460fbe18/friedrich-wilhelm-schwartz-een-duitse-prediker-in-nederland>

Waller, R., Catholic Apostolic Church hymnody, in: *Canterbury Dictionary of Hymnology*, http://www.hymnology.co.uk/c/catholic-apostolic*-church-hymnody, (zonder jaar).

Wallet, B., Het Réveil als 'joodsche hervorming', in: Lieburg, F. van (red.), *Opwekking van de natie: Het protestantse Réveil in Nederland*, Verloren, Hilversum, 2012, p. 185-210.

Westermeyer, P., The evolution of the music of German American protestants in their hymnody: A case study from an American perspective, in: Bohlman, P.V., Blumhofer, E.L., Chow, M.M., *Music in American Religious Experience*, Oxford University Press, Oxford, 2006, p. 155-173.

Wieden, H. bei der, *Die Ausstrahlung der Reformation: Beiträge zu Kirche und Alltag in Nordwestdeutschland*, Studien zur Kirchengeschichte Niedersachsen, 43, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2011.

Wiegman, B., 'Geloof in uzelf!', in: Horstmanshoff, H.F.J., (red.), *'Geloof in uzelf!': De betekenis van apostel J.H. van Oosbree (1862-1946) in context*, veertiende J.H. van Oosbreelezing, Eburon, Delft, 2013, p. 39-50.

Wüstenberg, U., *Karl Bähr (1801-1874): Ein badischer Wegbereiter für die Erneuerung und die Einheit des evangelischen Gottesdienstes*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1996.

Yrigoyen, C., Warrick, S.E., *Historical dictionary of methodism*, Scarecrow Press, third edition, 2013.

Zachmann, R.C., John Calvin (1509-1564), in: Lindberg, C. (ed.), *The reformation theologians: An introduction to theology in the early modern period*, Blackwell, Oxford, 2002, p. 184-197.

Zimmerling, P., *Nikolaus Ludwig Graf von Zinzendorf und die Herrnhuter Brüdergemeine*, Hänssler Verlag, 1999.

Zwaag, W. van der, De wieg van het Zwitserse Réveil, *Digibron*,
<http://www.digibron.nl/search/detail/012df60ec94f48b00d572691/de-wieg-van-het-zwitserse-reveil>, 19 november 1993.

Zwaag, W. van der, *Reveil en afscheiding: Negentiende-eeuwse kerkhistorie met bijzondere actualiteit*, De Groot Goudriaan, Kampen 2006.

Zwaag, W. van der, *Genève. Brandpunt en uitvalsbasis van het Frans-Zwitserse Réveil*, Pumbo.nl, 2015.

Zwart, F.W., De man van het zwarte koraalboek; Het geduldig overbrengen van een gezond kunstbesef: het ideaal van Johannes Worp, *Digibron*, 19 april 1991,
<http://www.digibron.nl/search/detail/012df9e654c0cf36d8ffafe0/de-man-van-het-zwarte-koraalboek>.

Overzicht van liedboeken, psalters en bijbels¹

Adama van Scheltema, C.S., *Nieuwe opwekkingszangen*, P.J. Milborn, Nijmegen, circa 1875.

Aldis, W.H., *The Keswick Hymn-Book, Compiled by the trustees of the Keswick Convention*, Marshall, Morgan & Scott, Londen & Edinburgh, circa 1940.

Allgemeinen Christliche Apostolische Mission, *Die Liturgie. Andachtsbuch zum Gebrauch bei allen Gottesdiensten der christlichen Kirche*, Ackermann & Wulff, Hamburg, 1864, "Stechman-Liturgie".

Allioli, J.F., *Die Heilige Schrift des alten und neuen Testamentes; aus der Vulgate mit Bezug auf den Grundtext neu übersetzt und mit kurzen Anmerkungen erläutert*, Dritte Band, Vierte Auflage, Joann Palm'sche Verlagsbuchhandlung, Wenen, 1839.

Apostolische Gemeinde, *Die Liturgie. Andachtsbuch zum Gebrauch bei allen Gottesdiensten der Apostolischen Gemeinschaft*, zu beziehen durch: F. Wachmann, Hamburg, circa 1895. (Wachmann-liturgie).

Bateman, C.H., Inglis, R., *Harmonized edition of the 200 sacred melodies*, Gall & Inglis, Londen & Edinburgh, 1872.

Baptisten, *Vierstimmige Melodien zur Glaubenstimme der Gemeinde des Herrn*, vierde verbesserte Auflage, Verlag von J.G. Oncken, Hamburg, 1878.

Baptisten, *Glaubenstimme für die Gemeinden des Herrn*, vierde oplage, Baptistische Verlags-Buchhandlung, 1899.

Baptisten, *Gemeinde-harfe: hundert geistliche Gesänge für gemischten Chor*, Zweiter Band, J.G. Oncken Nachfolger G.m.b.h., Kassel, 1913.

[Bastiaans, H.H.J, Loman, A.D., Nieuwenhuyzen, W.F.J.], *Honderd vierstemmige koralen met Nederlandsche texten in partituur en stemmen*, partituur voor bas, De Nederlandsche Koraalvereniging, J.C. Loman Jr., Amsterdam, 1870.

Beck, A., *Christliche Harmonika in einer Auswahl von geistlichen Liedern und Missions-Gesängen*, 1832.

¹ Veel van de oude liedboeken zijn gedigitaliseerd en via internet beschikbaar. Algemene sites zijn daarbij bijvoorbeeld archive.org en voor specifiek apostolische boeken het Archiv Brockhagen. Bovendien zijn via de Wikipedia-artikelen van de *Hymns Ancient and Modern*, van Edward Wilton Eddis en Edmund Hart Turpin ook een aantal bundels te vinden. Niet van alle bundels is het jaar van uitgave bekend, in dat geval zijn ze geschat; in dat geval staat er 'circa'. Verder is van sommige bundels slechts het bestaan bekend. Naast het genoemde materiaal bevat mijn collectie nog veel voorlopers van de complete *Sacred Song and Solos*, het zondagsschool-repertoire dat hierin is verwerkt, circa 20 bundels van Nederlandse protestantse huize in de periode 1890-1940, een aantal Duitse bundels uit de Brüdergemeine en evangelische kerken en ook additioneel materiaal dat ten grondslag lag aan het *Reichsliederbuch*. Omdat deze bundels minder relevant zijn voor dit onderzoek, zijn deze niet in dit overzicht opgenomen.

Berg, A. van den, Spaan, J. van, Schutte, R., Iperen, J. van, Hinlópen, J., Lemke, G., Semeins van Bennevest, D., Lubbers, T., Folmer, H.J., *Het boek der psalmen nevens de gezangen bij de Hervormde Kerk van Nederland in gebruik door last van de hoog mogende heeren Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden, uit drie berijmingen, in het jaar 1773 gekozen, met de noodige daarin gemaakte veranderingen*, J. Brandt en Zoon, Haarlem, 1917.

Berg, A., van den, *Evangelische gezangen om nevens het boek der psalmen bij den openbaren godsdienst in de Nederlandsche Hervormde Gemeenten gebruikt te worden; op uitdrukkelijken last van al de kerkvergaderingen der voornoemde gemeenten. Bijeen verzameld en in orde gebragt, in de jaren 1803, 1804 en 1805*, J. Brandt en Zoon, Amsterdam, 1882.

Bischöflichen Methodistenkirche, *Zionspsalter oder Gesang- und Melodienbuch für die Bischöflichen Methodistenkirche in Deutschland und der Schweiz*, Verlag des Tractathauses, Bremen, 1881.

Blaues Kreuz, *Vereinslieder zur Ehre des Erretters*, Sechste Auflage, Agentur des Blaues Kreuzes, Bern en Barmen, 1897.

Blaues Kreuzes, *Zur Ehre des Erretters! Vereinslieder des Blaues Kreuzes*, Deutsch Ausgabe, Achte, vermehrte Auflage, Agentur des Blaues Kreuzes, Bern, 1904.

Bradbury, W.B., *Golden chain of sabbath school melodies comprising a great variety of new music and hymns composed and written expressly for the sabbath school together with many of the best of the well known Sabbath school pieces*, Ivison, Phinney & Company, New York, 1861.

Bramley-Moore, W., *Hymns for the feasts and other verses*, Bosworth, Londen, 1878, herdruk in de serie Kessinger Legacy Reprints.

Briggs, H.B., Helmore, T., *A manual of plainsong for divine service containing the canticles noted, the psalter noted to gregorian tones together with the litany and responses*, Novello and Company,, Londen, 1902.

Caiger, J., *Keswick Praise*, Compiled by the trustees of the Keswick Convention, The Trustees of the Keswick Convention, Londen, 1975.

[Cardale, J.B.], *The liturgy and other divine offices of the church*, George Barclay, Londen, 1847.

Chavannes, F., *Poésies chrétiennes et cantiques*, J.J. Risler (Parijs) en Marc Ducloux (Lausanne), 1838.

Church of Scotland, *Scottish metrical psalter: psalms of David in metre*, 1650, reprint by Eremitical Press, 2007.

Deutschen Wesleyanischen Methodisten, *Zionsharfe: Gesangbuch für die deutschen Wesleyanischen Methodisten*, Verlag der Wesleyanischen Methodisten-Gemeinschaft, Cannstatt, 1893.

Dölker, C., Dölker, W., *Geistliche Lieder mit Melodien zu gemeinschaftlicher Erbauung*, vierte, vermehrte Auflage, Verlag der Evangelischen Bücherstiftung, Stuttgart, 1873.

Dölker, C., Benzinger, M., *Geistliche Lieder mit Melodien zu gemeinschaftlicher Erbauung*, siebte Auflage, Verlag der Evangelischen Bücherstiftung, Stuttgart, 1881.

Dölker, C., Benzinger, M., *Geistliche Lieder mit Melodien zu gemeinschaftlicher Erbauung*, 13^e ungeänderte Auflage, Verlag der Buchhandlung der Evangelischen Gesellschaft, Stuttgart, 1898.

Dölker, C., Benzinger, M., Mezger, M., *Singet dem Herrn! Geistliche Lieder und Chöre für gemischte Stimmen*, dritte Auflage, Quell-Verlag der Evangelischen Gesellschaft, Stuttgart, 1925.

Dolman, D.H., *Rettungsjubel zum Gebrauch in Evangelisations- und Glaubens-Versammlungen*, Band I, 15^e Auflage, Verlagbuchhandlung Bethel, Wandsbek, 1906.

Dolman, D.H., *Rettungsjubel zum Gebrauch in Evangelisations- und Glaubens-Versammlungen*, Band II, Verlagbuchhandlung Bethel, Wandsbek, 1912.

Eddis, E.W., *The time of the end, and other poems*, Joseph Masters, Londen, 1851, reprint by ULAN Press.

[Eddis, E.W., Cardale, J.B.], *Hymns for the use of the churches*, second edition, Strangeways and Walden, Londen, 1871.

[Eddis, E.W., Cardale, J.B.], *Hymns for the use of the churches*, third edition, Chiswick Press, Londen, circa 1875.

Edwards, L.M., *The Seventh-day Adventist hymn and tune book for use in divine worship*, *Published by the General Conference*, Review & Herald Publishing House, Battle Creek, Michigan, 1893.

Evangelischen Brüdergemeine, *Liturgische Gesänge der evangelischen Brüdergemeinen, aufs neue revidiert und vermehrt*, Brüdergemeine Gnadau, 1816.

Evangelisch Reformierte Kirche (Zwitserland), *Gesangbuch für die Evangelisch-Reformierte Kirche der deutschen Schweiz*, Zürcher und Furrer, Zürich 1890.

Evangelische Landeskirche, *Evangelisches Gesangbuch für Rheinland und Westfalen*, W. Crüwell, Dortmund, 1905.

Geestelijke liederen uit den schat van de kerk der eeuwen, Zuid-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, Den Haag, 1936.

Gebhardt, E.H., *Zions Perlenchöre, eine Sammlung auserwählter, lieblicher Kompositionen für gemischten Chor, mit besonderer Berücksichtigung christlicher Sängervereine*, eerste deel, 16^e oplage, Buchhandlung und Verlag des Traktathauses, Bremen, 1870.

Gebhardt, E.H., *Frohe Botschaft in Liedern, meist aus englischen Quellen in's Deutsche übertragen*, 26^e Auflage, C.F. Spittler, Basel, 1875.

Gebhardt, E.H., *Jubiläumssänger: auserwählte Amerikanische Negerlieder in deutschen Gewand nebst andern beliebten Hymnen*, 44^e Auflage, Verlag von Heinrich Majer, Basel, 1878.

Gebhardt, E.H., *Evangeliumslieder*, 58^e Auflage, Anker-Verlag, Bremen, 1880.

Gebhardt, E.H., *Zions Weckstimmen*, 12^e Auflage, Verlag des Traktathauses, Bremen, 1884.

Gebhardt, E.H., *Zions Perlenchöre, Eine Sammlung auserwählter, lieblicher Kompositionen für gemischten Chor, mit besonderer Berücksichtigung christlicher Sängervereine*, tweede deel, 16^e Auflage, Buchhandlung und Verlag des Traktathauses, Bremen, 1886.

Gebhardt, E.H., *Friedensgrüsse aus Geroks Lieder; auserlesene Stücke, mit Melodien zum Gesang und Spiel eingerichtet*, sechste Auflage, Buchhandlung und Verlag des Traktathauses, Bremen, 1891.

Gebhardt, E.H., *Männer Perlenchöre, eine Sammlung auserwählter Lieder für christlichen Männergesang*, deel 1, 19^e Auflage Buchhandlung und Verlag des Traktathauses, Bremen, 1921.

Gebhardt, E.H., *Männer Perlenchöre, eine Sammlung auserwählter Lieder für christlichen Männergesang*, deel 2, siebte Auflage, Buchhandlung und Verlag des Traktathauses, Bremen, 1895.

Gebhardt, E.H., *Hoffnungslieder aus Schwedischen und Englischen Quellen gesammelt*, 1. Heft, Koch & Palm, Elberfeld, 1898.

Gebhardt, E.H., *Hoffnungslieder aus Schwedischen und Englischen Quellen gesammelt*, 2. Heft, Koch & Palm, Elberfeld, 1896.

Gebhardt, E.H., *Hoffnungslieder aus Schwedischen und Englischen Quellen gesammelt*, 3. Heft, Koch & Palm, Elberfeld, 1896.

Gebhardt, E.H., *Hoffnungslieder aus Schwedischen und Englischen Quellen gesammelt*, 4. Heft, Koch & Palm, Elberfeld, 1898.

Gebhardt, E.H., *Hoffnungslieder aus Schwedischen und Englischen Quellen gesammelt*, 5. Heft, Koch & Palm, Elberfeld, 1896.

Gebhardt, E.H., *Hoffnungslieder aus Schwedischen und Englischen Quellen gesammelt*, 6. Heft, Koch & Palm, Elberfeld, 1898.

Gebhardt, E.H., *Jugendpsalter: Eine Sammluung ausgewählter Lieder für Sonntagsschulen und Familien*, neue, revidierte und erweiterte Ausgabe, Verlag der Christlichen Vereinsbuchhandlung, Zürich, 1900.

Gebhardt, E.H., *Immer fröhlich, leichtausführbare liebliche Gesänge für gemischte Chöre*, 18^e oplage, Selbstverlag des Herausgebers, zonder jaar.

Gebhardt, E.H., *Kleinodien, leichtausführbare liebliche Gesänge für gemischte Chöre*, 11^e oplage, Buchhandlung und Verlag des Traktathauses, Bremen, zonder jaar.

Gebhardt, E.H., *Willkommen, Neue Lieder für gemischte Chöre*, eerste oplage, Buchhandlung und Verlag des Traktathauses, Bremen, zonder jaar.

Gebhardt, E.H., *Zions Liederlust*, zonder jaar.

Gebhardt, E.H., *Weihnachtsjubel in neun Gesängen, teilweise mit Harmonium- oder Klavierbegleitung für alt und jung*, 26^e Auflage, Christliche Vereinsbuchhandlung, Zürich, zonder jaar.

Gebhardt, E.H., Schneebeli, J., Schwarz, W., Jacoby, L.S., Achard, C., *Zionspsalter oder Gesang- und Melodienbuch für die Bischöfliche Methodistenkirche in Deutschland und der Schweiz*, Verlag des Traktathauses, Bremen, 1869.

Gemeinschaftsbewegung, *Reichs-lieder für Evangelisation und Gemeinschaftspflege*, Noten-Ausgabe, 4^e Auflage, Verlag der Vereinsbuchhandlung G. Ihloff & Co., Neumünster in Holstein, 1900.

Gemeinschaftsbewegung, *Reichs-lieder für Evangelisation und Gemeinschaftspflege*, Noten-Ausgabe, 9^e Auflage, Verlag der Vereinsbuchhandlung G. Ihloff & Co., Neumünster in Holstein, circa 1905.

Gemeinschaftsbewegung, *Reichs-lieder, Deutsches Gemeinschafts-Liederbuch*, Vereinsbuchhandlung G. Ihloff & Co., Neumünster in Holstein, circa 1909.

Gemeinschaftsbewegung, *Gemeinschaftslieder, Textbuch zu der revidierten Ausgabe*, C.F. Spittler, Basel, 1917.

Goßner, J., *Schatzkästchen enthaltend biblische Betrachtungen met erbaulichen Liedern auf alle Tage im Jahre zur Beförderung häuslicher Andacht und Gottseligkeit*, Buchhandlung der Goßner'schen Mission, Berlijn-Friedenau, 1895.

Günther, W., *Vollständige Klavier-Begleitung zur "Kleine Missionsharfe"*, 36^e Auflage, Verlag von Hugo Rother, Berlijn, 1882.

Haar, B. ter, Beets, N., Bennink Janssonius, R., ten Kate, J.J.L., Parson, P., Laurillard, E., Heije, J.P., *Vervolgbundel op de evangelische gezangen*, J. Brand en Zoon, Haarlem, circa 1917.

Hager, A., *Liederperlen aus dem Schatze deutschen Volksgesanges ausgewählt und dem deutschen Volke und seiner Jugend dargeboten*, C. Bertelsmann, Gütersloh, 1892 (baptisten).

Heer, J., de, *Zangbundel ten dienste van huisgezin en samenkomsten*, derde onveranderde uitgave, Joh. De Heer, Rotterdam, 1907.

Hersteld Apostolische Zendingsgemeente in de Eenheid der Apostelen, *Voorlopige koorbundel - zonder titel*, 1906.

Hersteld Apostolische Zendingsgemeente in de Eenheid der Apostelen, *Gezangboek der Hersteld Apostolische Gemeente in de Eenheid der Apostelen*, Thieme, Nijmegen, 1907.

Hersteld Apostolische Zendingsgemeente in de Eenheid der Apostelen, *Gezangboek der Hersteld Apostolische Gemeente*, Apostel-distrikt Holland, Uitgave 1914.

Hersteld Apostolische Zendingsgemeente in de Eenheid der Apostelen en Koloniën, *Zangkoor-liederen der Hersteld Apostolische Zendingsgemeente in de Eenheid der Apostelen en Koloniën*, Centrale administratie, H.A.Z.G., 1932.

Hersteld Apostolische Zendingsgemeente in de Eenheid der Apostelen en Koloniën, *Gezangboek der Hersteld Apostolische Zendingsgemeente in de Eenheid der Apostelen en Koloniën*, Centrale administratie, H.A.Z.G., 1933.

Helmore, T., *The psalter noted*, Novello, New York, 1856.

Helmore, T., Neale J.M., *Hymnal noted, Parts I. & II*, Novello, Ewer And Co., Londen en New York, 1851.

Helmore, T., *A manual of plain song: containing a brief directory of the plain song used in the morning and evening prayer, litany and holy communion; together with the canticles and psalter noted*, Novello, Ewer And Co., Londen en New York, 1850.

Helmore, T., *Accompanying harmonies to the hymnal noted*, published under the sanction of the Ecclesiological Society, Novello, Londen en New York, 1852.

Het Apostolisch Genootschap, *Meisjes- en jeugdkoorliederen*, Centrale Administratie van het Apostolisch Genootschap, Baarn, 1989.

Hofer, S., *Pilgerharfe oder Christlicher Glaube in Liedern für gemischten Chor*, C.F. Spittler, Basel, 1863.

Hofer, S., *Pilgerharfe oder Christlicher Glaube in Liedern für gemischten Chor*, mit einem Anhang, achte Auflage, C.F. Spittler, Basel, 1882.

Hopkins, E., *Hymns of consecration and faith for use at general Christian conferences, Meeting for the deepening of the spiritual life and consecration meetings*, Marshall Brothers Londen, Edinburgh & New York, circa 1885.

Hug, E., *Der Herr ist mein Hirte*, circa 1915.

Interkerkelijke Stichting voor het Kerklied, *Liedboek: Zingen en bidden in huis en kerk*, derde druk, BV Liedboek, Zoetermeer, 2013.

Josenhans, J., *Missionsliederbuch für die Missionsgemeinde und die Arbeiter auf dem Missionsfelde*, zweite, neu bearbeitete und vermehrte Ausgabe der "Sammlung von Missionsliedern", Verlag der Missionsbuchhandlung, Basel, 1869.

Junker, G., Schnell, E., Gebhardt, E., Mann, E., Wuhrmann, J.H., Schmidtman, E.E., *Gesangbuch der Bischöflichen Methodistenkirche in Deutschland und der Schweiz*, dritte Auflage, Verlag des Tractathauses, J. Staiger, Bremen, 1898.

Kate, J.J.L. ten, *De Harpe Sions van César Malan; Een honderdtal liederen met muziek voor piano of orgel voor den huiselijken kring*, Kemink & Zoon, Utrecht, circa 1870.

Kay, J., Crews, A.C., *Methodist hymn and tune book: compiled and published by authority of the general conference of the Methodist Church*, Methodist Book and Publishing House, Toronto, 1894.

Katholisch-Apostolische Kirche, *Vierstimmiges Hymnologium zum kirchlichen und häuslichen Gebrauch*, Zürcher & Furrer, Zürich, 1898.

Katholisch Apostolische Kirche, *Der Psalter*, Ausgabe 1903.

King James version (1611) • Standard text Bible, Cambridge University Press.

Köbner, J., *Glaubenstimme der Gemeinde des Herrn; Lieder-Sammlung*, Verlag von J.G. Oncken, Hamburg, 1864.

Kocher, C., *Zionsharfe: Ein Choralschatz aus allen Jahrhunderten und von allen Confessionen der Christelichen Kirche. Zur Erbauung in der Familie wie in der Gemeinde gesammelt für Singchöre, Orgel- und Klavierspiele vierstimmig bearbeitet von Conrad Kocher*, Band 1, Verlag der J.B. Metzler'schen Buchhandlung, Stuttgart, 1855.

Lange, D. de, Riemsdijk, J.C.M. van, Kalff, G., *Nederlandsch volksliederenboek: 143 liederen voor zang en klavier, zesde druk, Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, S.L. Van Looy, Amsterdam, 1906.

Lange, D. de, Kalff, G., Loosjes, A., *Nederlandsch volksliederenboek: tweede bundel; 141 liederen voor zang en piano, vierde druk, Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, S.L. Van Looy, Amsterdam, 1916.

Luther, M., *Die Bibel oder die ganze Heilige Schrift des alten und neuen Testaments nach der deutschen Uebersetzung*, Verlage der Hahnschen Hof-Buchhandlung, Hannover, 1844.

Monk, W. H., *Hymns ancient and modern for the use in the services of the church with accompanying tunes*, Novello and Company, Londen, first edition, 1861.

Monk, W. H. *Hymns ancient and modern for use in the services of the church, with accompanying Tunes*, revised and enlarged edition, Wiliam Clowes and Sons, Londen, 1875.

Monk, W. H. *Hymns ancient and modern for the use in the services of the church, with accompanying tunes*, complete edition, Wiliam Clowes and Sons, Londen, 1906.

Mountain, J., *Hymns of consecration and faith for use at consecration meetings, general Christian conferences, prayer and praise meetings, missions or evangelistic services, sabbat schools etc.*, Marshall Brothers, Londen, circa 1880.

Müller, Heydenreich, *Gesangbuch für die evangelisch-christlichen Einwohner des Herzogthums Nassau*, Verlag des Centralfonds für die Wittwen und Waisen der Geistlichen, circa 1850.

Murdoch, T., *Versicles and responses for use in the service of the Catholic Apostolic Church*, second edition, George Girdwood, Dundee, 1873.

Murdoch, T., *Versicles and responses for use in the service of the Catholic Apostolic Church during the eucharist service*, third enlarged edition, Thomas Bosworth, London, 1880.

Neale, J.M., *Hymns of the Eastern Church translated with notes and an introduction*, 1870.

Neuapostolische Kirche, *Apostolisches Gesangbuch nebst einer kurzen Anleitung für den Gottesdienst*, vierte vermehrte Auflage, 1904.

Neuapostolische Kirche, *Apostolisches Gesangbuch nebst einer kurzen Anleitung für den Gottesdienst*, Verlag W. Sebastian, Wolfenbüttel, 1905 (tekstuitgave).

Neuapostolische Kirche, *Notenausgabe für das Apostolisches Gesangbuch, Bearbeitet für den gemischten Chor sowie für Orgel und Harmonium*, Auflage 1906.

Neuapostolische Kirche, *Neuapostolisches Gesangbuch, Notenausgabe, Zum Gebrauch bei allen Gottesdiensten der Neuapostolischen Gemeinden, auf Beschluß der Apostelversammlung vom 27. Juli 1908 zu Frankfurt am Main ausgearbeitet und herausgegeben; Neubearbeitete Ausgabe für gemischten Chor*, Neuapostolischer Verlag, Leipzig, 1910.

Neuapostolische Kirche, *Fahrende Sänger*, 50 Lieder und Gesänge für gemischten Chor, Liedergabe zum Neuapostolischen Gesangbuch für außergottesdienstlichen Gebrauch bestimmt, Neuapostolischer Verlag, Leipzig, 1910.

Neuapostolische Kirche, *Melodienbuch zum Gebrauch für Chordirigenten Orgel- und Harmoniumspieler bei alle Gottesdiensten der Neuapostolischen Gemeinden, Nach dem „Neuapostolischen Gesangbuch, Notenausgabe“ übersichtlich zusammengestellt*, Verlag Friedrich Bischoff Frankfurt am Main, circa 1930 (conform Neuapostolisches Gesangbuch van 1925).

Neuapostolische Kirche, *Neuapostolisches Gesangbuch zum Gebrauch bei allen Gottesdiensten der neuapostolischen Gemeinden, auf Beschluß des Apostelkollegiums ausgearbeitet und herausgegeben*, Druck und Verlag Friedrich Bischoff, Frankfurt am Main, zonder jaar (conform Neuapostolisches Gesangbuch van 1925).

Niemeyer, H.G.E, *Große Missionsharfe, Geistliches Liederbuch für gemischten Chor, sowie für Klavier- oder Harmonium-Begleitung*, 17^e Auflage, C. Bertelsmann, Gütersloh, 1898.

Niemeyer, H.G.E., *Große Missionsharfe: Erste Band, Geistliches Liederbuch für gemischten Chor, sowie für Klavier- oder Harmonium-Begleitung*, 21^e Auflage, C. Bertelsmann, Gütersloh, 1906.

Niemeyer, H.G.E., *Große Missionsharfe: Erste Band, Geistliches Liederbuch für gemischten Chor, sowie für Klavier- oder Harmonium-Begleitung*, 24^e Auflage, C. Bertelsmann, Gütersloh, 1915.

Niemeyer, H.G.E, *Große Missionsharfe, Zweiter Band, Geistliches Liederbuch für gemischten Chor, sowie für Klavier- oder Harmonium-Begleitung*, sechste Auflage, C. Bertelsmann, Gütersloh, 1921.

Oakeley, F., *Laudes diurnae: The psalter and canticles in the morning and evening service of the Church of England: set and pointed to the gregorian tones by Richard Redhaed, organist of Margate Chapel, St. Marylebone, with a preface on antiphonal chanting by the rev. Frederick Oakeley*, James Toovey, London, 1843.

Peddie, J., *Anthems, &c. as used in the cathedral of the Catholic and Apostolic Church*, C. Girdwood, Dundee, 1868.

Pfannschmidt, H., *Dur und Moll: Deutsche Haus- und Festlieder*, Martin Warneck, Berlin, 1906.

Protze, H., *Neues Cationale oder Sammlung von kirchlichen Gesängen für die Apostolischen Gemeinde. 1. Teil: Intonationen, Versikel, Responsorien, Epistel—und Communionsgesängen etc; 2. Teil. Psalmmodische Sätze für sämtliche Gesänge der Liturgie; 3. Teil: Durchgeführte Compositionen der größeren liturgischen Gesangstücke*, Hermann Meier Nachf., Siegen, circa 1890.

Protze, H., *Vierstimmiges Choralbuch zum Hymnologium od. Gesangbuch der Apostolischen Gemeinden*, Revidiert und neu herausgegeben, Verlag und Versand Herrn. Meier Nachf., Siegen, Westfalen, 1896.

Rappard, C.H., Rappard-Gobat, D., *Glaubens-lieder mit Melodien*, dritte Auflage, C.F. Spittler, Basel, circa 1875.

Rappard, C.H., Rappard-Gobat, D., *Glaubens-lieder mit Melodien*, 21^e Auflage, C.F. Spittler, Basel, circa 1900.

Rappard, C.H., Rappard-Gobat, D., *Gemeinschaftslieder*, Basler Ausgabe, 12^e Auflage, Jaeger & Kober, Basel, 1897.

Rappard, C.H., Rappard-Gobat, D., *Gemeinschaftslieder*, Basler Ausgabe, 14^e Auflage, C.S. Kober, Basel, 1901.

Rappard, C.H., Rappard-Gobat, D., *Gemeinschaftslieder*, Basler Ausgabe, 17^e Auflage, C.S. Kober, Basel, 1906.

Rauschenbusch, W., Sankey, I.D., *Evangeliumslieder mit deutschen Kernliedern*, Biglow & Main Co., New York, 1891.

Rauschenbusch, W., Sankey, I.D., *Evangeliums-Lieder 1 und 2 (Gospel hymns) mit deutschen Kernliedern*, Biglow & Main Company, the John Church Company, 1897.

Rauschenbusch, W., Sankey, I.D., *Evangeliumssänger zum Gebrauch in Sonntagschulen Jugendvereine, Abendgottesdiensten, Gebets- und Evangelisations-Versammlungen*, Biglow & Main Co., New York, 1910.

Rische, A., *Das geistliche Volkslied, Sammlung geistlicher Lieder für außergottesdienstliche Kreise in vierstimmigem Sätze zugleich als Begleiterin der "Kleine Missionsharfe"*, vierte vermehrte und verbesserte Auflage, Verlag von Belhagen und Klasing, Bielefeld und Leipzig, 1867.

Rivard, L.E., *Chants Évangéliques pour le culte et pour l'édification particulière, à l'usage des églises du Canada avec musique à quatre parties*, John Lovell, Montréal, 1862.

Rivard, L.E., *Chants Évangéliques pour le culte et pour l'édification particulière, à l'usage des églises du Canada avec musique à quatre parties, quatrième édition avec supplément de seize mélodies*, Bureau de l'Aurore, Montréal, 1875.

Rivard, L.E., *Chants Évangéliques pour le culte augmentée de 55 psaumes et cantiques, intercalés dans la première et al troisième parties*, Bureau de l'Appel, Lausanne, 1890.

Rivard, L.E., *Chants Évangéliques pour le culte public et l'édification particulière avec musique à quatre parties, huitième édition avec supplément*, Ware, Massachusetts, 1895.

Roßteuscher, E.A., *Hymnologium: Eine Sammlung der besten Lieder und Lobgesänge aus allen Jahrhunderten der Kirche mit beigegeführten Melodieën*, Ferdinand Schneider, Berlin, 1859.

Roßteuscher, E.A., *Hymnologium: Eine Auswahl geistlicher Gesänge zum kirchlichen und häuslichen Gebrauch*, zweite Ausgabe, G. Hickethier (Berlin) et Felix Schneider (Basel), 1866.

Sankey, I.D., *Sacred songs and solos: revised and enlarged, with standard hymns. Twelve hundred pieces*, Marshall, Morgan & Scott, London et Edinburgh, 1904.

Sankey, I.D., McGranahan, J., Stebbins, G.C., *Gospel hymns no. 5 with standard selections*, Biglow & Main et The John Church Church Co., New York et Chicago, 1887.

Sankey, I.D., McGranahan, J., Stebbins, G.C., *Gospel hymns nos. 1 to 6 complete*, Biglow & Main Company, New York, 1894.

Sering, F.W., *Geistliches Liederbuch, Vierstimmig für Sopran, Alt, Tenor und Baß, sowie auch für eine Singstimme mit Clavierbegleitung*, Druck und Verlag C. Bertelsmann, Gütersloh, 1863.

Sering, F.W., *Chorbuch, Gemischte Chöre in inhaltlicher und chronologischer Folge für Gymnasien und Realgymnasien und Oberrealschulen, Mit Berücksichtigung der Stimmen dieser Entwicklungsstufe*, opus 117, 14^e Auflage, Druck und Verlag von Moritz Schauenburg, Lahr, 1899.

Sering, F.W., *Zwei- und dreistimmiges Chorbuch für die Unter- und Mittelklassen der Gymnasien und Realschulen, Mit Berücksichtigung der Stimmen dieser Entwicklungsstufe*, opus 128, achte Auflage, Druck und Verlag von Moritz Schauenburg, Lahr, 1906.

Société des écoles du dimanche du canton de Vaud, *a Toi nos chants: recueil de cantiques destiné aux cultes pour l'enfance et la jeunesse*, Lausanne, Imprimerie la Concorde, 1940.

Sloot, A. van der, *Het „Onze Vader!“*, W.F. Lichtenauer, Rotterdam, circa 1920.

Sternhold, T., Hopkins J., and others, *The whole book of psalms collected into English metre*, Clarendon Press, Oxford, 1816.

Stewart, G.W. Pritchard, T.C.L., *The Scottish psalter 1929 and scripture paraphrases with Tunes*, Oxford University Press, London, 1929.

[Thiersch, H., Rothe, C., Roßteuscher, E.A.], *Die Liturgie. Erster Theil. Die Gottesdienste für das ganze Jahr*, 1848.

[Thiersch, H., Roßteuscher, E.A.], *Die Liturgie und andere Gottesdienste der Kirche. Neue Uebersetzung nach der Englischen Ausgabe von 1853*, 1859.

Tscherlitzky, J.H., *Choralbuch, enthaltend die Melodien zu der Sammlung auserlesener Lieder von der erlösenden Liebe und den Liedern im Schatzkästchen von Johannes Gossner*, Karl Tauchnitz, Leipzig, 1825.

[Turpin, E.H.], *The book of psalms as contained in the authorized version of the Holy Scriptures: arranged for chanting*, Moyes en Barclay, London, 1843.

Turpin, E.H., *Hymns for the use of the churches*, third edition, Chiswick Press, London, circa 1875.

[Turpin, E.H.], *The liturgy and other divine offices of the church*, Chiswick Press, London, circa 1879.

Turpin, E.H., *The book of psalms, pointed in accordance with the twelve ancient tones*, Chiswick Press, London, 1879.

Turpin, E.H., *The book of psalms, pointed in accordance with the twelve ancient tones*, Thomas Bosworth, London, 1880.

[Turpin, E.H.], *Versicles and responses for use in the service of the church*, Thomas Murdoch, Thomas Bosworth, third enlarged edition, 1880.

Turpin, E.H., *Hymn tunes*, ninth edition, Hunt. Barnard & Company, London en Aylesbury, 1939.

[Vilmar, A.F., Bähr, K., Daniel, H.A., Wackernagel, K.E.P., Geffcken, Tucher, C.C.G. von, Faißt, I.G.F.], *Deutsches Evangelisches Kirchen-Gesangbuch in 150 Kernliedern*, 1853.

Volkening, J., *Auswahl tausend geistreicher Lieder für Kirche, Haus und Kämmerlein : als tausend "Starke" am Thronstuhl unsers himmlischen Salomo*, Bertelsmann, Gütersloh, 1860.

[Volkening, J.H.], *Kleine Missionsharfe im Kirchen- und Volkston für festliche und außerfestliche Kreise*, 36^e Auflage, C. Bertelsmann, Gütersloh, 1880.

[Volkening, J.H.], *Große Missionsharfe, Geistliches Liederbuch für gemischten Chor, sowie für Klavier- oder Harmonium-Begleitung mit den sämtlichen Melodien der "Kleinen Missionsharfe"*, dritte, ganz umgearbeitete und sehr vermehrte Auflage, C. Bertelsmann, Gütersloh, 1882.

[Volkening, J.H.], *Große Missionsharfe, geistliches Liederbuch für gemischten Chor, sowie für Klavier- oder Harmonium-Begleitung mit den sämtlichen Melodien der "Kleinen Missionsharfe"*, fünfte verbesserte Auflage, C. Bertelsmann, Gütersloh, 1886.

Watts, I., *The psalms of David, imitated in the language of the New-Testament and applied to the Christian state and worship, corrected and accommodated to the use of the Church of Christ in America*, Merriam and Company, Brookfield, Massachusetts, 1812a.

Watts, I., *Hymns and spiritual songs, in three books*, Merriam and Company, Merriam & Co., Brookfield, Massachusetts, 1812b.

Wesley, J., *A collection of hymns for the use of the people called Methodists*, Wesleyan Conference Office, Londen, 1779.

Worp, J., *De melodieën der evangelische gezangen bij de Nederlandsche Hervormde Kerk in gebruik vierstemmig gezet met voor- en tussenspelen,, voor orgel met of zonder pedaal, harmonium, piano of gemengd koor, twaalfde door H.P. Steenhuis herziene druk*, J.B. Wolters,, Groningen, 1926.

Winkworth, C., *Lyra Germanica, Hymns for the Sundays and chief festivals of the Christian year, translated from the German*, a new edition, Dutton and Company, Boston, 1868.

Eindnoten

¹ Op een aantal plaatsen wordt er in deze studie verwezen naar de Wikipedia-artikelen over de *Hymns Ancient and Modern*, Edward Wilton Eddis en Edmund Hart Turpin. Deze artikelen zijn grotendeels van mijn hand en er is veel detailinformatie in te vinden die geen plek heeft gekregen in deze studie.

² Een contrafact is een lied waarbij de oorspronkelijke tekst van een lied is vervangen door een nieuwe tekst maar de melodie is gehandhaafd.

³ Zie <https://nl.wikipedia.org/wiki/Puritanisme>.

⁴ De nadere reformatie is een stroming in de Hervormde Kerk die in de jaren na Synode van Dordrecht (1618-1619) die zich heeft gericht op een voortgaande reformatie en zich met name richtte op de praktijk van godzaligheid, levensheiliging en persoonlijk verkeer met God. Karakteristieke namen zijn Van Lodensteijn en Voetius. Het was een reactie op de leerheiligheid die zie zich van de Hervormde Kerk dreigde meester te maken. Er werd veel aandacht besteed aan prediking, catechisatie, huisbezoek en meditatie; bovendien werd er veel gesproken over de uitverkiezing, zie Mönnich (1959, p. 557).

⁵ Heiligingsliederen zijn liederen uit de Heiligingsbeweging. Zie paragraaf 6.1 voor een typering daarvan.

⁶ Zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Maarten_Luther.

⁷ Zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Maarten_Luther.

⁸ Zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Maarten_Luther.

⁹ Zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Maarten_Luther.

¹⁰ Zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Maarten_Luther.

¹¹ Zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Maarten_Luther.

¹² Zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Godsdiensvrede_van_Augsburg.

¹³ Puriteinen zijn radicaal gezinde Calvinisten die zich met de Anglicaanse Kerk niet konden verenigen en het katholicisme verwierpen. Ze worden gekenmerkt door een strenge levenspraktijk, strenge zondagsviering en een sterk wettische en ascetische levensopvatting, zie paragraaf 3.1.

¹⁴ De bloed- en wondentheologie is gericht op de devotie van de goddelijke verhevenheid van Christus richting zijn lijden en zijn menselijke beleving. De bloed- en wondentheologie legt de nadruk op de noodzakelijkheid van Christus' dood voor de verzoening en de voldoening, zie Mönnich (1959, p. 222).

¹⁵ Het lied 'Ik bid u aan o macht der liefde' van Tersteegen is als contrafact gezet op Tebe Pojem van Bortnianski en dat via het *Schätzkästchen* van Johannes Evangelista Goßner uit 1825 en zijn prediking in St. Petersburg (1820-1824) in Duitsland bekend is geworden rond 1835. In 1825 stond het als nummer 86 in het *Choralbuch* van Tscherlitzky, zie Tscherlitzky (1825),
https://de.wikipedia.org/wiki/Johannes_Evangelista_Go%C3%9Fner en
https://de.wikipedia.org/wiki/Ich_bete_an_die_Macht_der_Liebe.

¹⁶ Die methode past Calvijn toe op Seneca's *De clementia* (Over de lankmoedigheid); deze Seneca-studie publiceerde hij in 1532 op eigen kosten. Als zodanig is dit debuut van Calvijn echter nog geen aanzet tot kerkhervorming.

¹⁷ Zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Johannes_Calvijn.

¹⁸ Zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Johannes_Calvijn.

¹⁹ Zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Johannes_Calvijn.

²⁰ Zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Johannes_Calvijn.

²¹ Zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Johannes_Calvijn.

²² Zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Johannes_Calvijn.

²³ Zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Maarten_Luther.

²⁴ Naast de psalmen wordt er bij de calvinisten ook gebruik gemaakt van de lofzang van Maria (Magnificat), de lofzang van Zacharias (Benedictus) en de lofzang van Simeon (Nunc Dimmitis).

²⁵ Zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Johannes_Calvijn.

²⁶ Hoewel er in 1580 nog de psalmberijming van Marnix van Sint-Aldegonde verscheen, die qua verhouding tussen tekst en melodie beter was dan die van Datheen, werd deze berijming niet ingevoerd, zie Luth en Smelik (2001, p. 230-231). Daarvoor was een aantal redenen. Veel boekhandelaren hadden grote voorraden van de berijming van Datheen ingekocht en zoverschakelen zou onverkochte voorraden opleveren, verder was de taal van Marnix van Sint-Aldegonde aristocratisch en was hijzelf niet onbesproken doordat hij Antwerpen in 1585 aan de Spanjaarden had overgegeven.

²⁷ De dichters van Laus Deo, Laus Populo kwamen uit verschillende kerken en hoorden tot de verlichte burgerij, zie van Leeuwen (zonder jaar). De remonstrantse Lucretia Maria van der Merken had niet minder dan 39 psalmvertalingen bijgedragen aan de vertaling van Laus Deo, Salus Populo, waaronder haar berijming van psalm 42 't Hijgende Hert, der jacht ontkomen'. In veel remonstrantse gemeenten is de psalmbundel van Laus Deo, Salus Populo ingevoerd.

²⁸ Uit de berijming van Johannes Eusebius Voet uit 1764 komen psalm 1, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 20, 21, 22, 25, 27, 28, 30, 31, 32, 36, 38, 39, 40, 41, 44, 45, 48, 50, 51, 53, 54, 55, 57, 58, 60, 62, 63, 65, 68, 69, 72, 73, 76, 77, 78, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 94, 95, 96, 98, 99, 101, 103, 107, 109, 110, 111, 112, 114, 116, 117, 118, 119, 124, 129, 131, 132, 133, 137, 138, 141, 142, 144 en 147; uit de berijming van het dichtgenootschap Laus Deo, Salus Populo uit 1760 komen psalm 2, 5, 11, 13, 17, 19, 23, 24, 26, 29, 33, 34, 35, 37, 42, 43, 46, 47, 49, 52, 56, 59, 61, 64, 66, 70, 71, 74, 79, 80, 88, 90, 91, 92, 93, 97, 102, 104, 105, 106, 108, 113, 115, 120, 121, 125, 127, 128, 134, 135, 136, 139, 140, 143, 146, 148 en 149; en uit de berijming van Hendrik Ghijsen (1686) psalm 4, 67, 75, 82, 100, 122, 123, 126, 130 en 150. De bron geeft niet aan waar psalm 145 vandaan komt, zie Vell (2009).

²⁹ Zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Evangelische_Gezangen.

³⁰ De gereformeerde verzoenings- of genadeleer stelt dat onder de particuliere genade de verlossing bestaat die God op basis van het werk Jezus Christus aan de uitverkoren zondaars geeft; de algemene genade die aan alle mensen gegeven wordt, bestaat eruit dat God het kwaad en de gevolgen van de zonde in bedwang houdt en dat God het menselijke leven en de cultuur steeds rijker laat worden, zie Smelik (1997, p. 32).

³¹ Concreet gaat het om de volgende 29 psalmen: 25, 33, 42, 62, 65, 68, 72, 73, 81, 84, 86, 89, 95, 97, 98, 100, 103, 105, 116, 118, 119, 121, 130, 133, 134, 138, 139, 146 en 150, zie Smelik (1997).

³² Zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Gereformeerde_Kerken_in_Nederland.

³³ De tekst van 'Tu m'as aimé, Seigneur' verschijnt voor het eerst in Chavannes dichtbundel *Poésies chrétiennes et cantiques* uit 1838, zie <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/f/F15927.php> en Chavannes (1838, nr. 26).

³⁴ Zie <http://query.staatsarchiv.bs.ch/query/detail.aspx?ID=132550>.

³⁵ E.L. Budry is met name bekend van het lied 'U zij de Glorie' op de melodie van Händel uit Judas Maccabeüs.

³⁶ Zie van der Zwaag (2006, p. 222) en <https://nl.wikipedia.org/wiki/R%C3%A9veil>.

³⁷ Zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Tot_Heil_des_Volks, https://nl.wikipedia.org/wiki/Abraham_Capadose en https://nl.wikibooks.org/wiki/Nederlandse_literatuurgeschiedenis/De_romantiek en Kluit (1936, p. VII).

³⁸ Zie <https://nl.wikipedia.org/wiki/R%C3%A9veil>.

³⁹ Zie <http://gereformeerdekerken.info/ds-h-p-scholte-1805-1868/>.

⁴⁰ Zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Tot_Heil_des_Volks en <https://nl.wikipedia.org/wiki/R%C3%A9veil>.

⁴¹ Aan de andere kant werd er vanuit het Réveil sterk geëgeerd tegen het uitvoeren van wereldlijke of rooms-katholieke muziek in een Nederlands Hervormde Kerk zoals blijkt uit de reactie van Abraham Capadose op het eerste Algemeene Muziekfeest in 1834 in de Grote Kerk in Den Haag, zie Smelik (1997, p. 26-27).

⁴² Zie nummer 143 in de *Geestelijke liederen uit den schat van de kerk der eeuwen* (1936).

⁴³ De Afscheiding is een scheuring die zich in 1834 heeft voltrokken in de Nederlands Hervormde Kerk. Onder leiding van mannen als Hendrick de Cock en H.P. Scholte wilde men terug naar de beginselen van de Synode van Dordrecht. In de leer en bestuursorganisatie was de Nederlands Hervormde Kerk daarvan te veel afgeweken. Ook het voorschrift om ten minste één lied uit de Evangelische Gezangen te zingen, stuitte tegen de borst, zie Mönnich (1959, p. 153) en van der Zwaag (2006).

⁴⁴ Zie https://en.wikipedia.org/wiki/Continental_Society. Vanaf 1830 ging het bergafwaarts met de Continental Society door onenigheid over de inzichten ten aanzien van het premillennialisme en de wenselijkheid van afscheiding van de kerk ten koste van de verkondiging. In 1840 kon de Continental Society haar financiële verplichtingen niet meer nakomen.

⁴⁵ Zie <https://en.wikipedia.org/wiki/Puritans>.

⁴⁶ Zie <https://en.wikipedia.org/wiki/Puritans>. Bekende puriteinen zijn Hugh Broughton (1549-1612), William Perkins (1558-1602), Thomas Brightman (1562-1607), John Amos Comenius (1592-1670) en John Bunyan (1628-1688).

⁴⁷ Tot de dissenters horen naast de puriteinen ook de rooms-katholieken, de arminianen, de baptisten, de methodisten en de quakers.

⁴⁸ De anglicaanse chant bestaat hoofdzakelijk uit nieuwe composities die in de zeventiende eeuw werden geschreven in de psalmodie-traditie. Daarnaast werden er ook gregoriaanse melodieën vierstemmig geharmoniseerd; deze werden aangeduid als "parisian mode". De structuur van die geharmoniseerde gregoriaanse melodieën bestaat vaak uit een eerste deel met drie maten voorzin met vier akkoorden, en een tweede deel met vier maten nazin met zes akkoorden, elk met hun reciteertoon. Naast deze single chant ontstond als meest gebruikte vorm de double chant, waarbij de genoemde structuur tweemaal worden gezongen en twee psalmverzen in één muzikale zin worden ondergebracht, zie Luth (2001, p. 133-134).

⁴⁹ Zie https://en.wikipedia.org/wiki/Society_for_Promoting_Christian_Knowledge.

⁵⁰ In 1736 gaf John Wesley een vertaling uit van *De imitatione Christi* van Thomas á Kempis, zie Schulz (1934, p. 26-27).

⁵¹ Een beroemd werk waarin Willam Law zijn ideeën ten aanzien van een devoot en geheiligd leven uiteenzet, is Law (1728).

⁵² Zie https://en.wikipedia.org/wiki/Oxford_Movement.

⁵³ Zie voor meer achtergronden van de evangelical revival in Engeland en Schotland: Bebbington (2003), Garnett en Matthew (1993), Stewart (2006) en Noll (2010).

⁵⁴ Zie http://en.wikipedia.org/wiki/John_Mason_Neale.

⁵⁵ Zie http://en.wikipedia.org/wiki/Hymns_Ancient_And_Modern.

⁵⁶ Voor meer details over de achtergronden van de *Hymns Ancient and Modern* zie http://en.wikipedia.org/wiki/Hymns_Ancient_And_Modern en Lowther Clarke (1960).

⁵⁷ Zie https://en.wikipedia.org/wiki/Age_of_Enlightenment.

⁵⁸ Zie Mönnich (1959, p. 712), Ott (2003) en <http://www.onr.com/user/bejo/histdeism.htm>.

⁵⁹ Zie https://de.wikipedia.org/wiki/Geschichte_des_geistlichen_Liedes_auf_dem_europa%C3%A4ischen_Kontinent en Sturm (1923).

⁶⁰ Zie https://de.wikipedia.org/wiki/Geschichte_des_geistlichen_Liedes_auf_dem_europa%C3%A4ischen_Kontinent.

⁶¹ Zie https://de.wikipedia.org/wiki/Geschichte_des_geistlichen_Liedes_auf_dem_europa%C3%A4ischen_Kontinent.

⁶² Voorbeelden daarvan zijn de *Anthologie christlicher Gesänge* van Rambach uit 1817-1822, het *Versuch eines allgem. Evangel. Gesang- und Gebetbuchs* van Bunsen uit 1833, Carl von Winterfelds studie over Giovanni Gabrieli uit 1834 die de belangstelling wekte voor het meerstemmige kerklied uit de 17e en 18e eeuw, de *Evangelischer Liederschatz* van Albert Knapp uit 1837 en 1850, het *Deutsche Kirchenlied von Luther bis N. Hermann und A. Blaurer* van Wackernagel uit 1842, de *Thesaurus Hymnologicus* van Wackernagel uit 1841-1846 met Griekse en Latijnse hymns, het *Kirchenliederbuch* van J.P. Lange uit 1843 en de *Geschichte des Kirchenlieds und Kirchengesangs* van E. Koch uit 1852-1854, zie Porter (1860, p. 243-244).

⁶³ Zie <https://de.wikipedia.org/wiki/Idealismus>.

⁶⁴ Meer gedetailleerde achtergronden over specifieke bewegingen is ook te vinden in: Krummacher (1935), Sauberzweig (1959), Raaflaub (1965), Lange (1979) en Viertel (1993). We beperken ons hier tot de meest invloedrijke beweging op de muzikale ontwikkelingen in de Erweckungsbewegung die op hun beurt weer als bron dienen in de nieuw-apostolische beweging in Duitsland. Benrath (2000) geeft een goed overzicht.

⁶⁵ Zie http://www.stadtarchiv-schaffhausen.ch/fileadmin/Redaktoren/Dokumenten/Beck_Alexander.pdf.

⁶⁶ Zie https://de.wikipedia.org/wiki/Claus_Harms.

⁶⁷ Benrath (2000, p. 196) verwijst daarbij naar het verbeterde Gesangbuch van 1852 zonder de expliciete titel daarvan te vermelden en ook de bron daarvoor aan te geven. Bovendien geeft hij als verschijningsjaar van de *Kleine Missionssharfe* 1853 terwijl Gruber (2005) en Ryland (2013) 1836 als verschijningsjaar aangeven. 1836 sluit aan bij het feit dat het eerste missiefest van Volkening in 1835 werd gehouden, zie paragraaf 9.2.

⁶⁸ 'Ich will streben nach dem Leben ['Ik wil streven dat mijn leven'] is een lied in de volkstoorn op een tekst van Phillip Friedrich Hiller, die in 1853 in de *Kleine Missionsharfe* voor het eerst verscheen, zie Bruppacher (1959, p. 156-158).

⁶⁹ Zie https://de.wikipedia.org/wiki/Basler_Mission.

⁷⁰ De Church Missionary Society komt voort uit de Engelse evangelical revival, zie Stewart (2006, p. 1).

⁷¹ Zie https://de.wikipedia.org/wiki/Basler_Mission en https://de.wikipedia.org/wiki/Christian_Heinrich_Zeller.

⁷² Zie https://en.wikipedia.org/wiki/Samuel_Gobat.

⁷³ Zie https://de.wikipedia.org/wiki/Christian_Heinrich_Zeller.

⁷⁴ Zie https://de.wikipedia.org/wiki/Christian_Heinrich_Zeller.

⁷⁵ Zie <http://www.lieder.net> voor het origineel van 'Ein getreues Herze wissen' van Paul Flemming.

⁷⁶ De twee andere methodistische takken in Duitsland zijn: a) de Evangelische Gemeinschaft die in Duitsland rond 1850 met het werk van Sebastian Kurz (1789-1868) en Johann Conrad Link in Bremen start als deze vanuit Amerika naar Duitsland komen en b) de Kirche der Vereinigten Brüder in Christo die in 1869 in Duitsland start als Christian Bischoff (1829-1885) naar Duitsland terugkeert, zie Voigt (2004, p. 81-85).

⁷⁷ Dat blijkt uit een gemeente-stempel in de uitgave van *Immer Fröhlich* in de liedboekcollectie.

⁷⁸ Zie http://www.blaueskreuz.ch/jugend/bk_info.htm.

⁷⁹ Zie Schulz (1930, p. 211) en http://www.evangeliums.net/lieder/lied_herr_mit_inbrunst_bitten_wir.html.

⁸⁰ Johanna Meyer vertaalde ook andere liederen van Edmond Louis Budry, maar ook liederen van Theodor Monod en Ruben Saillens, zie Schulz (1930, p.212-213). Van Saillens is het lied 'Mon Sauveur, je voudrais être une fleur de tes parvis' ['Onbewust nog, mijn Apostel, van Uw zorgen en Uw strijd', *Meisjes- en Jeugdkoorliederen*, Het Apostolisch Genootschap, Baarn, 1989] op de muziek van Stanley Alcock, zie: *A Toi nos chants: Recueil de cantiques destiné aux cultes pour l'enfance et la jeunesse*, Société des Ecoles du dimanche du Canton de Vaud, Lausanne, Imprimerie la Concorde, 1940, nr. 136.

⁸¹ Uit deze traditie komt in 1860 ook de *The Diapason* van George Frederic Root. Daarin treffen we de eerste uitgave aan van 'The Lord is my light and my light and my salvation' ['Ik vind in d'Apostel mij leven en heil'] op basis van psalm 27 vers 1, 3 en 4 met de melodie in de tenorpartij; in de Duitse vertaling 'Der Herr ist mein Licht, ist mein Licht und ist mein Heil' was dit het lievelingslied van apostel F. Krebs, zie Brand (2013a, p. 164). En in de *Golden Chain* van W.B. Bradbury uit 1861, één van de vele bundels voor de zondagsschool, staat 'Whither pilgrims, are you going' ['Wohin wollt ihr, Pilger, ziehen', nr. 467 *Neuapostolisches Gesangbuch* 1910].

⁸² De Moody-Sankey revival leidde in 1875 tot de jaarlijkse conventie voor de "deeping of spiritual life" in Keswick geleid door Canon Harford-Battersby en de Quaker Robert Wilson, zie Andrews (1980). James Mountain leidde de zang op basis van een kleine collectie hymns die door hem en Robert Pearsall Smith was samengesteld. Op basis hiervan stelde James Mountain (1844-1933) in 1876 de eerste uitgave samen van de *Hymns of Consecration and Faith, and Sacred Songs for Missions, Prayer and Praise Meetings*, zie Humphreys en Evans (1997).

⁸³ In de *Gospel Hymns Nos. 1 to 6 Complete* staat onder nummer 683 het lied 'Come, said Jesus' sacred voice' ['Kom! klinkt Jezus' noodend woord', nr. 10 gemeenschappelijke bundel van 1933] met de tekst van Anna Letitia Barbauld (1743-1825) uit 1792, maar met een andere melodie. De melodie in de gemeenschappelijke bundel van 1983 is van Franz Xavier Schnyder von Wartensee (1786-1868). Dit lied verschijnt al in de

Presbyterian Hymnal van 1874 als nummer 558 en in de *Hymnal of the Methodist Episcopal Church* van 1878 als nummer 344. Zie http://www.hymnary.org/text/come_said_jesus_sacred_voice, <http://www.historichymns.com/HymnalContents.aspx?HymnalID=27> en http://www.historichymns.com/HymnPage.aspx?HymnalNumber=23&Hymn_Number=558&TextID=442.

⁸⁴ Meer specifiek betreft het:

'In the Rifted Rock I'm resting' (SSS, nr. 100) ['In de schuilplaats Gods geborgen', nr. 56 gemeenschappelijke bundel 1933], 'I feel like singing all the time' (SSS, nr. 218) ['Hoe zalig is't mij, hier te zijn', nr. 109 gemeenschappelijke bundel 1933], 'There shall be showers of blessing' (SSS, nr. 306) ['Machtige stroomen van zegen', nr. 115 gemeenschappelijke bundel 1933], 'What a friend we have in Jesus' (SSS, nr. 319) ['Welk een vriend is ons d'Apostel', nr. 94 gemeenschappelijke bundel 1933], 'There's a Stranger at the door' (SSS, nr. 363) ['Jezus staat steeds kloppend daar!', nr. 8 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Fountain of purity opened for sin' (SSS, nr. 572) ['Bron van barmhartigheid', nr. 30 gemeenschappelijke bundel 1933], 'I am Thine, O Lord' (SSS, nr. 607) ['U behoort ik, Heer', nr. 86 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Precious Saviour, I will praise Thee' (SSS, nr. 629) ['Vol van kracht, van macht en liefde', nr. 91 gemeenschappelijke bundel 1933], 'I would not ask for earthly store' (SSS, nr. 640) ['Om aardschen rijkdom bid ik niet', nr. 78 gemeenschappelijke bundel 1933], 'There's a royal banner given for display' (SSS, nr. 675) ['O, een glorierijk banier een ieder draagt', nr. 1 koorbundel 1932], 'Onward! Upward! Christian soldier' (SSS, nr. 693) ['Sion! wil de poort verhogen', nr. 83 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Go bury thy sorrow' (SSS, nr. 777) ['Ga, droog uwe tranen, zorg niet, Jezus spreekt', nr. 40 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Fading away like the stars of the morning' (SSS, nr. 798) ['Zooals de glanzende sterren verbleeken', nr. 124 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Come, ye that love the lord' (SSS, nr. 823) ['Wat zoete troost wacht ons', nr. 92 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Light after darkness' (SSS, nr. 830) ['Licht na het donker', nr. 114 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Blessed assurance – Jesus is mine!' (SSS, nr. 873) ['Zalig te weten: Ik ben Gods kind!', nr. 122 gemeenschappelijke bundel 1933], 'When peace, like a river' (SSS, nr. 901) ['Of stormen al loeien', nr. 19 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Beautiful valley of Eden!' (SSS, nr. 908) ['Heerlijke, lieflijke plaatse!', nr. 136 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Forever with the Lord!' (SSS, nr. 917) ['Dat ik den Godsgezant voortdurend volgen mag', nr. 156 gemeenschappelijke bundel 1933], 'When all my labours and trials are o'er' (SSS, nr. 949) ['Vlucht met uw zonden tot Jezus, Die leeft', nr. 90 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Beyond the light of setting suns' (SSS, nr. 957) ['Waar zich geen wolk meer dreigend toont', nr. 119 gemeenschappelijke bundel 1933], 'O Christ, I will endeavour to serve Thee day by day' (SSS, nr. 1125) ['Gij vraagt gehéél mijn hart, ja Vader!, 'k wil 't U geven', nr. 87 koorbundel 1932], 'One more day's work for Jesus' (GH, nr. 26) ['Een dagwerk voor den Heiland', nr. 3 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Go bury thy sorrow' (GH, nr. 43) ['Ga, droog uwe tranen, zorg niet, Jezus spreekt', nr. 40 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Onward! Upward! Christian soldier' (GH, nr. 60) ['Sion! wil de poort verhogen', nr. 83 gemeenschappelijke bundel 1933], 'At the feet of Jesus' (GH, nr. 75) ['Aan des Heilands voeten', nr. 27 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Fresh from the throne of glory' (GH, nr. 83) ['Wat kost'lijk, levend water', nr. 90 gemeenschappelijke bundel 1914], 'Beautiful valley of Eden!' (GH, nr. 138) ['Heerlijke, lieflijke plaatse!', nr. 136 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Fierce and wild the storm is raging' (GH, nr. 139) ['t Oude jaar is opgenomen', nr. 186 gemeenschappelijke bundel 1933], 'I feel like singing all the time' (GH, nr. 156) ['Hoe zalig is't mij, hier te zijn', nr. 109 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Light after darkness' (GH, nr. 193) ['Licht na het donker', nr. 114 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Blessed assurance, Jesus is mine!' (GH, nr. 304) ['Zalig te weten: Ik ben Gods kind!', nr. 122 gemeenschappelijke bundel 1933], 'There shall be showers of blessing' (GH, nr. 315) ['Machtige stroomen van zegen', nr. 115 gemeenschappelijke bundel 1933], 'There's a royal banner given for display' (GH, nr. 381) ['O een glorierijk banier een ieder draagt', nr. 1 koorbundel 1932], 'I do not ask for earthly store' (GH, nr. 457) ['Om aardschen rijkdom bid ik niet', nr. 78 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Fountain of purity opened for sin' (GH, nr. 511) ['Bron van barmhartigheid', nr. 30 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Beyond the light of setting suns' (GH, nr. 530) ['Waar zich geen wolk meer dreigend toont', nr. 119 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Fading away like the stars of the morning' (GH, nr. 534) ['Zooals de glanzende sterren verbleeken', nr. 124 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Come, ye that love the Lord' (GH, nr. 567) ['Wat zoete troost wacht ons', nr. 92 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Almost persuaded' (GH, nr. 569) ['Eeuwig erbarmen, het klinkt zoo zoet!', nr. 39 gemeenschappelijke bundel 1933], 'I am Thine, O Lord' (GH, nr. 572) ['U behoort ik, Heer', nr. 86 gemeenschappelijke bundel 1933], 'When peace, like a river' (GH, nr. 573) ['Of stormen al loeien', nr. 19 gemeenschappelijke bundel 1933], 'There are lonely hearts to cherish' (GH, nr. 578) ['Meen'ge ziel bezwijkt van droefheid', nr. 67 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Sing them over again to me' (GH, nr. 579) [Woord dat Jezus d'Apost'len gaf', nr. 120

gemeenschappelijke bundel 1933] en 'What a friend we have in Jesus' (GH, nr. 583) ['Welk een vriend is ons d'Apostel', nr. 94 gemeenschappelijke bundel 1933].

⁸⁵ Ook in de opwekkingsbeweging in Wales in 1904/1905 onder leiding van R.A. Torrey en Ch. Alexander kwamen nieuwe heiligingsliederen tot stand, zie Schulz (1934, p. 13). Voorbeelden van dergelijke bundels met heiligingsliederen zijn Dolman (1906) en Dolman (1912). Voor de apostolische beweging zijn de betreffende bundels minder relevant.

⁸⁶ De gospel hymns vinden ook ingang in vrije evangelische kringen in Zwitserland. Zo is L.E. Rivard zeer gecharmeerd van de Amerikaanse gospel hymne en in de editie van de *Chants Évangéliques* uit 1890 zien we een groot aantal Franse vertalingen daarin terug, zie Rivard (1990) en Lalonde (2002).

⁸⁷ Zie http://de.wikipedia.org/wiki/Ernst_Gebhardt.

⁸⁸ Zie <http://www.christliche-gedichte.de/?pg=10959> en <http://www.liederindex.de/lieder/details?3349>.

⁸⁹ Zie <https://de.wikipedia.org/wiki/Gemeinschaftsbewegung>.

⁹⁰ Zie <http://www.gnadauer.de/cms/de/der-verband/geschichte.html> en Lange (1979).

⁹¹ Zie <http://eh-tabor.de/organisiertengemeinschaftsbeweg.html>.

⁹² Zie <http://eh-tabor.de/organisiertengemeinschaftsbeweg.html>.

⁹³ Zie <https://de.wikipedia.org/wiki/Gemeinschaftsbewegung>.

⁹⁴ Zie <http://eh-tabor.de/organisiertengemeinschaftsbeweg.html>.

⁹⁵ Zie <http://reichslieder.de/reichslieder.php>.

⁹⁶ Zie <http://eh-tabor.de/organisiertengemeinschaftsbeweg.html>.

⁹⁷ Zie <http://reichslieder.de/reichslieder.php>.

⁹⁸ Zie http://de.wikipedia.org/wiki/Ernst_Gebhardt en Schulz (1934).

⁹⁹ Naast vertalingen uit het Engels zijn er in het *Reichsliederbuch* ook vertalingen van liederen uit het Frans, het Nederlands en het Zweeds gebruikt, zie Schulz (1930, p. 211-214).

¹⁰⁰ Zie Flegg (1992, p. 37-38) voor een overzicht van de deelnemers van de Albury conferenties.

¹⁰¹ Zie Flegg (1992, p. 36-42), Sizer (2006, p. 45-49).

¹⁰² 'High church' benadrukt dat men strikte opvattingen heeft over liturgie theologie, rituelen, sacramenten en de autoriteit van de geestelijkheid; 'low church' geeft aan dat hierop weinig nadruk wordt gelegd.

¹⁰³ *The Order for the Daily Services of the Church and for Administration of Sacraments, as the same are to be conducted at Albury* circa 1825 is hiervoor waarschijnlijk een aanzet.

¹⁰⁴ Zie <https://archive.org/details/liturgyotherdivi00chur>.

¹⁰⁵ Zie http://www.apostolische-geschichte.de/wiki/Katholisch-apostolische_Gemeinden.

¹⁰⁶ Zie <http://1650psalter.com/quotes/>.

¹⁰⁷ Zie <http://1650psalter.com/quotes/>.

¹⁰⁸ Zie [https://en.wikipedia.org/wiki/George_Horne_\(bishop\)](https://en.wikipedia.org/wiki/George_Horne_(bishop)).

¹⁰⁹ Zie <http://1650psalter.com/quotes/>.

¹¹⁰ Zie voor meer details http://en.wikipedia.org/wiki/Edmund_Hart_Turpin.

¹¹¹ Zie http://en.wikipedia.org/wiki/Edmund_Hart_Turpin.

¹¹² Zie https://openlibrary.org/books/OL17511813M/The_book_of_Psalms en <http://findit.bham.ac.uk>.

¹¹³ Zie https://openlibrary.org/books/OL17511813M/The_book_of_Psalms
en http://books.google.nl/books/about/The_book_of_Psalms_as_Contained_in_the_A.html.

¹¹⁴ Met dank aan Andreas Ostheimer.

¹¹⁵ Zie <http://www.medieval.org/emfaq/misc/modes.html>.

¹¹⁶ Zie http://en.wikipedia.org/wiki/Edward_Wilton_Eddis.

¹¹⁷ Eddis en Cardale (1871) geeft niet aan welke editie van deze bundels is gebruikt.

¹¹⁸ Zie <http://library.episcopalchurch.org/glossary/versicles-and-responses>.

¹¹⁹ Zie: https://en.wikipedia.org/wiki/Edmund_Hart_Turpin.

¹²⁰ Curwen (1901, p. 400) verwijst daarbij naar de bron MS. De herkomst van MS is echter niet duidelijk, zie Rimbault (1866, p. 259-260). Het zou niet gaan om de *Musica Deo Sacra et Ecclesiae Anglicanae* van Thomas Tomkins (1572-1656) uit 1668.

¹²¹ Zie: <https://www.worldcat.org/>

¹²² Er is een James Peddie (1759-1845) bekend die predikant in de Bristo Street United Secession Church die vanaf 1847 de United Presbyterian Church heette, zie Lumsden (2012, p. 58). Het is de vraag of dit dezelfde Peddie is als van de uitgave van de *Anthems, &c. as used in the Cathedral of the Catholic and Apostolic Church* uit 1868. Wellicht geeft nader onderzoek op basis van het origineel zoals zich dat bevindt in de British Library in Londen meer duidelijkheid. Zie: <https://www.worldcat.org/>.

¹²³ Met dank aan Andreas Ostheimer.

¹²⁴ Zie https://en.wikipedia.org/wiki/Joseph_Franz_von_Allioli.

¹²⁵ Zie https://de.wikipedia.org/wiki/Joseph_Franz_von_Allioli.

¹²⁶ Zie http://www.bibelpedia.com/index.php?title=Katholisch-Apostolische_Kirche. Uitgever daarvan is Zürcher & Furrer, zie https://books.google.nl/books/about/Die_Psalmen_zum_Gebrauche_beim_gottesdie.html?id=7GW2kQEACAAJ&redir_esc=y.

¹²⁷ Zie http://apostolische-geschichte.de/wiki/index.php?title=Hermann_Protze.

¹²⁸ Zie https://de.wikipedia.org/wiki/Hermann_Protze.

¹²⁹ Zie http://www.apostolische-geschichte.de/wiki/index.php?title=Liturgie_von_1864.

¹³⁰ Zie http://www.apostolische-geschichte.de/wiki/index.php?title=Liturgie_von_1864.

¹³¹ Zie http://www.apostolische-geschichte.de/wiki/index.php?title=Liturgie_von_1864.

¹³² Zie http://www.apostolische-geschichte.de/wiki/index.php?title=Liturgie_von_1864.

¹³³ Zie http://www.apostolische-geschichte.de/wiki/index.php?title=Neuapostolische_Kirche.

¹³⁴ Zie http://www.apostolische-geschichte.de/wiki/index.php?title=Apostolische_Gemeinde.

¹³⁵ Zie <http://www.ebay.de/itm/Jubilae-Kuhlo-Posaunenbuch-II-Teil-NAK-Kirchenchore-31-Auflage-1936-Raritat-/231854560947?hash=item35fb9bd6b3:g:4jcAAOSwll1WzDLT>.

¹³⁶ Zie http://de.wikipedia.org/wiki/Apostolisches_Gesangbuch en Koch (2013).

¹³⁷ Uit de vergelijking van de nummering in de verschillende edities van de *Große Missionsharfe* blijkt dat de nummering in het *Apostolisches Gesangbuch* uit 1904 correspondeert met de beschikbare editie van 1906 van de *Große Missionsharfe*; de nummering is in 1906 klaarblijkelijk nog ongewijzigd.

¹³⁸ Het betreft nummer 341 'Laßt unser Loblied steigen zum Gottes Thron' empor' (Holland-Lieder nr. 17), nummer 342 'Immer muthig vorwärts, was auch kommen mag' (Holland-lieder nr. 6), 'Auf! Auf und laßt uns eilen, dem Ziel entgegen geh'n' (Holland-lieder nr. 2) en nummer 344 'Immer muthig vorwärts, schnellen Schritt und Gang' (Holland-Lieder nr. 6).

¹³⁹ In het *Apostolisches Gesangbuch* van 1904 vinden we de volgende liederen die ook in de Nederlandse bundels tot 1946 worden opgenomen:

'Ich weiß einen Strom, dessen herrliche Fluth' (nr. 25) ['Ik ken eenen stroom, een zeer heerlijken stroom', nr. 107 gemeenschappelijke bundel 1914], 'Zu des Heilands Füßen' (nr. 30) ['Aan des Heilands voeten', nr. 27 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Kennst du das Wort, das Felsen sprengt' (nr. 31) ['Kent gij het Woord dat rotsen splijt', nr. 90 gemeenschappelijke bundel 1907], 'Am Gnadenthor steh' ich' (nr. 34) ['O Eerst'lingkind! waardeer', nr. 73 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Herrliche, liebliche Stätte' (nr. 36a) ['Heerlijke, lief'lijke plaatsel', nr. 136 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Heil'ger Geist, nimm ganz uns ein' (nr. 55) ['Heil'ge Geest, Gij Hemeltolk!', nr. 49 gemeenschappelijke bundel 1933], 'O selig Haus, wo man dich aufgenommen' (nr. 61) ['O! zalig 't huis, waar Gij kunt binnentreden', nr. 80 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Der Christbaum ist der schönste Baum' (nr. 88) ['De Kerstboom is de schoonste boom', nr. 193 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Alle Erdenfreuden rauschen Schnell an uns vorbei' (nr. 105) ['t Oude jaar is opgenomen', nr. 186 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Ein Ort ist mir gar lieb und werth' (nr. 173) ['Een heerlijk rustoord kennen wij', nr. 37 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Wer Jesum in seinen Aposteln erblickt' (nr. 176) ['Wie Jezus in Zijnen Apostel mag zien', nr. 104 gemeenschappelijke bundel 1907], 'Gott mir auf allen Wegen' (nr. 203) ['God met mij! op al mijn wegen', nr. 104 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Wie wird uns sein, wenn endlich nach dem schweren' (nr. 205) ['Hoe zal 't ons zijn? Als eind'lijk na den zwaren', nr. 173 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Mir ist Erbarmung widerfahren' (nr. 207) ['Mij is genade wedervaren', nr. 148 bundel 1933] met een andere melodie, 'Hier ist mein Herz! Mein Gott ich geb' es dir' (nr. 208) ['Hier is mijn hart, mijn God! ik geef het U', nr. 128 gemeenschappelijke bundel 1933], 'In der stillen Nächte Stunden' (nr. 219) ['In de stille avondure, Hoor, wat klopt bij u?', nr. 110 gemeenschappelijke bundel 1914], 'Einen gold'nen Wanderstab' (nr. 231) ['Eenen gouden wandelstaf', nr. 35 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Ich will streben nach dem Leben, wo ich selig bin' (nr. 234) ['Ik wil streven, dat mijn leven', nr. 55 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Ich will von meinem Jesu singen' (nr. 251) ['k Wil van mijn Apostel zingen', nr. 71 koorbundel 1932] met een andere melodie, 'Schalle wieder im höhern Chor' (nr. 279) ['Schal nu luide in 't hooger koor', nr. 125 gemeenschappelijke bundel 1914], 'Hört! Die Himmels Glocken schallen' (nr. 283) ['Hooft de hemelklokken luiden', nr. 95 gemeenschappelijke bundel 1914], 'Geh', trockne die Thränen' (nr. 290) ['Ga, droog uwe tranen, zorg niet, Jezus spreekt', nr. 40 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Ich bete an die Macht der Liebe' (nr. 294) ['Ik bid U aan, o macht der liefde', nr. 72 koorbundel 1932], 'Näher, mein Gott, zu dir' (nr. 305) ['Nader, mijn God! bij U', nr. 17 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Laßt die Herzen immer fröhlich' (nr. 308) ['Dat de harten

immer vrolijk en met dank vervuld steeds zijn', nr. 155 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Auf! Auf und laßt uns eilen' (nr. 343) ['Komt! Bieden wij elkander ons hart verzoenend aan', nr. 143 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Immer muthig vorwärts' (nr. 344) ['Immer moedig voorwaarts! Wat ook komen mag', nr. 162 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Frisch an dem Thore des Lammes' (nr. 367) ['Wat kost'lijk, levend water', nr. 90 gemeenschappelijke bundel 1914], 'Komm doch zur Quelle des Lebens' (nr. 368) ['Komt tot de Bron van het Leven', nr. 12 gemeenschappelijke bundel 1933] en 'Der Herr ist mein Licht, ist mein Licht und ist mein Heil' (nr. 386) ['Ik vind in d'Apostel mijn leven en heil', nr. 5 koorbundel 1932].

¹⁴⁰ Zie http://de.wikipedia.org/wiki/Apostolisches_Gesangbuch.

¹⁴¹ In het *Apostolisches Gesangbuch* van 1906 vinden we naast de liederen uit het *Apostolisches Gesangbuch* van 1904 ook de volgende liederen die in de Nederlandse bundels tot 1946 zijn opgenomen:

'Welch süßer Trost wart mir' (nr. 392) ['Wat zoete troost wacht ons', nr. 92 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Friede, Gottes Friede' (nr. 394) ['Vrede, Godes vrede', nr. 228 gemeenschappelijke bundel 1914], 'Ein Tagwerk für den Heiland' (nr. 396) ['Een dagwerk voor den Heiland', nr. 3 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Es fließt ein Strom so klar und rein' (nr. 404) ['Er gaat een stroom zoo klaar en rein', nr. 102 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Ein Herz und eine Seele' (nr. 419) ['Eén hart en éene ziel', nr. 101, gemeenschappelijke bundel 1933], 'O ein Gnadenmeer, voller Seligkeit' (nr. 423) ['Een genadestroom vol barmhartigheid', nr. 133 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Um Gold und Schätze bitt' ich nicht' (nr. 424) ['Om aardschen rijkdom bid ik niet', nr. 78 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Auf ewig bei dem Herrn' (nr. 425) ['Dat ik den Godsgezant voortdurend volgen mag', nr. 156, gemeenschappelijke bundel 1933], 'Ich bin dein, o Herr' (nr. 440) ['U behoort ik, Heer', nr. 86 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Herrlich, herrlich steht heut Gottes Werk!' (nr. 447) ['Krachtig bouwt de Heer als vrucht van 't kruis', nr. 253 gemeenschappelijke bundel 1914], 'Daheim, o welch ein schönes Wort' (nr. 448) ['Naar huis! O, welk een heerlijk woord!', nr. 16 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Wie wohl ist mir, wie froh bin ich' (nr. 452) ['Wat zaligheid, 'k mag vrolijk zijn', nr. 175 gemeenschappelijke bundel 1914], 'Wo find' ich Jesum? Wo find' ich Frieden?' (nr. 464) ['Waar vind ik Jezus', nr. 129 gemeenschappelijke bundel 1914], 'Mächtige Ströme des Segens' (nr. 465) ['Machtige stroomen van zegen', nr. 115 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Nur einen Wunsch, nur ein Verlangen' (nr. 469) ['Ja! slechts één wensch, slechts één verlangen', nr. 60 gemeenschappelijke bundel 1933], 'O, ein glorreich Banner trägt jedermann' (nr. 471) ['O, een glorieus banier een ieder draagt', nr. 1 koorbundel 1932], 'Die Heimat des Vaters' (nr. 475) ['De liefde des Vaders onttrekt mij aan d'aard', nr. 32 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Quell der Barmherzigkeit' (nr. 476) ['Bron van barmhartigheid', nr. 30 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Manches Herz will fast ermüden' (nr. 478) ['Meen'ge ziel bezwijkt van droefheid', nr. 67 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Ich bin der Weinstock, ihr seid die Reben' (nr. 483) ['Ik ben de Wijnstok, gij zijt de ranken', nr. 254 gemeenschappelijke bundel 1914], 'Wo keine Wolke mehr sich türmt' (nr. 488) ['Waar zich geen wolk meer dreigend toont', nr. 119 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Sieh wer steht vor deiner Tür' (nr. 493) ['Jezus staat steeds kloppend daar!', nr. 8 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Der Herr ist mein getreuer Hirt' (nr. 497) ['God gaf een trouwen Helper mij', nr. 42 gemeenschappelijke bundel 1933], 'Hört die Wächter in Zion' (nr. 511) ['Hoort, de wachters van Sion', nr. 97 gemeenschappelijke bundel 1914], 'Ein getreues Herz zu wissen' (nr. 512) ['Een getrouwen vriend te weten', nr. 36 gemeenschappelijke bundel 1933] en 'Halleluja, Jesus führt mich!' (nr. 517) ['Jezus leidt mij door d'Apostel', nr. 62 gemeenschappelijke bundel 1933].

¹⁴² Zie https://de.wikipedia.org/wiki/Neuapostolisches_Gesangbuch.

¹⁴³ Dit is waarschijnlijk een dieperliggende oorzaak dat de liedrevisie in de jaren negentig in Het Apostolisch Genootschap met name voor het heiligingslied zo moeilijk was. Die liedrevisie was ingegeven doordat de opvattingen van het genootschap in de jaren negentig sterk gewijzigd waren terwijl er liederen gezongen werden die die opvattingen niet meer geheel dekten.

¹⁴⁴ Zie https://de.wikipedia.org/wiki/Neuapostolisches_Gesangbuch.

¹⁴⁵ Zie http://www.apostolische-geschichte.de/wiki/index.php?title=Neuapostolisches_Gesangbuch_von_1925.

¹⁴⁶ Zie http://de.wikipedia.org/wiki/Apostolisches_Gesangbuch.

¹⁴⁷ Zie

<http://www.cantus.org/forum/cyphor/show.php?fid=5&id=54&PHPSESSID=2b614a5022454517b8ae28b03e49a114>

¹⁴⁸ Zie http://apostolische-geschiede.de/wiki/index.php?title=Hermann_Protze.

¹⁴⁹ In de klemmappen met koorlieders uit de Neuapostolische Kirche die ik verzameld heb, zaten naast de koorlieders uit Einheitliche Ausgabe van 1938 ook de liederen uit de Berliner Chormappe. De liederen uit de Berliner Chormappe zijn handmatig van een gestempeld nummer voorzien oplopende vanaf het nummer 401. Het bestelnummer 112 is 'Der Brautzug' van Karl Müller; Korthals (2006, p. 49) geeft aan dat dit lied uit 1938 is. Aangezien lagere bestelnummers van eerdere datum zijn en het titelblad van augustus 1924 is, doet dit vermoeden dat het een Berliner Chormappe is. Echter bij een aantal liederen staat de naam van de componisten Georg Becker (1911-1983), Gustav Mantel (1907-1987), Rudolf Rödiger (1917-?), Rudolf Zeidlewicz (1919-1997), Wolfgang Steyer (1920-1995), Friedhelm Deis (1930-2008) en Hermann Ober (1930-2006). De namen van Deis en Ober vinden we al terug bij de eerste 10 bestelnummers. Het is onmogelijk dat zij al in de jaren twintig al liederen hebben gecomponeerd. Het meest waarschijnlijk is dat de Berliner Chormappe in de liedboekcollectie een naoorlogse heruitgave betreft waarin zij alternatieve composities hebben gemaakt ter vervanging van eerdere composities die niet geheel aan de eisen voldeden. Ook de veel mindere papierverkleuring ondersteunt dit.

¹⁵⁰ Zie

<http://www.cantus.org/forum/cyphor/show.php?fid=5&id=73&PHPSESSID=2b614a5022454517b8ae28b03e49a114>.

¹⁵¹ Zie http://de.wikipedia.org/wiki/Emanuel_Gohle, Ober (1999, p. 54) en Eberle (2014b).

¹⁵² Zie http://de.wikipedia.org/wiki/Emanuel_Gohle.

¹⁵³ Brand (1998, p. 21) geeft als verschijningsjaar voor het *Gezangboek der Hersteld Apostolische Gemeente in de Eenheid der Apostelen* op 1907; aan de andere kant worden er uit deze bundel 4 liederen gepubliceerd in het *Apostolisches Gesangbuch* van 1904 als zogenaamde Holland-Lieder, zie paragraaf 3.3.2. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat er rond 1904 al de eerste liederen en contrafacten werden geschreven voordat in 1907 de bundel met 130 in zijn geheel in gedrukte vorm verscheen.

¹⁵⁴ Uit de *Evangelische Gezangen* (1807) vinden we geen liederen terug in het *Gezangboek der Hersteld Apostolische Gemeente in de Eenheid der Apostelen* van 1907.

¹⁵⁵ De vlag van Engedi vermeldt de datum 8 april 1884. Dit verwijst waarschijnlijk naar de oprichtingsdatum. Zie <http://www.hazknederland.org/wp-content/uploads/2015/10/StemvdlB-najaar-2015.pdf>.

¹⁵⁶ Dit bleek tijdens een bezoek aan het archief van Het Apostolisch Genootschap.

¹⁵⁷ Toonkunst werd in 1829 opgericht vanuit de Nutsbeweging, voluit de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, zie Smelik (1997, p. 55). Toonkunst hield zich bezig met de positie van Nederlandse musici, componisten en composities in de nationale en internationale muziekcultuur. Het ging daarbij om de muziekcultuur van de hogere sociale lagen. Net Nut hield zich juist bezig met de verbetering van de volkszang met J.P. Heije (1809-1876) als grote stimulator. Een belangrijk wapenfeit van Nut is de uitgave van het *Nederlandsch Volksliederenboek* in 1896; in 1913 verscheen als aanvulling hierop het *Nederlandsch Volksliederenboek: Tweede bundel*. In orthodox-protestantse kringen werd het bekritiseerd als ruw en zedeloos en niet in lijn met de goede smaak, zie Smelik (1997, p. 56).

¹⁵⁸ Dit valt af te leiden uit de datering die bij sommige liederen staat. De hogere nummers zijn liederen van latere datum.

¹⁵⁹ De zetting van het Onze Vader van A. van der Sloot, muziekonderwijzer in Rotterdam, is rond 1920 als een losbladige uitgave inclusief voorspel gepubliceerd door Wilhelm Franz Lichtenauer (1900-1987) in Rotterdam, zie van der Sloot (circa 1920). In de latere uitgave in apostolische kring is dit voorspel weggelaten.

¹⁶⁰ Zie nummer 123 in de *Geestelijke liederen uit den schat van de kerk der eeuwen* (1936).

¹⁶¹ Andere vertalingen die we in de voorlopig koorbundel (1906) terugvinden zijn: 'k Wil U volgen, mijn Apostel, waar ook 't levenspad mij leidt' (nr. 50), 'Als de Heer ons, gevangen van Zion, verlossing brengt' (nr. 64), 'Maak, maak u op, Ja maak u op' (nr. 76), 'Zooals de glanzende sterren verbleeken' (nr. 77), 'O, mijn Jezus, spreidt Uw dekking, over ons, de zwakken uit' (nr. 80), 'De Heer kent al de Zijnen, En heeft hen steeds gekend' (nr. 82) en 'Waar Gij heengaat, daar wil ook ik heentrekken' (nr. 85).

¹⁶² In het tweede deel van de *Zions Perlenchöre* van Ernst Gebhardt zien we onder nummer 19 de melodie hiervan terug met een tekst van Ernst Gebhardt: 'Erwacht, verwacht, verwacht, ihr Menschenkinder!'. Het is een lied dat niet via de Duitse bundels van de Neuapostolische Kirche is doorgegeven.

¹⁶³ Andere composities die we in de voorlopig koorbundel (1906) terugvinden zijn: 'Lof, dank en prijs uit aller mond' (nr. 52), 'Halleluja, halleluja, amen' (nr. 63), 'Kom klinkt Jezus heilig woord' (nr. 61), 'Heden, heden zoo gij hoort zijne stemme' (nr. 65), 'Heer, Heer, U danken wij' (nr. 84), 'O Heil'ge Geest, Vervul mijn hart' (nr. 94), 'Licht na het donker, Vrede na strijd' (nr. 97), 'O, een glorierijk banier een ieder draagt, Die d'Apostel volgen mag' (nr. 98), 'Waar zich geen wolk meer dreigend toont' (nr. 99), 'Kleine waterdrup'len, kleine korr'len zand' (nr. 100), 'Geef mij meer van Uwen Geeste, Heer van Uwe zalvingskracht' (nr. 104), 'Naar huis! O welk een heerlijk woord' (nr. 106) en 'Hemelvrêe na storm en vloed' (nr. 107).

¹⁶⁴ Opvallend is de gelijkenis van de tekst van 'U behoort geheel mijn leven' met nummer 499 in Johannes de Heer (1907).

Curriculum vitae

Dr. Alexander Lammertsma is geboren in Heerlen in 1970. Na zijn middelbare school in Brunssum, heeft hij van 1988-1993 Algemene en Kwantitatieve Economie gestudeerd aan de Universiteit Maastricht. In november 1997 is hij daar gepromoveerd op het proefschrift 'Inflation-output trade-offs and the implications for monetary policy'. Vanaf januari 1998 tot en met maart 2003 werkte hij in Den Haag voor het Centraal Planbureau als wetenschappelijk onderzoeker. Daarna werkte hij tot april 2017 voor het Centraal Bureau voor de Statistiek als statistisch onderzoeker.

Tot 2003 was hij onder andere als organist actief in Het Apostolisch Genootschap in de gemeenten Brunssum, Scheveningen en Delft en bij het landelijk jeugdkoor. Vanaf 2004 zong hij in verschillende de projectkoren waaronder Vocaal Ensemble Tiramisu in Rotterdam en Trajecti Voces in Utrecht. In 2010 werd hij lid van de Remonstrantse Kerk in Den Haag alwaar hij regelmatig de kerkdienst opluisterde met solo-zang en verschillende workshops vrij klinken gaf op basis healing tao en de methode uit Lichtenberg. In juni 2017 is hij ingetreden in de St. Adelbert-abdij in Egmond-Binnen.